

Onderzoeksgroep TOR
Vakgroep Sociologie
Vrije Universiteit Brussel
Pleinlaan 2
B-1050 Brussel
E-mail: torgroep@vub.ac.be
www.vub.ac.be/TOR

Lessen voor een Belgisch tijdsbeleid
Een analyse van Europese initiatieven rond tijdsordening

Ignace Glorieux
Ryfka Heyman
(m.m.v. Maarten Moens)

Eindrapport van het project 'Lessen voor Belgisch tijdsbeleid'
DWTC-project AP/03/21A

Dit onderzoeksrapport kwam tot stand in het kader van het programma '**Actie ter ondersteuning van de strategische prioriteiten van de federale overheid**' in opdracht van de POD Wetenschapsbeleid, ter ondersteuning van het departement POD Duurzame Ontwikkeling.

Dit programma werd in het leven geroepen om snel en efficiënt te kunnen inspelen op de behoeften van de federale overheidsinstellingen inzake gerichte onderzoeksacties van bepaalde duur (6 maanden tot 1 jaar) en/of verkennend onderzoek met betrekking tot strategische gebieden. Het betreft een "horizontale" actie: ze staat open voor de financiering van onderzoeksprojecten binnen de verschillende beleidsthema's die in het kader van de regeringsbeslissingen naar voren worden geschoven.

Le présent rapport est le résultat d'une recherche effectuée dans le cadre du programme '**Action en soutien aux priorités stratégiques de l'autorité fédérale**' mis en oeuvre et financé par le SPP Politique scientifique, en appui à la politique du département SPP Développement durable.

Ce programme est conçu pour répondre rapidement et efficacement aux besoins des départements de l'Autorité fédérale en matière d'actions de recherche ciblées d'une durée déterminée (6 mois à 1 an) et/ou d'actions d'investigation concernant des domaines stratégiques. Il s'agit d'une action "horizontale", elle est ouverte aux projets de recherche au sein des différents thèmes de politique mis en avant dans le cadre des décisions gouvernementales.

Inhoudstafel

1. Probleemstelling	7
1.1. Tijd als sociaal probleem	7
1.2. Opzet van het onderzoek	8
2. Een samenleving met tijdsproblemen	11
2.1. Wat is tijdsordening?	11
2.2. Normen en tijdsordening	13
2.3. De oorzaken van een gewijzigde tijdordening	19
2.3.1. Mondialisering, rationalisering en instrumentalisering van de arbeid	20
2.3.2. De toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen	23
2.3.3. Het toenemende belang van vrijetijd	26
2.4. Tijdsproblemen in het leven van alledag	28
2.4.1. Huishoudens onder druk	28
2.4.2. Genderongelijkheid	29
2.4.3. Tijdsarm – tijdsrijk	30
2.4.4. De samengebalde levensloop	33
2.4.5. De roep om een meer flexibele tijdsorde + vierentwintigurensamenleving	34
2.4.6. Mobiliteit verstart	36
2.5. Tijd en duurzame ontwikkeling	39
2.6. En de oplossingen?	41
3. Een inventarisatie en analyse van Europese initiatieven rond tijdsordening.....	42
3.1. Een poging tot afbakening van initiatieven rond tijdsordening	42
3.2. Types initiatieven rond tijdsordening	44
3.3. Classificatie van initiatieven rond tijdsordening	46
3.3.1. Initiatieven volgens thema	46
3.3.2. Initiatieven volgens oplossing	61

3.3.3.	Initiatieven volgens doelgroep	64
3.3.4.	Initiatieven volgens cyclus	67
3.3.5.	Initiatieven volgens thema - oplossing	69
3.3.6.	Initiatieven volgens thema - doelgroep	72
3.3.7.	Initiatieven volgens oplossing - doelgroep	74
3.3.8.	Initiatieven volgens overige combinaties	76
3.4.	Het federale plan duurzame ontwikkeling 2004-2008	77
3.5.	Besluit	83

4. Contextanalyse: België in vergelijkend perspectief met de onderzochte Europese landen 84

4.1.	Type welvaartsregime	84
4.1.1.	Het liberale verzorgingsregime	86
4.1.2.	Het sociaal-democratische verzorgingsregime	86
4.1.3.	Het conservatieve verzorgingsregime	87
4.2.	Contextanalyse van de onderzochte landen	90
4.2.1.	Ouderschapsverlof en voorschoolse kinderopvang	90
4.2.2.	Schooltijden	97
4.2.3.	Werkzaamheidsgraad en deeltijds werk	99
4.2.4.	Genderongelijkheid op de arbeidsmarkt	102
4.2.5.	Werken op latere leeftijd	104
4.2.6.	Beschikbaarheid van diensten	105
4.2.7.	Ruimte & mobiliteit	107
4.2.8.	Duurzaamheid	108
4.2.9.	Besluit contextanalyse	110
4.3.	Terugkoppeling naar België	113
4.3.1	Huishoudens onder druk	114
4.3.2	Genderongelijkheid	117
4.3.3	Tijdsarm – tijdsrijk	120
4.3.4	Een samengebalde levensloop	122

4.3.5	Een meer flexibele tijdsorde	126
4.3.6	Mobiliteit verstart	127
4.3.7	Duurzaam energiegebruik en consumptie	129
5	Besluit	130
6	Bibliografie	134

1. Probleemstelling

1.1. TIJD ALS SOCIAAL PROBLEEM

Tijd is een gevoelig thema geworden. Mensen klagen steeds vaker over tijdsgebrek en over toenemende drukte. De ervaring van tijdsdruk nam toe onder omzeggens alle lagen van de Vlaamse bevolking, meldt recent tijdsbudgetonderzoek (Glorieux, Minnen et al. 2005). Er zijn de problemen van de hoge werklust, de afstemming tussen werk en gezin, de dagelijkse files op de weg,... Zelfs Vlaamse gepensioneerden ervaren meer tijdsdruk dan vijf jaar terug. Het besef groeit dat we het vandaag materieel misschien wel beter hebben dan ooit, maar dat we nauwelijks de tijd of de rust vinden om hiervan te genieten. Die klacht over tijdsgebrek heeft iets paradoxaals. Niet alleen zijn de werktijden de afgelopen honderd jaar gevoelig gedaald, we hadden ook nog nooit zo veel middelen ter beschikking om onze tijd te beheersen of om de zaken efficiënter te doen verlopen. We hebben snelle vervoermiddelen, een diepvries, een microgolfoven, fax, internet, e-mail, dvd, pc, gsm, sms, gps – zelfs de namen hiervoor zijn zuinig efficiënt. Het zijn stuk voor stuk middelen die ons het leven aangenaam en vooral gemakkelijk moeten maken. Afspraken hoeven niet meer gepland te worden, we maken ze onderweg. We hoeven niet meer op tijd voor de tv te zitten, we bekijken onze favoriete programma's wanneer we willen, via digitale televisie, video of dvd. Een hapklare maaltijd halen we zo uit de diepvries. Onze reis boeken we zelf via het internet en het vliegtuig brengt ons goedkoper dan ooit binnen een etmaal naar de andere kant van de wereld. De paradox is al langer bekend: hoe meer tijd we besparen, hoe jachtiger het leven wordt (zie Linder, 1971). Al die tijdsproblemen zijn ook niet zonder gevolgen. Naast een dagelijkse bron van ergernis zijn ze een belangrijke oorzaak van gezondheidsproblemen. Fenomenen als burn-out, oververmoeidheid en stress zouden nauw verbonden zijn aan tijdsproblemen (Selye, 1976; Karasek, 1979; Letho, 1998; Breedveld & van den Broek, 2002; Pelfrene et al., 2002).

Tijd is de laatste twee decenia uitgegroeid tot een belangrijk sociaal probleem. Zowel bij individuen, belangengroepen, organisaties als in de politiek is de aandacht voor tijdsproblemen fors gegroeid. Overheden, het maatschappelijke middenveld en de private sector hebben zich niet onbetuigd gelaten en zich het sociale probleem eigen gemaakt. De aandacht voor tijdscrediet, arbeidsduurvermindering, loopbaanonderbreking, het eindeloopbaandebat... hebben het laatste decennium de politieke en maatschappelijke agenda vorm gegeven. Ook de commerciële sector speelt in op de tijdsverzuchtingen. Managers hebben de nood aan meer tijd vertaald naar het efficiënter leren omgaan met de beschikbare tijd en hebben zich omgeschoold tot tijdsmanagers (Sabelis, 2001; Vandekerckhove, 2001). Het vrijetijdsaanbod wordt niet zelden gepromoot in termen van het ontkomen aan de drukte. Center Parcs, de uitbater van bungalowparken, voert met zijn eigen "RelaxIndex" onderzoek naar stress en tijdsdruk...

De tijdsproblemen waarmee mensen dagelijks worden geconfronteerd zijn bij uitstek een sociale kwestie. Wat en wanneer we iets doen, hoe lang iets duurt, de volgorde waarin we de dingen doen en de regelmaat of het ritme van activiteiten zijn uitdrukkingen van sociale waarden, houdingen, opvattingen, normen, posities, rollenpatronen en maatschappelijke ongelijkheden. Patronen van tijdsbesteding variëren dan ook in verschillende culturen en subculturen en in verschillende bevolkingscategorieën. In die zin is tijdsordening meer dan de optelsom van individuele preferenties (vgl. Elchardus, 1996; Breedveld, Cloin & van den Broek, 2002). Het is het product van hoe een samenleving activiteiten in tijd en ruimte organiseert. Overheden zijn een belangrijke partij bij de temporele organisatie van de samenleving, bij het bepalen en regelen van arbeids- en openingstijden, van de pensioenleeftijd, het inrichten van kinderopvang... De behoefte aan een beter georchestreerde tijdsordening is de afgelopen decennia in de meeste Westerse landen sterk toegenomen. Onder invloed van maatschappelijke veranderingen ontstond een meer problematische tijdsordening (zie bv. Aymard, Grignon & Sabban, 1993; Adam, 1995; Elchardus, 1996, Breedveld & van den Broek, 2002; Beckers, 2004). Dit is ook de belangrijkste reden waarom er gedurende de afgelopen decennia in vele Europese landen tal van initiatieven en projecten rond tijdsordening ontstonden (o.a. in Italië, Frankrijk, Nederland, Duitsland). De politieke aandacht voor tijdsproblemen is bestaande in België, maar vertaalt zich niet of in zeer beperkte mate naar een expliciet tijdsbeleid. Er was bijvoorbeeld de aandacht van verschillende Vlaamse excellenties voor het onderwerp, waarbij ze zichzelf het predicaat van minster van tijd gaven¹. Maar veel concrete acties werden niet ondernomen. Het tijdsbeleid in België is vooral impliciet van aard. Verschillende bevoegdheidsdomeinen op verschillende bestuurlijke niveaus grijpen in op de tijdsbesteding van individuen en de tijdsordening van de samenleving. Zo wordt er beleid gevoerd betreffende arbeidstijden, openingstijden van winkels en diensten, schooltijden,... Maar ook de ingrepen in het openbaar vervoer, de aanleg van wegen, de voorzieningen voor jongeren, de inplanting van industrieterreinen,... hebben een invloed op de wijze waarop individuen hun tijd besteden en een collectieve tijdsordening tot stand komt. Impliciet tijdsbeleid is echter nog geen geïntegreerd tijdsbeleid, waarin een meer omvattende geregisseerde tijdschoreografie wordt nagestreefd.

1.2. OPZET VAN HET ONDERZOEK

De vraag stelt zich dan ook in welke mate België nood heeft aan een geïntegreerd tijdsbeleid, of in welke mate de tijdsproblemen van alledag gebaat kunnen zijn bij een beleid dat ingrijpt op de tijdsordening of dat faciliterend werkt voor de individuele tijdsbesteding. In opdracht van Federaal Wetenschapsbeleid werd de onderzoeksgroep TOR van de Vrije Universiteit

¹ Mieke Vogels als minister van Welzijn, Bert Anciaux als minister van Cultuur en Renaat Landuyt als minister van Werkgelegenheid.

Brussel gevraagd een onderzoek te voeren naar de Europese initiatieven rond tijdsordening en de mogelijkheden tot een Belgisch tijdsbeleid. Dit onderzoek werd uitgevoerd tussen 1 oktober 2006 en 31 maart 2007. Om te onderzoeken in welke mate ons land nood heeft aan een geïntegreerd tijdsbeleid en hoe dat kan worden gerealiseerd, onderscheiden we drie onderzoeksfasen.

(1) In eerste instantie beoogt dit project de identificatie en documentatie van tijdsproblemen (zie hoofdstuk 2). We inventariseren de maatschappelijke ontwikkelingen die de afgelopen decennia hebben bijgedragen tot een gewijzigde tijdsordening en geven een overzicht van concrete tijdsproblemen waarmee mensen in hun dagelijkse leven worden geconfronteerd. Voor deze inventarisatie hanteren we een tweevoudige aanpak. Enerzijds wordt elk sociaal probleem vorm gegeven door de spelers op het veld. Het wordt geschapen en gedefinieerd door wetenschappelijk onderzoek, gesprekken van alledag, belangenorganisaties, opiniemakers en publieke figuren... Deze informatie vormt de eerste input voor de identificatie van tijdsproblemen. Daarnaast worden de tijdsproblemen gedocumenteerd en gestaafd met onderzoeksgegevens. Daartoe wordt onder meer gebruik gemaakt van de tijdsbudgetgegevens die de onderzoeksgroep TOR van de Vrije Universiteit Brussel verzamelde in 1999 (TOR'99) en 2004 (TOR'04).

(2) Een tweede onderzoeksfase heeft betrekking op de buitenlandse initiatieven rond tijdsbeleid (zie hoofdstuk 3). Omwille van evoluties in tijdsordening en het feit dat steeds meer individuen in het dagelijkse leven worden geconfronteerd met tijdsproblemen, ontstonden in verschillende Europese landen, op verschillende beleidsniveaus, initiatieven van tijdsbeleid. In tegenstelling tot België, zijn er in verschillende Europese landen op verschillende bestuurlijke niveaus en met verschillende doelen voor ogen, projecten rond tijdsbeleid lopende. In dit onderzoek gaan we na welke initiatieven er bestaan, welke doelstellingen ze voor ogen hebben en tot wie ze zich richten. De inventarisatie heeft niet tot doel exhaustief te zijn. Het is de bedoeling meer zicht te krijgen in de verschillende tijdsproblematieken en de verschillende oplossingen die aangedragen worden. Op die basis wordt ook gestreefd naar een overzicht van goede praktijken.

(3) Tenslotte wordt nagegaan in welke mate de lessen uit het buitenland toepasbaar zijn voor België (zie hoofdstuk 4). De buitenlandse voorbeelden zijn niet noodzakelijk zomaar vertaalbaar naar de Belgische situatie. Daarom gaan we na in welke mate de Belgische context vergelijkbaar is met die van de bestudeerde landen. Daartoe wordt België vergeleken met de andere landen aan de hand van een reeks indicatoren, zoals de tewerkstellinggraad van vrouwen, de wetgeving inzake werk- en openingstijden, het voorzieningenaanbod,... Nadien wordt onderzocht of de buitenlandse maatregelen tegemoet zouden kunnen komen aan de Belgische tijdsproblemen. Daarbij gaan we ook na in welke mate er eventueel sprake is van goede praktijken van expliciet tijdsbeleid in België, die elders in België kunnen worden toegepast. Tevens wordt bekeken in welke mate er in België impliciet tijdsbeleid wordt

gevoerd dat tegemoet komt aan de vastgestelde tijdsproblemen. Mogelijks is expliciet tijdsbeleid in België schaars, maar zijn er talrijke maatregelen die wel tegemoet komen aan tijdsproblemen. We denken hier bijvoorbeeld aan de openingsuren van winkels, de schoolkalender, het inrichten van kinderopvang,...

2. Een samenleving met tijdsproblemen

2.1. WAT IS TIJDSORDENING?

We leven in een samenleving met tijdsproblemen. Deze problemen kunnen worden verstaan als klachten over de tijdordening of de organisatie van de tijd. Met tijdsordening wordt verwezen naar de wijze waarop maatschappelijke praktijken worden georganiseerd in de tijd (Breedveld, Cloin & van den Broek, 2002). We denken bijvoorbeeld aan arbeid, onderwijs, huishouden, kinderopvang... Tijdsordening verwijst niet zozeer naar de organisatie van een individuele activiteit, maar vooral naar het samenspel van een geheel van activiteiten en praktijken. Dingen die mensen doen, zijn immers afhankelijk van elkaar in tijd en ruimte. De tijd die men besteedt aan de ene activiteit kan onmogelijk worden besteed aan een andere activiteit en het tijdstip dat men aanwezig moet zijn op de ene plaats kan men onmogelijk op een andere plaats zijn. Bovendien is de tijdsbesteding van ego afhankelijk van of wordt mede bepaald door de tijdsbesteding van alter. Om ons handelen op elkaar af te stemmen en te coördineren moeten we ons gebruik van tijd en ruimte ordenen. Zoals Ost (2003) stelt vereist de werking van een samenleving een zekere mate van temporele solidariteit of synchronisatie. Bij afwezigheid ervan wordt een samenleving gekenmerkt door verschillende snelheden, een slechte afstemming van ritmes en problemen veroorzaakt door de verschuivingen.

De tijdordening in een samenleving is niet louter een individuele kwestie of de uitkomst van individuele keuzes. In ontwikkelde samenlevingen is temporele organisatie vooral een gevolg van sociale conventies en normen. Zo is de arbeidsduur genormeerd door de overheid, is het aanvanguur van het werk opgelegd door een arbeidsreglement, zijn de openingstijden van scholen en winkels wettelijk bepaald... Dergelijke conventies zijn echter niet alleen een kwestie van reglementen. Een cultuur ontwikkelt ook normen over de timing, de duur en de sequentie van activiteiten. De scheiding van arbeidstijd en vrije tijd is daar een goed voorbeeld van (vgl. Elchardus 1983; Breedveld, Cloin & van den Broek, 2002). Er bestaan tijdsbestekken waarop het normaal geacht wordt dat mensen werken (bv. overdag van maandag tot vrijdag) en tijdsbestekken waar rust en ontspanning centraal staan (bv. tijdens de avonden en nachten van maandag tot vrijdag). Samenlevingen hebben tal van dergelijke conventies en temporele normen die resulteren in een gegeven tijdsorde.

Om zicht te krijgen op tijdsordening is het zinvol gebeurtenissen in de tijd te conceptualiseren aan de hand van tijdsparameters. Doorgaans worden vier centrale tijdsparameters onderscheiden: timing, duur, tempo en sequentie (Zerubavel, 1981).

De *timing* van activiteiten en gebeurtenissen verwijst naar de locatie ervan binnen een temporele cyclus: 's middags (in de dagcyclus), woensdag (binnen de weekcyclus), de eerste donderdag van de maand (maandcyclus), mei (in de jaarcyclus), jeugd (binnen de

levenscyclus), ... In vele gevallen verwijst de timing naar de locatie van gebeurtenissen binnen een reeks van geneste cycli. Zo verwijst het exacte tijdstip 17:30 op maandag 12 maart 2007 naar een locatie zowel binnen de uurcyclus, de dagcyclus, de weekcyclus, de maandcyclus en de jaarrekening.

Het tijdstip waarop we bepaalde dingen doen wordt soms ingegeven door technische of natuurlijk imperatieven. We zaaien vaak best in de lente, planten wanneer de kans op nachtvorst voorbij is en oogsten als de tijd rijp is. Moderne samenlevingen hebben zich echter in grote mate – o.m. door middel van techniek – geëmancipeerd van natuurcycli. Maar toch blijven we in zeer grote mate bepaalde dingen doen binnen bepaalde min of meer welomlijnde tijdsbestekken. We eten doorgaans niet wanneer we honger hebben, maar als het etenstijd is. En wat en hoe we eten hangt ook af van het tijdstip. Uitgebreid tafelen in een restaurant zien we haast nooit tijdens de ochtenduren. De timing van activiteiten is vaak vrij strikt genormeerd, activiteiten worden heel dikwijls geassocieerd met een welbepaald tijdsbestek. Het ontbijt gebeurt 's morgens, ontspannen in de zetel televisiekijken is iets voor 's avonds, uitgaan doen we in het weekend, ... Voor een aantal activiteiten zijn zelfs specifieke tijdstippen voorbehouden en worden bijhorende gedragingen alleen op dat moment geaccepteerd (bv. carnaval, een vrijgezellenavond, oudjaar, een begrafenis). De definitie die gehanteerd wordt betreffende wat normaal en afwijkend gedrag is, zijn vaak afhankelijk van het tijdstip waarop het zich voordoet. Omwille van de normering, maar natuurlijk ook omwille van de activiteiten in bepaalde tijdsperiodes, kunnen we tijdsbestekken kwalitatief van elkaar onderscheiden. Sociale tijd wordt dan ook niet ervaren als een kleurloze, neutrale, continue, oneindig opdeelbare, kwantificeerbare stroom. Elk tijdsbestek heeft zijn eigen timbre en betekenis die de gebeurtenissen en activiteiten erin betekenis heeft. Daarom is één uur werken op maandagmorgen, iets anders dan één uur werken op zondagmorgen. En daarom roept een telefoon om 3 uur 's nachts andere associaties op dan een telefoon om 16 uur.

Ook de *duur* van activiteiten of gebeurtenissen is heel dikwijls het voorwerp van sociale conventies, al spelen technische en natuurlijke beperkingen hierbij ook vaak een rol (denk aan de duur van een treinreis of zwangerschap). De duur van een opleiding, gevangenisstraf, bezoek, film of vakantie wordt daarentegen voornamelijk bepaald door sociale normen. Net als de timing van gebeurtenissen, is ook de duur ervan een belangrijk aspect van de betekenisgeving. Een lange gevangenisstraf is uiteraard een zwaarder verdicht dan een korte, een lange opleiding waardevoller, ... Het overtreden van de normen met betrekking tot de duur van activiteiten kan deze een bijzondere betekenis geven. Een toneelstuk van een etmaal wordt als heel bijzonder en experimenteel beschouwd. Een bezoek dat té lang duurt wordt als indringend ervaren, té kort blijven is echter ook niet gepast.

Een derde parameter is het *tempo* van activiteiten of de frequentie van gebeurtenissen binnen een bepaalde tijdsperiode. Activiteiten vinden vaak op een min of meer bepaalde frequentie plaats. Zo eten de meeste mensen drie keer per dag, sporten sommigen tweemaal per week

en gaan velen eenmaal per jaar voor langere tijd op vakantie. Ook voor deze parameter geldt dat sociale normen een belangrijke rol spelen in de frequentie der dingen, al zijn er vaak natuurlijke en technische grenzen.

Een laatste aspect van de temporele orde betreft de *sequentie* van gebeurtenissen, of de volgorde waarin gebeurtenissen zich voordoen in de tijd. De sequentiële ordening weerspiegelt vaak prioriteiten die bepaalde waardeoordelen uitdrukken (bv. eerst werken, dan rusten). De sequentie der dingen volgt vaak een natuurlijke orde die voortvloeit uit een bepaalde handelingslogica. Zo kan men slechts oogsten nadat er gezaaid is en opnieuw zaaien nadat er geoogst werd. Men moet eerst koken voordat men kan eten; eerst werken voordat men loon ontvangt,... Andere sequenties zijn conventioneel, maar daarom niet minder dwingend zoals de sequentie van de maaltijd (soep/voorgerecht, hoofdmaal, dessert) of sequenties in de levensloop (eerst studeren en dan werken) (Glorieux, 1985).

De temporele orde of regelmaat – zowel op individueel als op sociaal, maatschappelijk niveau – laat zich beschrijven en duiden door middel van deze vier temporele parameters. Doordat activiteiten of gebeurtenissen vaak geassocieerd worden met min of meer vastgestelde temporele parameters worden deze vaak als een intrinsiek kenmerk beschouwd. Onder crisomstandigheden (bv. een oorlog) kunnen zich echter (tijdelijke) bruske verschuivingen voordoen, maar veel vaker nog evolueert de tijdsordening over langere tijd. De evolutie van de arbeidstijd, van de duur van de leerplicht, van de verlating van de slaaptijd, van het aantal maaltijden per dag en van de sequentie huwen en kinderen krijgen zijn hiervan voorbeelden (Glorieux, 1985).

2.2. NORMEN EN TIJDSORDENING

SITUATIE 1: ABSOLUTE NORMEN

Temporele normen vergemakkelijken de tijdsordening. Ze zorgen ervoor dat het individu niet constant moet afwegen wanneer, hoe lang en hoe vaak hij activiteiten moet stellen, dat hij niet constant moet afspraken regelen om samen met zijn gezin aan tafel te zitten. Temporele normen geven aan welke activiteiten mogen/moeten worden gesteld, wanneer ze worden gesteld, hoe lang, hoe vaak en in welke volgorde. Dergelijke normen bestaan ook ten aanzien van de verschillende posities en rollen die mensen bekleden. Zo worden er van moeders andere gedragingen verwacht van vaders, van werkenden ten opzichte van niet-werkenden... Op die manier geven normen over wat wenselijk en onwenselijk is, over wat wanneer, hoe vaak en voor hoe lang moet gebeuren... vorm aan het dagelijkse leven.

Temporele normen vergemakkelijken de tijdsordening als ze absoluut zijn. Dat wil zeggen dat ze collectief gelden voor de gehele samenleving. In een situatie van absolute normen stipuleren handelingsvoorschriften op absolute wijze welk gedrag moet worden gesteld. De

handelingsvoorschriften laten de actor geen keuze. Een activiteit heeft dan eenzelfde betekenis voor iedereen, ze vindt plaats op dezelfde momenten voor iedereen. Een dergelijke situatie komt niet overeen met het leven in de moderne samenleving, maar we vinden ze wel terug in gesloten instellingen, zoals kloosters. Het leven in de benedictijnenkloosters is in dit opzicht verhelderend (Zerubavel, 1980; Achterhuis, 2003). Deze ordes waren sterk georganiseerd op basis van een seriële organisatie van de tijd, waarin temporele orde en regelmaat centraal stonden. De dagindeling in deze ordes werd bepaald door vastliggende tijdstippen, tijdsduren en sequenties van wederkerende activiteiten. Zo stelde de Regel van Benedictus de regelmaat van de liturgische getijden (zevenmaal daags) en de honderdvijftig psalmen per week centraal als structurerend samenlevingsprincipe. De taakverdeling en gedrageregels stipuleren een absolute link tussen tijdsbestedingen en tijdsbestekken. Deze absolute tijdsordering maakte het leven voor de kloosterlingen gemakkelijk. Ze moesten niet bepalen wat ze eerst deden en wat erna, wanneer ze moesten bidden, hoe vaak ze zich wassen. Ondanks de intensiteit van de levens van de kloosterlingen, werd hun bestaan dan ook getekend door sereniteit, rust en regelmaat.

SITUATIE 2: COLLECTIEVE VERALGEMEENDE NORMEN

Absolute normen komen niet overeen met de realiteit van de moderne samenleving. Doordat de schaal van het samenleven veel groter is en het maatschappelijke leven aanzienlijk complexer is, kunnen waarden en normen in gedifferentieerde samenlevingen onmogelijk concreet en situatiespecifiek zijn, zoals in de Benedictijnse kloosters (Parsons, 1965; Durkheim, 1973). Het zijn veeleer veralgemeende gedragsregels, van toepassing op sociale posities, gehelen van activiteiten, rollen of relaties. Normatieve voorschriften zijn bijvoorbeeld de algemene verwachtingen die een samenleving stelt tegenover moeders en vaders of werknemers. Het individu draagt zelf een grote verantwoordelijkheid over hoe deze algemene verwachtingen geconcretiseerd worden in de specifieke situaties en contexten.

Ook veralgemeende normen zorgen voor een afgestemde tijdsordering. Normen *prioriteren* en *bepersen* handelingsalternatieven. Ze geven aan wat maatschappelijk wel en niet verwacht wordt. Ze geven aan wat wel en niet aangepast gedrag is en geven een hiërarchie aan handelingsdoelen. Als een actor zich verschillende doelen stelt, kunnen normen en waarden aangeven welke de verkieslijke volgorde van het implementeren van doelen is. Als dergelijke hiërarchieën collectief gedragen worden, spreken we met Parsons (1951: 302) van "geïstitutionaliseerde prioriteiten". Ze geven maatschappelijk gedragen hiërarchieën aan tussen handelingsdoelen. Dergelijke hiërarchieën zijn bij uitstek een rem op de tijdsdruk, omdat de keuze van de actor gestuurd en gesteund wordt door de hem omringende actoren. Zo zal een arts vaak familietijd moeten onderbreken vanuit professionele verplichtingen, maar omdat een dergelijke onderbreking deel uitmaakt van een maatschappelijk geïnternaliseerd waardepatroon, zal dit voor de arts en voor zijn familie zelden in vraag gesteld worden. Een

tweede manier waarop waarden en normen helpen bij de tijdsordening van activiteiten is doordat ze *duren, frequenties, timing en sequenties van activiteiten, rollen en relaties standaardiseren* (Zerubavel, 1979; Zerubavel, 1981; Elchardus, Glorieux et al. 1988; Breedveld 1999a). Voor bepaalde types van activiteiten, rollen en collectiviteiten gelden normatieve voorschriften over waar, wanneer, hoe vaak en hoe lang ze moeten geschieden. Aan temporele ritmes, zoals de weken, dagen, uren, zijn in de moderne maatschappij temporele normen gekoppeld die aangeven wat binnen een gegeven tijdsbestek wordt verwacht van het individu in een bepaalde sociale positie of in een bepaalde handelingsconstellatie. Zo zijn er sociale normen die stellen hoeveel tijd mensen op het werk moeten doorbrengen of op welke tijdstippen ze worden verwacht te werken (Ellingsaeter, 1990; Breedveld, 1999b; Fuchs Epstein and Kalleberg, 2001; Perlow 2001). Of zijn er bijvoorbeeld gedeelde concepties over de tijd die ouders “logischerwijs” met hun kinderen zouden moeten doorbrengen. Temporele normering resulteert bovendien in collectieve ritmes. *Collectieve ritmes* kunnen an-sich ook beschouwd worden als normerende structuren, die actoren een houvast geven in hun handelen. Zo verschijnt de lunchtijd als een prescriptief collectief ritme. Tegelijkertijd maken collectieve ritmes het mogelijk te voorspellen wanneer de anderen beschikbaar zijn voor een gemeenschappelijke activiteit of hoe men juist best anderen kan mijden. Ritmes hebben met andere woorden ook een instrumentele functie voor het handelen (Elchardus, Glorieux et al. 1988), ze faciliteren zodanig de temporele integratie. Normen dragen dus bij tot tijdsordening, ze zorgen ervoor dat mensen niet constant worden belast met een grote hoeveelheid van keuzes over het tijdstip, de duur,... van activiteiten, maar geven activiteiten een routineus en voorspelbaar karakter. Het laat hem toe zijn activiteiten, rollen, sociale relaties... te ordenen in de tijd, zodat *“different times are ‘set aside’ for different activities, with different people”* (Parsons, 1951: 301).

De mate waarin veralgemeende temporele normen leiden tot een efficiënte tijdsordening hangt af van hoe collectief ze zijn, dit wil zeggen van de mate waarin ze van toepassing zijn voor iedereen. In de moderne samenleving van de jaren vijftig en zestig leefden we in het moderne westen in een sterk collectief genormeerde samenleving, waardoor er een duidelijke maatschappelijke orde en collectieve tijdsordening bestond. Daarom wordt de tijdsordening in deze samenleving ook vaak geduid als de vaste tijdsordening. Deze samenleving werd gekenmerkt door een zeer overzichtelijke en hoogst collectieve temporele ordening. De praktijken van arbeid en vrije tijd, onderwijs en huishouden en zorg waren gekoppeld aan welafgebakende tijdsbestekken en plaatsen. Conflicten tussen verschillende tijdsordes waren omzeggens afwezig of werden tot een minimum herleid. Elchardus (1996) spreekt van een “haast rimpelloze tijdsordening”, die hij beschrijft met de volgende woorden:

“Het leven bestond uit een periode van scholing, een periode van werk en een pensioenleeftijd. De levensloop leek voorspelbaar (...) De duur van de werkweek en de werkdag lagen vast. (...) Het waren feiten. Onproblematisch. Gegeven. De ritmen waarop werk en ontspanning zich voltrokken, gaven weinig problemen. De

meeste kinderen stapten of fietsten naar school; als ze vertrokken veegde moeder nog even hun mond schoon en als ze thuiskwamen smeerde moeder een boterham. 's Zondags trokken de katholieken naar de kerk en de vrijzinnigen naar hun stamcafé." (Elchardus, 1996: 6).

De tijdsordening na de Tweede Wereldoorlog werd bepaald door twee essentiële kenmerken:

- (a) de strakke afbakening van periodes van werk en niet-werk over de levensloop, het jaar, de week en de dag;
- (b) de institutionalisering van het kostwinnersmodel.

De scheiding tussen periodes en plaatsen voor loonarbeid en periodes en plaatsen voor het gezin en de vrije tijd is een essentieel proces van differentiatie eigen aan de moderne samenleving. Deze strakke tweedeling tussen arbeid en niet-arbeid was de resultante van een sociale strijd voor beperking en afbakening van de *tijd voor de baas* ten voordele van eigen en vrij beschikbare tijd. Het is deze strijd die Marx reeds beschrijft in *'Der Kampf um den Normalarbeitstag'* en die geleidelijk uitmondt in sterk gereguleerde periodes van arbeid en niet-arbeid. Daarnaast wordt deze scheiding ook geïnstitutionaliseerd door een ge-Tayloriseerde industriële organisatie, waarin tijd een centrale rol speelt. De moderne industrie wordt georganiseerd op basis van werkuren. De prestaties van werknemers staan in functie van begin- en eindtijden, van het aantal uren op de werkplaats en hun prestaties per tijdseenheid. Naast de tijden waarop de werknemer op de werkplek moest zijn, was er de tijd die hij zelf kon besteden aan recreatie, ontspanning en gezin. De Fordistische industriële organisatie accentueert deze scheiding tussen werk en niet-werk door van de werknemer ook een consument te maken. In ruil voor lange werktijden en hoge productiviteit, wordt de werknemer rijkelijker beloond en krijgt hij de mogelijkheid zichzelf *beter* te ontplooiën in de sfeer naast het betaalde werk. Door consumptie kan de werknemer zijn eigenheid en individualiteit ten volle beleven. Hij kan kiezen uit steeds meer mogelijke alternatieven en zo zijn eigen levensstijl bricoleren. Zo wordt de vrije tijd ook de sfeer van consumptie en wordt de scheiding tussen werk en niet-werk bekrachtigd. In de naoorlogse samenleving bereikt het Fordistische compromis zijn hoogtepunt: een arbeidsorganisatie met strikt afgelijnde arbeidstijden, ingebed in een sterke structuur van collectief overleg en nationale collectieve arbeidsovereenkomsten en de werknemer als consument. De verspreiding van consumptiegoederen zoals televisietoestellen, auto's en koelkasten zijn de iconen van deze ontwikkeling. Bovenal was de scheiding tussen de tijdsbestekken van werk en niet-werk ook haarscherp. De maximum werktijd werd wettelijk geregeld, evenals het nacht- en weekendwerk, de onderwijsplichtige en de pensioengerechtigde leeftijd lagen vast en de arbeidsvrije zondag gold onverdroten voor iedereen. In de naoorlogse samenleving volgt het maatschappelijke leven een ritme van de typische werkdag en werkweek, met een werkdag van 7 à 8 uur per dag, geconcentreerd voor het overgrote deel van de werkende bevolking tijdens de standaard kantooruren van 8 tot 17 uur, van maandag tot vrijdag, 40 uur per week,

met 4 à 6 weken betaalde vakantie per jaar... (Elchardus, 1996). In de week overdag werd gewerkt, 's avonds en in het weekend was er vrije en gezinstijd. De maatschappelijke tijdsordening was hoogst voorspelbaar.

De strakke scheiding tussen arbeidstijden en niet-arbeidstijden werd ook geïnstitutionaliseerd door de rolverdeling tussen mannen en vrouwen. De relatie van mannen en vrouwen tot de arbeidsmarkt werd in de loop van de moderne samenleving gedifferentieerd: vrouwen gingen voor het huishouden zorgen en mannen voor het kostwinnen. In de naoorlogse samenleving bereikt dit kostwinnersmodel zijn hoogtepunt, met onder meer het verbod voor vrouwen om bepaalde beroepsfuncties in te vullen na het huwelijk (Peters, 2001). Dit maatschappijmodel had geleid tot een efficiënt en productief arbeidsbestel, waaruit een hoge mate van gezinswelvaart kon worden gehaald door één tewerkgestelde persoon, en in het bijzonder tot een efficiënt huishoudelijk model, waarin mannen en vrouwen gespecialiseerd waren en waarbij de huisvrouw functioneerde als temporele buffer voor de gezinsleden (Elchardus, 1996; Peters, 1999; Bargeman & Knulst, 2003). Temporele spanningen waren er relatief weinig, omwille van de voorspelbare periodes van arbeid en niet-arbeid, maar tevens omdat ze werden opgevangen door een thuis werkende partner (lees: vrouw). De huisvrouw was een "tijdsreservoir" waaruit alle gezinsleden konden putten, stelt Elchardus (1996). Zij zorgde dat de huishoudelijke en zorgtaken werden vervuld, en dat de andere gezinsleden zich aan andere taken konden wijden, zoals het schoolgaan of betaalde arbeid. Vanuit het perspectief van tijdsefficiëntie was de gegenderde taakverdeling met andere woorden meer dan verdienstelijk.

SITUATIE 3: MINDER COLLECTIEVE VERALGEMEENDE NORMEN EN/OF TOEGENOMEN MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE

Er zijn twee scenario's die een tijdsordening minder evident maken: namelijk wanneer normen minder stringent worden en/of wanneer teveel actoren deelnemen aan verschillende activiteiten en levenssferen. In dat geval worden mensen geconfronteerd met botsende tijdsordes, met een moeizame afstemming met anderen.

In de situatie waarin temporele normen minder collectief zijn, ontstaat een minder evidente tijdsordening. Met minder collectief bedoelen we dat ze geen eenduidige norm zijn die voor iedereen geldt. Een voorbeeld van minder collectieve tijdsnormen is bijvoorbeeld de flexibilisering of de deregulering van de arbeid. De norm omtrent wanneer we moeten werken is minder collectief of is versoepeld: niet iedereen moet werken op dezelfde tijdstippen. Een belangrijke consequentie van minder collectieve normen, is dat de tijdsordening meer verschuift naar het niveau van het individu en dat het individu zelf meer instaat voor de organisatie van zijn dag, week, maand, jaar of leven. Als niet iedereen op dezelfde momenten werkt, moet het individu bijvoorbeeld zelf op zoek naar tijdstippen waarop hij familieleden of

vrienden kan ontmoeten. Hij zal ook geconfronteerd worden met botsende tijdsordes. Hij zal zelf werken wanneer vrijetijdsvoorzieningen open zijn of wanneer zijn kinderen van school moeten worden gehaald. Het voordeel van minder strakke temporele normen is dat er mogelijk minder congesties zijn. Wanneer mensen gespreid werken zijn ze niet op dezelfde tijdstippen onderweg van en naar het werk. Daardoor kunnen er bijvoorbeeld minder files zijn.

Daarnaast kan de tijdsordening minder evident worden wanneer teveel mensen deelnemen aan verschillende levenssferen. In de kostwinnerssamenleving namen mannen niet of beperkt deel aan het huishouden en vrouwen niet of beperkt aan de arbeidsmarkt. Ieder had een beperkt aantal rollen in het dagelijkse leven. De hedendaagse samenleving wordt eerder gekenmerkt door rolpluralisme. Mannen en vrouwen participeren aan arbeid en huishouden, zijn actief in kinderopvang en hebben elk hun vrijetijdsbestedingen. In een dergelijke situatie stelt het probleem zich dat de temporele rollen die gelden in elke levenssfeer, voor elke rol, met elkaar soms in botsing komen of dat ze niet altijd met elkaar te verzoenen zijn. Elk handelingsverband waarin het individu actief is, heeft zijn eigen tijdsorde, zijn eigen temporele voorschriften en normen. Naarmate een individu meer rollen en activiteiten moet integreren, moet hij meer tijdsordes en voorschriften op elkaar afstemmen.

“...they (activities) have to be fitted subject to certain constraints: constraints of temporal location (i.e. when particular activities are to be carried out) which interact (...) with the constraints of spatial location; constraints of duration – some activities have a set or minimum duration (e.g. football matches), so engaging in the activity requires the individual to find a vacant or free ‘time slot’ of at least the required length. Some activities are constrained to take place within the frame of a certain sequence (e.g. sleep-wake-wash-dress). Some are constrained to happen with a given frequency (e.g. eating two or three times a day). And there are some constraints of volume or density per week (e.g. 35 hours of paid work per week, or five machine loads of washing per week).” (Gershuny, 2000: 90).

Daardoor neemt de kans op temporele conflicten tussen activiteiten en rollen toe. De kans wordt bijvoorbeeld groter dat het individu op hetzelfde moment op verschillende locaties moet zijn. Dat hij onvoldoende tijd kan besteden aan bepaalde activiteiten of dat hij afspraken ronduit misloopt. Het individu heeft dan tijd tekort om te doen wat hij zou willen of moeten doen. Hij wordt ook geconfronteerd met de botsende ritmes van de rollen en handelingsverbanden waarin hij actief is. Zo ontstaat het conflict tussen schooltijden van de kinderen en werktijden van de ouders voor de meeste tweeverdieners omdat de school vaak veel vroeger stopt dan de werktijd eindigt.

In een dergelijke situatie is er geen sprake van minder normering. De culturele logica van elke levenssfeer, met zijn eigen normen legt beslag op het individu. Bij toegenomen participatie aan het maatschappelijke leven zijn meer mensen onderworpen aan meer verschillende en

uiteenlopende normen, die gelden in verschillende levenssferen. Dobbelaere (2003) spreekt van de compartimentering van het dagelijkse leven.

We leven vandaag in een samenleving met tijdsproblemen. De tijdsproblemen kunnen deels verklaard worden door bovenstaand scenario. We leven in een samenleving waarin de tijdsnormen minder dwingend en versoepeld zijn en waarin meer mensen zijn gaan deelnemen aan het maatschappelijke leven. Vanaf de jaren zeventig van vorige eeuw werd het einde van de vaste tijdsordening ingeluid, stellen verschillende waarnemers (Adam, 1995, Elchardus, 1996; Beckers, 2004). We zijn geëvolueerd naar een complexe samenleving, waarin meer individuen actief zijn in een veelheid van activiteiten, rollen en sociale relaties en de ritmes en tijden van verschillende instellingen en handelingsverbanden meer dan ooit worden gekenmerkt door pluriformiteit. De tijdsordening is daardoor veel problematischer geworden. Verschillende tijdsordes van verschillende rollen en activiteiten botsen meer dan voorheen. De afstemming van de verschillende naast elkaar bestaande temporaliteiten vormt de uitdaging van tijdsbeleid. In dit rapport wensen we de tijdsproblemen die hieruit voortvloeien te duiden (sectie 2.4). Eerst geven we echter inzicht in de oorzaken van de gewijzigde tijdsordening (sectie 2.3).

2.3. DE OORZAKEN VAN EEN GEWIJZIGDE TIJDORDENING

Een maatschappelijke tijdordening is de uitkomst van verschillende op elkaar ingrijpende tijdsordes. Verschillende rollen, activiteiten, instellingen en voorzieningen kennen elk hun eigen tijdsorde en een sterke wederzijdse afhankelijkheid. Een verandering in één tijdsorde heeft zijn impact in andere tijdsordes en zodoende voor de totale maatschappelijke tijdordening. In die zin zijn deze processen geenszins autonoom. In deze paragraaf gaan we op zoek naar de oorzaken van een gewijzigde tijdordening.

De processen kunnen stuk voor stuk begrepen worden als onderdelen van een breed maatschappelijk proces dat in de sociologische literatuur *differentiatie* wordt genoemd. Differentiatie betekent dat verschillende levenssferen in een samenleving ruimtelijk, temporeel en functioneel van elkaar gescheiden worden waardoor ze ook meer georganiseerd kunnen worden vanuit een specifieke functionele logica. Zo is de scheiding van productie uit de lokale gemeenschap een proces dat een efficiënter economisch systeem heeft gecreëerd. Het kapitalisme is gestoeld op een eigen logica van doelrationaliteit en vindt plaats in aangepaste ruimtes (de werkplaats) en in afgebakende tijdsperiodes (de werktijden) zodat het productieproces zo efficiënt mogelijk kan verlopen. Ook andere maatschappelijke functies zoals het onderwijs, het gezinsleven, de bevoorrading van goederen en de vrije tijd voltrekken zich op aangepaste plaatsen en tijden en volgen een eigen rationaliteit. Het probleem met differentiatie is dat de verschillende maatschappelijke domeinen intern meestal goed functioneren, maar dat hun normen vaak onderling conflicterend zijn.

“(…) differentiation produces multiple sources of tension and raises the problem of the articulation of the spheres with each other. With various spheres or “subsystems” following their own “logic”, complexity is reduced internally but produced externally. (...) For many societies and individuals, then, differentiation can be expected to pose a problem. Order becomes more than a presuppositional concern” (Lechner, 1985: 161).

Tijdsordening is een manier om de verschillende gedifferentieerde levenssferen op elkaar af te stemmen. De essentie van temporele coördinatie is het samenbrengen van mensen en dingen of juist het voorkomen ervan. Het gebeurt courant dat we met te veel mensen, op dezelfde plek hetzelfde doen (denk aan verkeersfiles, overvolle vakantiebestemmingen, samengepropte treinen, wachtrijen aan kassa's). Daartegenover kampen we met de moeilijkheid samen te komen met familie, vrienden of een datum voor een volgende vergadering te vinden. Individuen, gezinnen, ondernemingen, vervoersbedrijven, scholen, winkelorganisaties en andere organisaties worden met deze problemen dagelijks geconfronteerd. Dit zorgt voor het gevoel dat we voortdurend het eigen leven moeten coördineren en afstemmen op de snel wisselende aan- en afwezigheid van mensen en dingen die we willen ontmoeten of mijden. Als de coördinatie van het handelen misloopt uit zich dat in de eerste plaats in de vorm van gemiste of ongewenste ontmoetingen. Op individueel niveau wordt dat doorgaans ervaren als een gebrek aan tijd. Op maatschappelijk niveau uit zich dat op het vlak van mensen in lange wachtrijen, files, overbezette of ongebruikte infrastructuur en op het vlak van goederen in overdreven grote stocks en onderbenut kapitaal.

In de naoorlogse samenleving zijn er een drietal ontwikkelingen waarvan we denken dat ze in belangrijke mate hebben bijgedragen tot een toename van de spanningen tussen verschillende maatschappelijke levenssferen – vnl. de spanning tussen de arbeidssfeer en de private, vrijetijdssfeer - en die aldus aan de basis liggen van een meer problematische tijdsorde: (1) de globalisering, rationalisering en instrumentalisering van de arbeid; (2) de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en (3) het toenemende belang van de vrije tijd.

2.3.1. Mondialisering, rationalisering en instrumentalisering van de arbeid

Zoals aangegeven kende onze samenleving in de twee decennia na de Tweede Wereldoorlog een vrij stabiele en voorspelbare tijdsordening met scherpe grenzen tussen de tijdsbestekken van werk en niet-werk en een gegenderde verdeling van de beroeps- en gezinsarbeid. Een belangrijk element in deze tijdsordening was de regulatie van arbeid en niet-arbeid. Het economische leven was uitgekristalliseerd rond een vaste indeling van de levensloop en vaste collectieve werktijden. Vanaf de jaren zeventig komt er verandering in deze orde van vaste werktijden. De drijvende krachten achter deze veranderingen zijn de oliecrisis en de globalisering van de economie. Belangrijk voor deze thematiek is de impact van dit proces op

de werktijden en de beroepsrol (Elchardus and Heyvaert, 1990; Schor, 1991; Breedveld, 1996; Elchardus, 1996; Breedveld, 1998; Peters, 2000; Peters, 2001; Sennet, 2001; van Hoof, 2002; Moens, 2004).

Vanaf eind jaren zestig komt de arbeidsorganisatie met strikt afgelijnde werktijden, ingebed in een sterke structuur van collectief overleg en nationale collectieve arbeidsovereenkomsten, op de helling te staan (Rosseel & Vilrocx, 1992; Garhammer, 1995; Elchardus, 1996; Corijn, 1998; Tijdens, 1999; Peters, 2001). Op wetgevend vlak zien we in de meeste Europese landen een sterke afbouw van collectief geregelde arbeidstijden en voorwaarden. Het wegglijden van de sterk collectief gereguleerde arbeidsorganisatie vertaalt zich naar een organisatie van het werk waarbij sectoren en bedrijven zelf de lijnen uitzetten. Deze ontwikkeling gaat gepaard met de verruiming van de bedrijfstijden en een versoepeling van de werktijdregelingen (Elchardus & Heyvaert; Rosseel & Vilrocx, 1992; Breedveld, 1998; Tijdens, 1999). Vaak wordt ook gesproken van de flexibilisering van de arbeid. De toename van flexibele arbeid in deze periode kent verschillende vormen. Verschillende vormen van numerieke flexibiliteit kenden een stijgende populariteit aanvankelijk in de industrie, later in de diensten, zoals tijdelijke contracten, interim-arbeid, aanpassingen van de arbeidsprestaties aan pieken en dalen in de productie. Ook vormen van temporele flexibiliteit zoals het werken op afwijkende tijden (avond, nacht, weekend) zijn onderwerp van maatschappelijke discussie.

Naast de flexibilisering van de arbeid, vinden ook belangrijke veranderingen plaats in de aard van de beroepsrol, stellen waarnemers (Hogenhuis, Van der Panne & Hoekstra, 2001; Peters, 2001; Sennet, 2001; van Hoof, 2002). De mechanismen die bijdragen tot de veranderingen in de verwachtingen en verplichtingen ten aanzien van de beroepsrol situeren zich zowel aan werkgevers- als aan werknemerskant. Veranderingen langs de kant van de arbeidsorganisatie zijn gericht op een steeds toenemende rationalisering en het efficiënter maken van het productieproces (Ritzer, 1993). Arbeidsorganisaties bedienen zich steeds meer van hoogst verfijnde en subtiele disciplineringsmechanismen. De arbeidsorganisatie van de tweede helft van de twintigste eeuw legt tevens steeds meer verantwoordelijkheid bij de individuele werknemer (van Hoof, 2002; Hogenhuis, van der Panne & Hoekstra, 2001). Volgens van Hoof (2002) appelleert het moderne management met concepten als de *employability doctrine*, *sturing op prestaties* en *career self management* aan de individualisering van de verantwoordelijkheid voor werkzekerheid, prestaties en loopbaan. De individualisering van het arbeidsproces vertaalt zich naar een arbeidsorganisatie die steeds meer nadruk legt op tijd- en taakautonomie (Garhammer, 1998; Siriani, 1991). Talcott Parsons (1971) voorspelde reeds een laat-moderne arbeidsmarkt waarop van werknemers verwacht wordt dat ze sterk gemotiveerd en toegewijd zijn aan hun job. Van hen wordt efficiënt werken en probleemoplossend denken verwacht, niet zozeer onder stringente supervisie, maar op basis van het nemen van individuele verantwoordelijkheid. Het stimuleren van efficiëntie middels autonomie wordt ondersteund door veranderingen in de betrokkenheid bij het werk langs werknemerskant. Naarmate mensen middels lange en gespecialiseerde opleidingen

klaargestoomd worden voor de arbeidsmarkt, neemt ook de betrokkenheid en het engagement van de werknemer ten aanzien van het werk toe. Meer dan ooit heeft de arbeid belangrijke sociale functies (Glorieux, 1995). De hedendaagse werknemer vereenzelvigd zich met zijn baan. Hij ziet werk niet louter als een middel om onder de vorm van verloning te voorzien in consumentenbehoeften, het is een engagement, een identiteit, iets waarin men zichzelf kan verwezenlijken (Peters, 2001). Het tonen van professionele ambities en doorzettingsvermogen wordt dan ook in de hedendaagse samenleving aanzien als een maatstaf van een succesvol leven (Southerton & Tomlinson, 2005).

Deze ontwikkelingen hebben belangrijke gevolgen voor de tijdsordening. De arbeidstijd is voor sommige groepen minder voorspelbaar. Arbeid breekt vaker en dikwijls onvoorzien in op de private sferen. Het afstemmen van arbeid, gezin en vrije tijd is voor steeds grotere groepen een heikele zaak, onderhevig aan heel wat conflicten en integratieproblemen. Het plannen van de levensloop is minder voor de hand liggend. De tijd van vaste betrekkingen en werkzekerheid, kenmerkend voor de jaren zestig is achter de rug (Rosseel & Vilrocx, 1992). Banen zijn niet langer vast en de beroepsloopbaan is veel onzekerder dan voorheen. Dat maakt het plannen van de levensloop veel minder evident dan vroeger. Voor bepaalde groepen is de werktijd zelf ook minder voorspelbaar. Vooral groepen met een grote tijds- en taakautonomie kennen weinig voorspelbare werktijden (Moens, 2006; Glorieux, Minnen & Van Thielen, 2004). Hun arbeidstijd breekt vaker in op de tijdsordes van de vrije tijd en het gezin. Ze hebben lange en onvoorspelbare werkuren en werken vaker na de kantooruren en tijdens het weekend. Bovendien breekt het werk via laptop, gsm en *blackberry* geregeld in op de tijdsordes van gezin en vrije tijd (Di Martino & Wirth, 1990; Harvey et al., 1997). Daardoor is het gezins- en vrijetijdsleven van deze groepen minder voorspelbaar. Bepaalde groepen werken ook op afwijkende tijden, zoals ploegarbeiders, verplegend personeel of mensen in warenhuizen en de distributiesector. Zij werken 's avonds of 's nachts, momenten dat anderen vrij zijn. Wanneer de timing van het werk niet is afgestemd op de collectieve ritmes van de samenleving, wordt de integratie van het arbeidsleven met gezin en vrije tijd bemoeilijkt. Wie werkt op afwijkende tijdstippen bereikt een moeizamere coördinatie met andere actoren, met diensten en instellingen. Werknemers met afwijkende uurregelingen zijn vaak in de onmogelijkheid te participeren aan bepaalde gezinsactiviteiten, sociale contacten, vrijetijdsbestedingen,... omdat ze op die tijdstippen hun beroepsverplichtingen vervullen.

2.3.2. De toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen

Een tweede kenmerkende evolutie in de naoorlogse westerse samenleving was de toename van de vrouwelijke arbeidsdeelname. Deze ontwikkeling heeft een verregaande impact gehad op de maatschappelijke tijdsordening en de tijdsproblemen van alledag (Hochschild, 1989, 1997; Harrington, 1991; Elchardus & Glorieux, 1994; Glorieux, 1995; Elchardus, 1996; van den Broek, 1999; Clarkberg & Moen, 2001; Gunthorpe & Lyons, 2004; Moens, 2006).

Het Fordistische samenlevingsmodel ging gepaard met de institutionalisering van het kostwinnersmodel, dat onder meer was gestoeld op het verbod voor vrouwen om bepaalde beroepsfuncties in te vullen na het huwelijk én door de afstemming van de hoogte van de lonen op het één inkomensgezin (Peters, 2001). Dit maatschappijmodel, gebaseerd op het kostwinnersmodel, had geleid tot een efficiënt en productief arbeidsbestel, waaruit een hoge mate van gezinswelvaart kon worden gehaald door één tewerkgestelde persoon, en tot een efficiënt huishoudelijk model, met de huisvrouw als temporele buffer voor de gezinsleden (Elchardus 1996; Peters 1999). Temporele spanningen waren weinig nadrukkelijk aanwezig. De toename van opleidingskansen voor vrouwen in de naoorlogse samenleving en het geleidelijk wegvallen van religieuze barrières, voedde een vrouwelijk emancipatieproject dat gelijke kansen verbond met arbeidsmarktparticipatie. De vrouwelijke activiteitsgraad steeg in België van 30,2% in 1953 tot 58,2% in 2004². Daarmee veranderde het dominante gezinsmodel. Van een kostwinnerssamenleving evolueerden we naar een tweeverdienersamenleving. Liefst 63% van de koppelhuishoudens in België is een tweeverdienergezin, deze tendens vinden we zowat overal in Europa terug (VRIND, 2002: 368). Een vergelijkbare ontwikkeling betreft de toename van eenpersoonshuishoudens (zie tabel 1).

² Cijfers: Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck.

TABEL 1: HUISHOUDENSSTRUCTUUR IN VLAANDEREN 1991-2003 (% VAN HET TOTALE AANTAL HUISHOUDENS)

	Huishoudens-structuur 1991	Huishoudens-structuur 2003
Alleenwonende mannen	10,0	12,9
Alleenwonende vrouwen	14,0	15,5
Samenwonend (niet gehuwd)	2,9	5,4
Echtparen zonder kinderen	25,1	24,5
Echtparen met kinderen	39,4	30,5
Alleenstaande mannen met kinderen	1,6	2,8
Alleenstaande vrouwen met kinderen	6,1	7,5
Huishoudens met meerdere familiekeren	0,9	0,8
Type huishouden onbekend	0,0	0,0
	100%	100%

1991: Volks- en woningtelling NIS (toestand op 1 maart); 2003: Rijksregister (toestand op 1 januari) – berekeningen: FOD Economie, Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie

Zowel in het tweeverdienergezin als in het werkende eenpersoonshuishouden zijn tijdsproblemen nadrukkelijker aanwezig dan in het kostwinnersgezin, stellen waarnemers. Wie leeft in deze huishoudens combineert vaak arbeidsverantwoordelijkheden met gezinstaken. Dat zorgt bij de betrokkenen voor een hogere werklast (Hochschild, 1989; Elchardus, 1992; Glorieux, 1995; van den Broek, Knulst et al., 1999; Bargeman & Knulst, 2003) en voor een toename van rol- en tijdsconflicten (Knulst & van Beek, 1990; Elchardus & Glorieux, 1994; Tremblay & Villeneuve, 1997; Van Dongen & Danau, 2003). Met werklast wordt in de literatuur verwezen naar het geheel van verplichte taken: arbeid, huishoudelijk werk en kindercare samen. Met rol- en tijdsconflicten wordt verwezen naar de vaststelling dat betrokkenen in deze gezinnen rollen en taken combineren. Waar voorheen gezinsdoelen gedifferentieerd waren, worden ze nu gedeeld. Tegenover verschillende rollen bestaan verschillende, niet zelden tegenstrijdige normatieve voorschriften. Dergelijke voorschriften specificeren onder meer de begin- en eindtijden van activiteiten, de gewenste duur,... Rolconflicten hebben zodoende een temporele dimensie. Wanneer de normatieve – dus ook temporele - voorschriften die gelden ten aanzien van elke rol moeilijk met elkaar kunnen worden verzoend, ontstaan tijdsconflicten (Greenhaus & Beutell, 1985; Moen & Dempster-McClain, Pleck, 1987). Wanneer individuen participeren aan meerdere rollen en activiteiten, of wanneer hun leven wordt gedifferentieerd, neemt de kans op conflicten toe.

Het is deze situatie die zich voordoet wanneer een actor gezins- en beroepsrollen moet combineren. Het beroepsbestaan is gekoppeld aan bepaalde en veelal dwingende ritmes, die moeten worden afgestemd op de temporele ordes van het gezin. Arbeidstijden moeten afgestemd worden op gezinstijden (of omgekeerd), werktijden moeten afgestemd worden op kinderopvang en schooltijden, boodschappen doen en het gebruik van diensten moet afgestemd worden op werktijden, schooltijden... (Greenhaus and Beutell, 1985; Hodgson, Dienhart et al., 2001; van der Lippe, Jager et al. 2003). En omdat deze verschillende activiteiten en rollen ook ruimtelijk gesegregeerd zijn, vertalen deze conflicten zich naar

congesties op de weg. Daarbij komt dat – ondanks het toenemende takencombineren - ook de “prestatie”-normen ten aanzien van gezinstaken volgens sommigen aanzienlijk toegenomen zijn in de naoorlogse samenleving, wat het conflict tussen arbeid en gezin uiteraard nog verzaart. De normen voor het wassen van kledij, het schoonmaken, het onderhouden en aankleden van de woning en koken zijn aanzienlijk toegenomen, ondanks de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen (Cowan, 1983; Schor, 1991). Dat mag blijken uit het feit dat de tijd besteed aan huishoudelijk werk, ondanks de toename van huishoudtechnologie omzeggens dezelfde blijft (Vanek 1974; Zuzanek & Smale, 1997). Dezelfde normatieve tendens zien we ook ten aanzien van kinderen (Elchardus, 1994). De tijd besteed aan de zorg en de opvoeding van kinderen nam in de meeste westerse landen de laatste decennia toe (Schor, 1991; Robinson & Godbey, 1997).

Vrouwen hebben volgens waarnemers het sterkst te leiden onder de evolutie naar een tweeverdienerssamenleving (Rapoport & Rapoport, 1971; Coser & Coser, 1974; Hochschild, 1989; Elchardus, 1991; Glorieux, 1995; Bittman, 1998; Peters & Raaijmakers, 1998; Glorieux, Koelet et al. 2001). De participatie aan betaalde arbeid heeft voor vrouwen een grote vooruitgang meegebracht op het gebied van financiële onafhankelijkheid, sociale netwerken, de aanspraak op eigen en als legitiem ervaren vrije tijd en een onafhankelijk leven buitenshuis (Bouillin-Darteville, 1992; Kay, 1996). Maar tegelijkertijd heeft deze ontwikkeling vooral voor hen de tijdsdruk verzaart. De reden is dat de normatieve verwachtingen en prioriteiten ten aanzien van de mannen- en vrouwenrol gegenderd zijn gebleven. Dat zien we in het feit dat vrouwen eerder kiezen voor verminderde arbeidsprestaties, maar ook in het feit dat zij het gros van het huishoudelijke werk blijven verrichten ondanks hun tewerkstelling. Waarnemers spreken van de duurzaamheid van de gegenderde taakverdeling in het huishouden (Elchardus, 1992; Bittman, 1998; Glorieux, Koelet et al., 2001; Breedveld & van den Broek, 2002; Koelet, 2005). Ondanks het feit dat vrouwen ook participeren aan de arbeid blijven mannen zich primair verantwoordelijk voelen voor de betaalde arbeid, terwijl vrouwen zich primair verantwoordelijk zijn blijven voelen voor het gezin, ondanks hun tewerkstelling (Hochschild, 1989; Elchardus & Glorieux, 1994; Glorieux, 1995; Karsten, 1995; Hochschild, 1997; Bittman, 1998; Breedveld, 1998; Peters & Raaijmakers, 1998; van der Lippe, 1998; Koelet, 2005). Dat uit zich onder meer in het feit dat werkende vrouwen meer gezinsverplaatsingen doen dan werkende mannen (Moens, 2006).

2.3.3. Het toenemende belang van vrijetijd

De naoorlogse samenleving wordt gekenmerkt door een derde ontwikkeling die effecten heeft op het tijdsgebruik en de maatschappelijke tijdsordening. Ook op het vlak van vrijetijdsbesteding is de hedendaagse mens meer dan ooit een participant, die van alles wil en kan meemaken. De mogelijkheden op het vlak van de vrijetijdsbesteding zijn sinds de jaren zestig exponentieel gestegen.

De participatie aan verschillende domeinen van de vrijetijdsbesteding wordt vaak beperkt door financiële en culturele toegangsgrenzen (Ganzeboom, 1989; Knulst, 1989; Kraaykamp, 1993). Westerse, en in het bijzonder de West-Europese samenlevingen, hebben in de naoorlogse periode een spectaculaire toename van de gemiddelde geldelijke welvaart en een democratisering van de onderwijskansen doorgemaakt (Parsons, 1971; Schor, 1991; Cantillon, Elchardus et al., 2003), waardoor de toegang tot de vrije tijd aanzienlijk is vergroot.

“This movement has thus meant an immense extension of equality of opportunity. A decreasing proportion of each successive generation has been handicapped by lack of access to educational qualifications for various statuses, both occupational roles, and life styles” (Parsons, 1971: 95)

En bij een stijging van de financiële mogelijkheden nemen de consumptiemogelijkheden toe. Volgens Linder (1971) ontwikkelde zich in de naoorlogse westerse samenleving mede daardoor een gejaagde vrijetijdsklasse, die haar overvloedige inkomen aanwendt om genot en consumptie te vergroten.

‘Iemand die een gemiddeld inkomen verdient in een rijk land, leeft desalniettemin onder de pressie van de tijd. Hij is lid van de gekwelde vrijetijdsklasse. (...) We zullen (...) een oneindig grote hoeveelheid verbruiksgoederen aantreffen, die naar genot snakkende engelen in koortsachtige opwinding zullen trachten uit te buiten binnen de beperkte tijd die hun per dag ter beschikking staat.’ (Linder, 1971: 19)

Maar ook opleiding heeft een gelijksoortig effect. Volgens de culturele competentietheorie is cultuur- en vrijetijdsparticipatie een kwestie van vaardigheden (Ganzeboom, 1989). De consument moet over de nodige bagage beschikken om ten volle te kunnen participeren en te genieten van cultuur en vrijetijd. Bij een stijging van het opleidingsniveau nemen de participatiedrempels dan ook af. Door de onderwijsdemocratisering kregen meer en meer mensen de kans zich sociale en culturele vaardigheden eigen te maken. In die zin beschikken meer mensen over de culturele toegang tot een breder vrijetijdsaanbod. De grotere toegang tot de vrije tijd vergroot de tijdsproblemen. Simpel gezegd, wie geen geld heeft om op restaurant te gaan, hoeft ook geen restaurant uit te kiezen en zijn restaurantbezoek niet te

plannen... In die zin vergroot de toename van opleiding en welvaart de keuzemogelijkheden en zorgen ze voor problemen van temporele integratie.

Het commerciële en niet-commerciële vrijetijdsaanbod heeft deze evolutie gevolgd. Het aanbod is in de naoorlogse samenleving spectaculair toegenomen. We leven in woonkamers voorzien van de modernste media-apparatuur, we kiezen een boek in bibliotheken die nooit voorheen zoveel boeken aanboden, onze woningen zijn ingericht met de nieuwste stoffen en materialen, we gaan met de kinderen naar Plopsaland of één van de vele andere pretattracties, we horen erbij als we de laatste voorstelling van Cirque du Soleil zagen... Kortom, de keuze in de vrije tijd is aanzienlijk, en we geven onze levens vorm middels een gigantisch aanbod. Daarbij kiezen we ervoor onze middelen niet aan te wenden om te onthaasten of het rustiger aan te doen. Volgens Breedveld en van den Broek (2002) leven we nu in een samenleving die de toename van mogelijkheden eerder zal gebruiken om meer te doen en zichzelf meer te verwezenlijken, dan om de druk te verminderen en meer lege tijd over te houden.

Die ontwikkelingen gaan gepaard met andere processen die het belang van de vrije tijd vergroten. In een gesecculariseerde en vermarkte samenleving vervagen de traditionele gedragsvoorschriften en de inzet in het domein van de vrije tijd wordt groter (Beckers & van der Poel, 1990; Giddens, 1991; Mommaas, 1993; Elchardus & Glorieux, 2002). Wie je bent, wordt vandaag meer een kwestie van wie je kent, wat je doet en wat je hebt meegemaakt in je vrije tijd. Daarom wordt gesproken van een 'symbolische samenleving' (Elchardus & Glorieux, 2002). De socialisatie door sociale relaties, reclame en commercie, en participatie in het verenigingsleven zijn meer dan ooit bepalend voor maatschappelijke verschillen en identiteitsvorming. De inzet om zichzelf waar te maken in het veld van de vrije tijd is met andere woorden groot. Daarbij wordt identiteit of "erbij horen" – onder meer door commerciële reclame - sterk gedefinieerd in termen van kennis hebben over de wereld, actief zijn, het meemaken van diverse en nieuwe ervaringen en belevenissen,... (Roberts, 1990; Mommaas, 2000; Achterhuis, 2003) Levensstijl is een kwestie van wie men kent, wat men doet en wat men heeft meegemaakt. Levensstijl is doorheen reclame ook een sterk vermarkt gegeven, van kleding, restaurants, voeding, vakanties,... (Giddens, 1991; Corijn, 2000). Volgens Schor (1998) speelt de massamedia een belangrijke rol in het verspreiden van een homogeen referentiekader voor consumptiestandaarden, dat refereert aan de consumptiepatronen van de heersende klassen.

2.4. TIJDSPROBLEMEN IN HET LEVEN VAN ALLEDAG

De geschetste maatschappelijke evoluties en hun gevolgen voor de maatschappelijke tijdsordening geven aanleiding tot allerlei problemen en fricties in het leven van alledag. Hieronder behandelen we een aantal van deze problemen zoals die naar voor komen uit de analyses van Belgische en Vlaamse tijdsbestedingsdata (zie o.m. Glorieux & Vandeweyer, 2001; Glorieux, Koelet, Mestdag, et al., 2006). Het afbakenen van de verschillende gevolgen is niet altijd vanzelfsprekend omdat de invloed van veranderingen zich vaak niet beperkt tot slechts één levenssfeer.

2.4.1. Huishoudens onder druk

“Het gezin is een gespecialiseerd systeem dat functioneert tussen andere gespecialiseerde systemen. Al die systemen hebben eigen tijdsordes die niet noodzakelijk compatibel zijn met die van het gezin” (Cerulus, 2006).

Het afbouwen van de traditionele rollendifferentiatie in het gezin is één van de belangrijkste veranderingen van de naoorlogse tijdsordening geweest. Met de huisvrouw is een van de belangrijkste componenten van de oude tijdsordening verdwenen. De verschillende tijdsordes en ritmes in een gezin vloeien zelden harmonieus in elkaar over en de huisvrouw vervulde dan ook een niet te verwaarlozen bufferfunctie (Elchardus, 1996).

Het tweeverdienersgezin - het meest voorkomende gezinstype in de Vlaamse samenleving – ervaart de meeste tijdsdruk. Deze tijdsdrukervaring van tweeverdieners en werkende eenpersoonshuishoudens kan volledig verklaard worden aan de hand van hun tijdsbesteding (cfr. Moens, 2006). Ze kennen een hogere werklust dan andere gezinnen en zijn gedwongen meer gezinsactiviteiten af te werken op een kort tijdsbestek. Het tweeverdienersmodel is het hedendaagse model; het kostwinnersmodel was het naoorlogse ideaal. Hoewel de kostwinner betaalde arbeid verricht zoals tweeverdieners ligt zijn tijdsdruk een stuk lager. Dit komt door een veel lagere werklust. De verdeling van verantwoordelijkheden tussen mannen en vrouwen is wellicht een efficiënter gezinsmodel dan het tweeverdienersmodel om tijdsdruk te vermijden (Moens, 2006; Glorieux, Koelet, ea, 2006). Uiteraard is dit een model dat niet meer strookt met ons huidig waardenpatroon waarin de gelijkheid van mannen en vrouwen erg belangrijk is.

2.4.2. Genderongelijkheid

Lang werd gedacht dat de ongelijke verdeling van de gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen geleidelijk zou verdwijnen naarmate vrouwen actiever worden op de arbeidsmarkt (zie 'revolving door'-these). De laatste jaren werd stilaan van deze theorie afgestapt. Ook de recente tijdsbestedingsgegevens tonen aan dat een beleid dat zich alleen toespitst op het verhogen van de arbeidsmarktparticipatie van de vrouw niet automatisch leidt tot een meer gelijke arbeidsverdeling in het gezin. Ondanks de sterk gestegen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, blijken zij anno 2004 immers nog altijd gemiddeld bijna dubbel zoveel huishoudelijk werk en opvoeding en kindercare op zich te nemen als mannen (27u32' tegenover 15u22'). Omdat vrouwen gezocht hebben naar een werkbare balans tussen arbeid en de hen toegewezen zorg, heeft deze dubbele verantwoordelijkheid voor hen niet geleid tot een dubbele werklast. Dat betekent dat een job er voor vrouwen vaak anders uitziet dan voor mannen. Zo besteden vrouwen per week gemiddeld 9 uur minder tijd aan hun job dan mannen. Zelfs als ze voltijds werken, investeren ze nog bijna 5 uur minder in hun job om te kunnen voldoen aan bijna 8 uur meer huishoudelijk werk en opvoeding en kindercare per week dan voltijds werkende mannen. Dat verschil is onder meer toe te schrijven aan het feit dat vrouwen meer in sectoren werken waarin de werktijden van voltijdsen, ook bij mannen, gemiddeld lager liggen. Dat is wellicht een strategische keuze van vrouwen, die banen met lange en vaak onvoorspelbare werktijden vermijden omdat ze moeilijk combineerbaar zijn met de eisen van het huishouden (Glorieux, Minnen & Van Thielen, 2004: 169-171).

Naast de tijd die mannen en vrouwen aan betaald werk, huishoudelijk werk en opvoeding en kindercare besteden, is ook het soort gezinstaken dat mannen en vrouwen op zich nemen nog erg geslachtsspecifiek. De typisch vrouwelijke taken zijn daarbij de meer routinematige taken, die niet uitgesteld kunnen worden en die ook niet leiden tot producten met een zekere duurzaamheid. Zij worden meer als een opgave en minder als een vrijetijdsactiviteit ervaren dan de typisch mannelijke taken. Mannen participeren nog het meest aan die vrouwelijke taken die als het plezierigst ervaren worden. Het feit dat vrouwen meer huishoudelijk werk verrichten, de taken doen die als het minst aangenaam ervaren worden, de zwaarste totale werklast dragen in een gezin en bovendien, als ze buitenshuis werken, vaak een dubbele verantwoordelijkheid dragen, heeft gevolgen voor de manier waarop ze hun vrije tijd invullen (Glorieux, Koelet ea, 2006).

Het is duidelijk dat de emancipatie van de vrouw verregaande gevolgen heeft voor de ervaring van tijdsdruk in onze samenleving. Vrouwen zijn wat dat betreft het grootste slachtoffer geworden van hun toegenomen arbeidsdeelname. Ondanks hun forse inhaalbeweging op de arbeidsmarkt, blijft de taakverdeling in de meeste gezinnen bepaald traditioneel. De huishoudelijke lasten zijn niet gelijk verdeeld tussen mannen en vrouwen doordat vrouwen nu deelnemen aan de arbeidsmarkt. Naast de lasten van betaalde arbeid blijven vrouwen het gros van de huishoudelijke lasten dragen. Niet alleen de hoge werklast die daaruit voortvloeit,

maar ook het combineren van arbeid en gezin, bezorgt vrouwen een hogere tijdsdruk dan mannen (Robinson & Godbey, 1997; Bittman, 1999; Gunthorpe & Lyons, 2004). Van vrouwen wordt nog altijd verwacht dat ze primair verantwoordelijk zijn voor het huishouden, zelfs als ze buitenshuis werken. Dit zorgt vaak voor 'rollenoverlast' (zie onder meer Coser, 1991). Mannen hebben minder last van rollenconflicten en -overlast omdat er bij hen een duidelijke – cultureel bepaalde – hiërarchie is, waarbij de arbeidsrol primeert boven de gezinsrol (zie onder meer Glorieux, 1995). De vaak conflicterende rollen en het dubbelzinnige culturele mandaat van werkende vrouwen eisen veel meer regel en afstemming, en dat is een bijkomende verklaring voor hun hogere tijdsdrukervaring (Glorieux, Koelet ea, 2006).

2.4.3. Tijdsarm – tijdsrijk

Vandaag de dag wordt er des te meer verwacht dat elke hoeveelheid tijd zo optimaal mogelijk benut wordt in zowel werk, ontspanning of gezondheid. Wie het zich kan veroorloven koopt huishoudelijke hulp en persoonlijke dienstverlening die flexibel genoeg is om zich aan de behoeften van de koper aan te passen. Door het wegvallen van de oude tijdsordening stelt deze ongelijkheidsproblematiek zich echter veel scherper dan vroeger (Elchardus, 1996).

Voor consumptie en vrije tijd is zowel geld als tijd nodig. Er kunnen vier types consumenten onderscheiden worden naargelang hun beschikking over geld en tijd.

De eerste groep omvat een groeiend deel van de consumenten dat veel geld, maar weinig tijd ter beschikking heeft. Dit zijn vooral bepaalde alleenstaanden en tweeverdieners. Deze groep verwacht van alledaagse consumptie gemak en van niet alledaagse consumptie variatie en verrassing. In beide gevallen is deze groep bereid er een hoge prijs voor te betalen. Zij kunnen bijvoorbeeld tegen betaling boodschappen thuis of op het werk laten bezorgen en huishoudelijk werk en kindercare aan anderen uitbesteden. Op die manier blijft er tijd over voor vrijetijdsactiviteiten. Ook in die vrije tijd is er een stijgende vraag naar gemaksdiensten van de dienstensector. De groep die tijdschaarste ervaart en tegelijkertijd vrij kapitaalkrachtig is, verwacht dan ook dat de vrijetijdsbesteding snel gaat, geen lange voorbereiding vereist en vlug resultaten oplevert. Bij de uitbesteding van vrijetijdsbesteding verwacht men dus hoge baten per eenheid vrije tijd.

Een tweede groep wordt gekenmerkt door toegang tot voldoende geldelijke middelen en tijd. De groeiende groep ouderen kan hieronder geplaatst worden. Zij zijn in mindere mate op zoek naar de combinatie tijdsbesparing en de optimalisering van plezier. Deze consumenten kunnen zich toeleggen op activiteiten die tijd en concentratie vereisen. Deze 'nieuwe' ouderen zoeken eerder duurzame diepgravende ervaringen en minder een fysieke belevenis. Hoewel ze omwille van hun leeftijd een bepaalde mate van gemak verlangen, zullen ze er minder op gericht zijn tijdsbesparing in het huishouden te bekomen door gemaksdiensten.

Een derde groep bestaat uit mensen die zowel tijd- als geldschaarste kennen. Dit zijn consumenten met een goed gevulde dagtaak zoals studenten en scholieren. Steeds meer studenten en scholieren nemen evenwel een bijbaan, waardoor hun koopkracht toeneemt. Weinig geld ter beschikking hebben is bovendien slechts een frictietoestand in hun levensloop, waar een einde aan komt met het vinden van een baan.

De laatste groep heeft veel tijd, maar weinig geldelijke middelen ter beschikking. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om bijstandsmoeders, werklozen, arbeidsongeschikten en eerste generatie laagopgeleide immigranten. Zij streven niet naar meer beleving, ervaring en gemak in hun consumptie, maar naar aanvaardbare kwaliteit tegen een betaalbare prijs. Gemak is geen vereiste en ervaring ligt deels buiten hun bereik (Elchardus, 1996; de Haan, van den Broek & Schnabel, 2001).

De trend naar gemak heeft voornamelijk betrekking op de huishoudelijke consumptie van tijdsarme personen en strekt zich deels ook uit tot hun vrijetijdsbesteding. De veelvormige en snel veranderende vrijetijdswensen van consumenten en de reactie van producenten die zich pogen te onderscheiden van concurrenten, voeden de trend naar ervaringsgerichtheid. Om aan deze verwachtingen te voldoen wordt een groeiend deel van de vrije tijd buitenshuis doorgebracht. De combinatie van tijdsdruk, veelvormige vrijetijdswensen en professionalisering van de vrijetijdssector werkt een verdere uitbesteding van vrijetijdsbezigheden echter in de hand. Op het vlak van ervaring verwacht men bovendien ook steeds meer gemak in de vorm van kant-en-klare belevenissen. Zogenaamde gemakservaringen. De trends naar meer gemak en meer ervaring zijn dus niet contradictoir, maar veeleer complementair. Ze richten zich op bemiddelde en in tijdnood verkerende consumenten. Wie over minder geld beschikt, moet zijn eisen aanpassen en moet voldoening nemen met minder gemak en ervaring, ongeacht de beschikbare hoeveelheid tijd (de Haan, van den Broek & Schnabel, 2001).

Moens (2006) voegt hieraan toe dat wie over meer middelen beschikt, zich hogere en meer diverse doelen stelt en daardoor meer tijdsdruk ervaart. De these dat middelen de tijdsdruk zouden verminderen gaat dus niet op. Hoewel hogere inkomens vaker gebruik maken van huishoudtechnologie en betaalde hulp ontlast dit de tijdsdruk niet. Een toename van middelen gaat juist samen met een toename van tijdsdruk. De hogere tijdsdruk van hoogopgeleiden kan worden verklaard door de specificiteit van hun tijdsbesteding. Meer middelen geven aanleiding tot een tijdsbestedingspatroon van meer diverse activiteiten, rollen en relaties. Meer middelen dienen dus niet alleen een diverse invulling van vrije tijd, maar ook meer diverse handelingsverbanden en activiteiten. Dit patroon zorgt voor een moeizamere temporele integratie (Moens, 2006).

Uit de de Vlaamse tijdsbudgetgegevens komen de eerste (veel geld, weinig tijd) en laatste groep (weinig geld, veel tijd) duidelijk naar voor, onder andere de vrijetijdssfeer. In de vrijetijdssfeer combineert de groep hoger opgeleiden relatief hard werken met een erg actief,

gevarieerd vrijetijdspatroon. Zij kijken minder tv, maar zijn meer bezig met de nieuwe informatie- en communicatietechnologie. Ze doen meer aan sport, gaan meer uit en participeren meer in cultuur. Ze zijn bovendien actiever in sociale netwerken en verbinden de recreatieve tijd met het leggen van sociale contacten. Ze combineren een goed inkomen met een brede interesse en gebruiken hun geld en vaardigheden om op diverse vlakken actief bezig te zijn. Het is de groep van hoger opgeleiden en betere verdienen die het meest tijdsdruk heeft, deels omdat ze langere uren werken, maar ook omdat ze een drukker vrijetijdsbestedingspatroon hebben. Aan de andere kant van het spectrum zien we een groep met relatief veel tijd, vaak niet arbeidsactief, minder kapitaalkrchtig en vooral relatief laag geschoold. Deze groep participeert veel minder in cultuur, doet minder verschillende recreatieve activiteiten per week, is meer alleen en meer binnenshuis tijdens de vrije tijd. Deze mensen hebben een veel rustiger leven en een monotoner vrijetijdsbestedingspatroon: ze brengen een groot deel van de vrije tijd voor de tv door. De tweedeling tussen tijdsrijken en tijdsarmen is heel duidelijk. Tijdsrijken hebben relatief veel tijd, maar beschikken in mindere mate over materiële middelen en vooral ook over culturele competenties, en hebben dan ook minder alternatieven om de beschikbare tijd in te vullen. Tijdsarmen beschikken over relatief weinig tijd, maar hebben veel meer middelen – zowel materieel als cultureel – om de relatief schaarse tijd op een gevarieerde manier in te vullen. Het is gevaarlijk een waardeoordeel te vellen door te stellen dat de recreatieve tijd van de tijdsrijken monotoner en armer is dan die van de tijdsarmen. Zijn het immers niet de tijdsarmen die hardop klagen over hun drukke levensstijl en hardop dromen van onthaasten? Anderzijds is het even gevaarlijk om het langzame leven van de tijdsrijken te romantiseren. Het is immers erg waarschijnlijk dat ze over minder middelen beschikken om te participeren in de meerkeuzesamenleving. Hun patroon van sociale interactie geeft een indicatie van een beperktere actieradius: hun sociale contacten situeren zich in grotere mate in en om het huis en in de familie, hun interactiepatroon is minder divers en ze participeren ook minder in het verenigingsleven. Het feit dat de tijdsrijken minder in cultuur participeren en hun recreatieve tijd minder buitenshuis doorbrengen, kan een bewuste keuze zijn, al vrezen we dat het eerder een gevolg is van beperkte culturele competenties. Aangezien het ene engagement het andere aanwakkert, en een druk arbeidsleven samengaat met een drukke, diverse en sociale recreatieve tijd, zijn de tijdsarmen wellicht niet te beklagen. Hun verzuiming te willen onthaasten is misschien gemeend, maar het lijkt ons weinig waarschijnlijk dat die groep graag afstand neemt van de drukke levensstijl die hen onderscheidt en die hun status verleent. De zorg moet misschien eerder uitgaan naar de tijdsrijken. Analyses van tijdsbestedingsdata lijken uit te wijzen dat de participatie aan het sport-, ontspannings- en cultuurleven een element is van een algemeen actief en sociaal tijdsbestedingspatroon. Als er inderdaad sprake is van een 'spill over', waarbij het ene engagement het andere aanwakkert, dan zijn vrijetijdsactiviteiten misschien bij uitstek geschikt om het maatschappelijke engagement aan te wakkeren, de sociale

betrokkenheid van bepaalde groepen te activeren en de dualisering in de samenleving tegen te gaan (Glorieux, Koelet, ea, 2006).

2.4.4. De samengebalde levensloop

Alles wijst erop dat we steeds meer evolueren naar een levensloop waarin alle drukte samengebalde is in 25 jaar van ons leven. Tijdsarmoede is dan ook in grote mate een specifiek probleem gedurende een bepaalde fase van het leven: de fase waarin we met twee gaan werken (zie boven) en kinderen opvoeden. Deze levensfase lijkt steeds korter en daardoor ook steeds drukker te worden. De fase van de onbezorgde jeugd wordt steeds langer gerokken. Mensen studeren langer, krijgen later kinderen, stellen het aangaan van duurzame relaties uit, wonen langer thuis. En aan de andere kant verlaten ze steeds vroeger de arbeidsmarkt. Deze evoluties hebben tot een grote verandering van de levensloop en tot problemen van de hedendaagse tijdsordening geleid.

Als we de tijdsbesteding gedurende de levensloop bekijken, dan is het heel duidelijk dat de meesten een erg druk leven leiden tussen 30 en 45 jaar. In die periode is 30% of meer van onze wekelijkse tijd productieve tijd (betaald werk, huishoudelijk werk, kinderopvoeding en opleiding). Omgekeerd zien we dat de vrije tijd in deze drukke levensfase minimaal is. Tussen 30 en 45 jaar besteden we nooit meer dan 20% van onze tijd aan recreatieve tijd, vrije tijd en sociale participatie samen.

Een van de belangrijkste tijdsproblemen is de scheve verdeling van arbeid over de levensloop. Werk en gezinslasten worden geconcentreerd tijdens een relatief korte levensfase van vijftientig à dertig jaar, terwijl de levensverwachting ondertussen rond de vijftig jaar ligt. Tijdens de 'drukke leeftijd' van ongeveer twintig à vijftig jaar tot ongeveer vijftig à vijfenvijftig jaar, worden bezoldigd werk, het stichten van een gezin, het krijgen en opvoeden van kinderen en het opbouwen van een carrière geconcentreerd. Er wordt hard gewerkt in die periode, het is de periode waarin de kinderopvoeding het meest weegt, waarin er iets minder geslapen wordt en er vooral ook minder vrije tijd is en tijd voor sociale contacten. Eens de 55 jaar voorbij, wordt betaald werk veel minder belangrijk en komt er geleidelijk meer vrije tijd. Na de drukke en beroepsactieve levensfase neemt de arbeidsmarktdaarnamen sterk af. Vanaf 55 jaar komt er beduidend meer tijd vrij voor vrijetijdsactiviteiten. Een belangrijk deel van die tijd wordt gespendeerd voor de buis, maar ook de tijd besteed aan het verenigingsleven is aanzienlijk. Verder lezen deze oudere generaties nog veel. Boven de 55 jaar kan een opdeling worden gemaakt tussen medioren en senioren. De medior is onmiskenbaar actiever en meer buitenshuis actief. Hij onderneemt vaker uitstapjes voor recreatie en uitgaansactiviteiten. In vergelijking met de 65-plusser kijkt de medior minder naar de tv. Hij is 30% van zijn tijd buitenshuis actief, de senior 22% (Glorieux, Koelet ea, 2006).

De geringe activiteitsgraad van mannen en vrouwen boven de 55 jaar en van jongeren onder de 25 jaar is in vele opzichten problematisch. De rijkdom van onze samenleving – met een bevolking die steeds langer leeft – wordt geproduceerd in een steeds beperkter deel van het leven van haar leden. Kortere arbeidsloopbanen zijn nefast voor onze sociale zekerheid, omdat steeds minder mensen werken voor een steeds grotere groep niet-actieven. Bovendien zijn die samengebalde loopbanen funest voor de levenskwaliteit van individuen. Tussen 25 en 50 jaar stapelen de verantwoordelijkheden zich op. Mensen moeten hard werken voor hun carrière en om de woning af te betalen, een gezin te stichten, voor de kinderen te zorgen, sociale contacten op te bouwen en te onderhouden, enzovoort. De rigiditeit en de homogeniteit van de meeste levenslopen staan in schril contrast met het discours daarover.

Samengebalde en rigide loopbanen zijn ook nefast voor de gelijke kansen van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt. Het feit dat arbeidscarrières gemaakt worden tussen 25 en 40 jaar is immers erg nadelig voor vrouwen, die in deze periode vaak moeder worden. Zolang we geen reële transitionele arbeidsmarkt hebben en zolang de participatie van mannen in het huishoudelijke werk en de kinderopvang niet substantieel toeneemt, zijn vrouwen erg benadeeld bij het uitbouwen van hun arbeidsloopbaan. De dubbele verantwoordelijkheid van vrouwen leidt ertoe dat ze hun arbeidsmarktparticipatie bijstellen naargelang de noden van het gezin, terwijl mannen dat nauwelijks of niet doen. Dat blijkt duidelijk uit de tijdsbestedingsdata. Tussen 25 en 40 jaar – wanneer hun kinderen jong zijn en hun mannen aan hun carrières bouwen – werken vrouwen gemiddeld minder lang. Boven de 40 jaar, als de gezinslast wat lichter wordt, komt er weer meer tijd vrij voor betaald werk en neemt de gemiddelde werktijd weer toe. Vandaag is dat echter veel te laat, de prijzen worden immers op jongere leeftijd uitgedeeld. Een ontspanning van de levensloop gaat dan ook het best samen met een evenwichtiger verdeling van het werk tussen mannen en vrouwen (Glorieux, Koelet ea, 2006).

2.4.5. De roep om een meer flexibele tijdsorde + vierentwintigursamenleving

Door de toename van het aantal tweeverdienersgezinnen, de opgang van de diensteneconomie, de verhoging van de levensstandaard, de drang naar efficiëntie en winststreven, de toenemende drukte en versnelling van het sociale leven en andere verwante ontwikkelingen, klinkt de roep naar meer flexibele werktijden en ruimere en flexibele openingsuren voor winkels en diensten steeds sterker door. De standaardisering van werktijden en openingsuren, typisch voor het Fordisme, lijkt verleden tijd. Dergelijke aanpassingen leiden echter tot een andere tijdsorde voor de mensen die deze diensten verstrekken, in de scholen staan of in de winkels werken. Dit genereert nieuwe behoeften en vragen voor de aanpassing van andere diensten. Die aanpassing kan betrekking hebben op alle temporele parameters. De timing, duur, tempo en sequentie van verschillende ordes

moeten immers op elkaar afgestemd worden of via technologie gerealiseerd. Op deze manier voedt flexibilisering zichzelf. Flexibiliteit is het toverwoord sinds de jaren negentig. Sindsdien wordt vaak verondersteld dat het nine-to-five-arbeidspatroon afgedaan heeft en dat we evolueren naar een 24 uurseconomie, een economie die constant in beweging is doordat er op ieder moment van de dag gewerkt en geconsumeerd wordt (Breedveld, 1998; Elchardus, 1996). Hoewel de trend naar flexibilisering van de arbeidstijd algemeen als een feit aanvaard wordt, zijn er toch verbazend weinig harde gegevens die deze evolutie gedetailleerd in kaart brengen (Glorieux, Koelet, ea, 2006).

Ondanks het discours dat we steeds meer evolueren naar een 24-uurseconomie waarin het onderscheid tussen dag, avond, nacht of weekend steeds minder relevant wordt, geven objectieve tijdsbudgetparameters aan dat deze evolutie sterk genuanceerd moet worden. Als we kijken naar het aandeel betaald werk dat op afwijkende momenten wordt verricht, zien we in ieder geval geen evolutie naar meer temporele flexibiliteit. In 2004 werd maar 15,8% van de totale arbeidsduur in Vlaanderen verricht tijdens de avond, de nacht en het weekend. In vergelijking met 1999 zijn er geen significante verschillen. Een vergelijking met gegevens van 1966 leert zelfs dat er een afname is van werk op afwijkende tijden, vooral door de forse afname van zaterdagwerk. Sommige groepen werken echter wel meer op afwijkende momenten dan andere groepen. Mannen, jongeren, zelfstandigen en fulltimers doen meer dan de anderen betaald werk op afwijkende momenten (Glorieux, Koelet, ea, 2006).

Omdat de werkweek druk bezet is en het winkelen uitgegroeid is tot een belangrijke vorm van vrijetijdsbesteding, bevordert dit de vraag naar de beschikbaarheid van diensten en winkels op zondag. Het arbeidsvrije karakter van de zondag wordt daarom in vraag gesteld, wat op zijn beurt een hele reeks complexe temporele problemen genereert. De zondag is een dag waarop veel mensen activiteiten uitvoeren die ze niet tijdens de werkweek kunnen verrichten. Dit gebeurt niet alleen wegens tijdsgebrek tijdens de werkweek of omdat men veel tijd heeft op zondag, maar vooral omdat het een dag is waarop de meeste mensen vrijgesteld zijn van werk waardoor er veel meer mogelijkheden zijn om dingen samen te doen.

De zondagse tijdsbesteding verschilt dan ook nog altijd duidelijk van de tijdsbesteding op weekdays. Het is nog altijd de dag bij uitstek voor ontspanning en sociabiliteit. Toch wordt vaak beweerd dat de zondag zijn karakter van rustdag aan het verliezen is. Koopzondagen, de zondagsopening van grote winkelcentra en meubelzaken, zouden zondag steeds meer onder druk zetten. In vergelijking met de tijdsbesteding in 1966 blijkt dat zondag een drukkere dag is geworden. Zondag is enerzijds een dag om het wat rustiger aan te doen – de verplichtingen vallen weg –, maar anderzijds kiezen mensen ervoor om naast de ontspanning toch iets actiefs aan te vangen met deze dag. De zondag is vandaag niet meer louter een rustdag. 'Nietsdoen' heeft ondanks het onthaastingsbetoog nog altijd een negatieve connotatie. De sociale druk om ook in de vrije tijd en op zondag de tijd nuttig te besteden en nieuwe ervaringen op te doen, is groot (zie onder meer Knulst, 1999; Geldof, 2001). Hoewel zondag

duidelijk actiever wordt besteed dan vroeger, blijft die dag een specifiek ontspannend en sociaal karakter behouden.

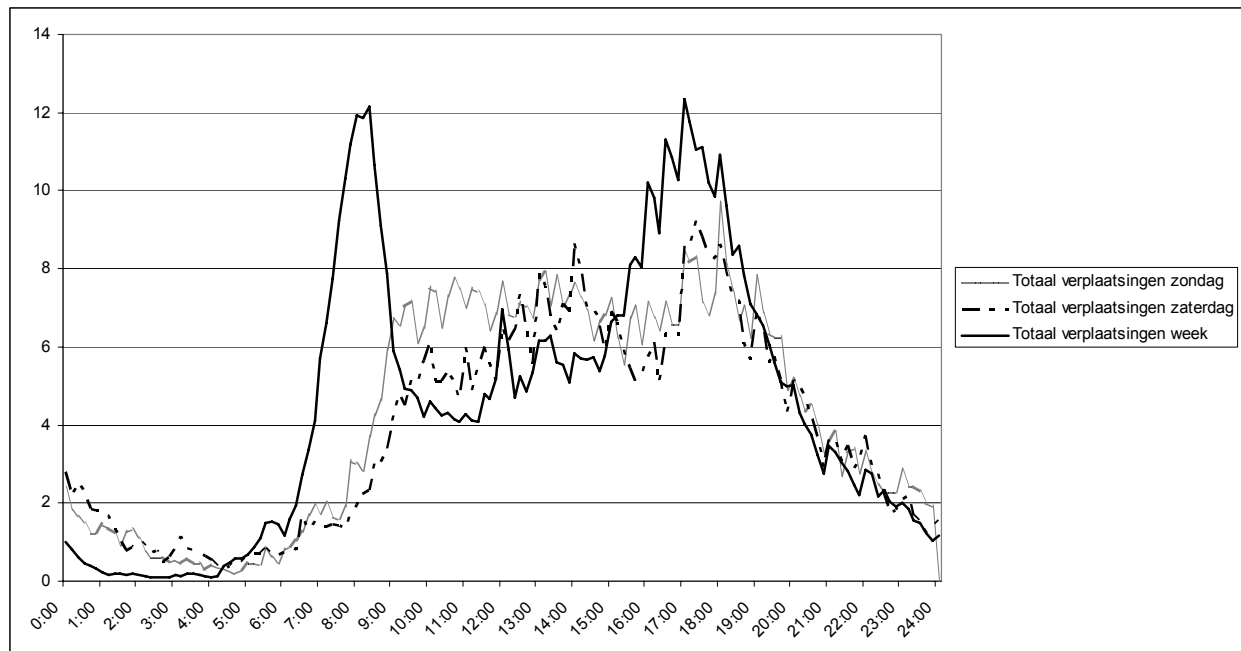
De tijdsbestedingsgegevens ondersteunen evenmin de these van de 24 ursamenleving. Het collectieve karakter van een aantal activiteiten, zoals werken en eten, mag dan wel licht zijn afgenomen, er blijft een duidelijke collectieve cadans bestaan die de verschillende dagdelen een eigen betekenis geeft. Er is nog altijd een tijd om op te staan, om te werken, om te eten, om te ontspannen en om weer naar bed te gaan. Ondanks de vermeende opmars van de individualisering houdt de individuele tijdsbesteding nog steeds sterk vast aan sociale normen. Er wordt vandaag minder op afwijkende tijden gewerkt dan op het einde van de jaren tachtig. Wellicht hebben mensen de afgelopen 150 jaar nog nooit zo massaal in duidelijk collectief afgebakende tijdsbestekken gewerkt als vandaag. Hoewel in sommige sectoren (bv. bij havens) avondwerk, nachtwerk en weekendwerk meer voorkomt, blijven deze tijdstippen voor de uitvoering van betaalde arbeid uitzonderlijk. De analyses van tijdsbudgetgegevens geven duidelijk aan dat het discours over temporele flexibiliteit en de 24 uurseconomie in ons land empirisch niet gefundeerd is. Van de vaak aangekondigde kakafonie van een samenleving die nooit meer slaapt is dus (nog) geen sprake (Glorieux, Koelet, ea, 2006).

2.4.6. Mobiliteit verstart

Mobiliteit met de wagen zorgde er in de 20ste eeuw voor dat veel mensen zich makkelijk van de ene naar de andere plaats konden verplaatsen en lange afstanden konden afleggen. Omdat dit voorheen ondenkbaar was, heeft de auto een positieve bijdrage geleverd tot de emancipatie van de mens. Deze ongebreidelde vrijheid gaat evenwel hand in hand met externe gevolgen zoals verkeersopstoppingen, de schadelijke effecten op sociaal vlak en het milieu (FPDO, 2004: 79).

Het mobiliteitsprobleem wordt voor een groot deel veroorzaakt doordat een (te) grote groep mensen zich op eenzelfde tijdstip op eenzelfde plek bevindt. Daardoor loopt het wegverkeer vaak vast of zitten we opeengepakt in overvolle treinen en bussen. Deze verkeerspieken hebben vooral te maken met het collectieve ritme van school en werk. De begin- en eindtijden van onderwijsinstellingen en de blijvende dominantie van de standaardwerkdag, van 9.00 tot 17.00 uur (Glorieux ea, 2004), zorgen ervoor dat heel wat Vlamingen op hetzelfde moment onderweg zijn. Dat kunnen we illustreren met een tempogram van de verplaatsingsactiviteiten (zie figuur 1).

FIGUUR 1: TEMPOGRAM VAN DE MOBILITEIT OP EEN WEEKDAG, ZATERDAG EN ZONDAG (TOR'04 – N=1768)

De groepen die het meest actief zijn in verschillende activiteiten, rollen en relaties, zijn – deels noodgedwongen – het sterkst gemobiliseerd. Vermeldenswaard is ook de ‘inhaalbeweging’ van vrouwen. Vlaamse vrouwen verplaatsten zich in 1999 nog beduidend minder dan mannen. Dat verschil is vandaag weggewerkt. De oudere leeftijdsgroepen blijven het minste mobiel. Dat heeft deels te maken met inkomensbarrières, maar wellicht ook met fysieke beperkingen (Glorieux, Koelet, ea, 2006).

Mobiliteit is in wezen een tijd-ruimteprobleem. Het heeft betrekking op het op elkaar afstemmen van een ruimtelijke en temporele orde. De hedendaagse Belgische samenleving is ruimtelijk verregaand gedifferentieerd. De functies van wonen, werken, diensten en vrijetijdsbesteding zijn ruimtelijk sterk gesegregeerd. Bovendien zijn ze gekoppeld aan bepaalde maatschappelijk genormeerde tijdstippen: de begin- en eindtijden van de werkdag, de schooltijden van de kinderen, de tijdstippen waarop het gezin of vrienden samenkomen, de openingsuren van de fitnessclub ... De overgangen tussen ruimten en tijdstippen gebeuren aan de hand van transitieactiviteiten of mobiliteit. Het mobiliteitsprobleem wordt nijpender naarmate traditionele rollen en voorschriften en materiële beperkingen het gedrag in onze samenleving steeds minder bepalen (zie Giddens, 1991; Elchardus & Glorieux, 2002). In de hedendaagse Vlaamse samenleving participeren mannen en vrouwen meer gelijkwaardig in arbeid en gezin. Meer mensen hebben toegang tot (commerciële) vrijetijdsbesteding buitenshuis en de arbeidssituatie van steeds grotere groepen veronderstelt een grote individuele autonomie (Moens, 2006). Er zijn meer mensen betrokken bij een grotere diversiteit van activiteiten, rollen en relaties, die ze met elkaar moeten zien te verbinden. Dat

vergroot niet alleen de nood aan mobiliteit, maar ook aan flexibele mobiliteit (Glorieux, Koelet, ea, 2006).

De samenleving wordt dus gemobiliseerd. De toegenomen arbeidsmarktparticipatie op zich leidt al tot een groter aantal verplaatsingen van en naar de werkplaats. Takencombinatie zorgt daarbij voor nog extra verplaatsingen en maakt het coördineren van het leven, vooral het afstemmen van het eigen tijdsgebruik op dat van gezinsgenoten, nog complexer. Iedereen wordt opgeroepen bezoldigde arbeid te verrichten en tegelijkertijd verschillende taken op te nemen. Dit impliceert meer verplaatsingen tussen de locaties waar de verschillende bezigheden plaatsgrijpen. Het stijgende welvaartspeil en toegenomen verwachtingen in de vrijetijds- en consumptiesfeer oefenen hier ook een invloed op uit. Een groot en toenemend deel van de mobiliteit houdt immers verband met de vrijetijdsbesteding (Elchardus, 1996).

Hoe meer mobiliteit, hoe meer de mobiliteit bedreigd wordt. Dit is de paradox waarmee we dagelijks geconfronteerd worden. Allereerst bestaat er een *magic circle* die ervoor zorgt dat, naarmate de gemiddelde mobiliteit groter wordt, ook de vereiste mobiliteit verhoogt. Mensen raken snel gewend aan de verbetering van hun leefomstandigheden en stellen hun eisen en wensen bij. Vroeger kon je voor werk, vrije tijd of boodschappen redelijk dicht bij huis terecht. De democratisering van de auto heeft ervoor gezorgd dat mensen nu veel mobieler zijn. Dat heeft tot gevolg dat ze hun handelingsmogelijkheden ook zien verruimen en hun keuze willen verbreden. Wonen, werken en voorzieningen worden steeds meer verspreid (Steg & Kalfs, 2000). Wie mobieler is, wil ook steeds meer van zijn vrije tijd buitenshuis doorbrengen (van den Broek ea, 1999; Mommaas, 2000). Met het tweede deel van de paradox heeft haast iedereen dagelijks te maken: naarmate steeds meer mensen zich in het verkeer begeven, raken de verkeersroutes steeds meer dichtgeslibd. Files naar het werk of de zee, overvolle trams en bussen en overboekte vluchten... Meer auto's op de weg zorgen ook voor meer ongevallen en die op hun beurt weer voor lange files en gevaarlijke verkeerssituaties zorgen. Blijvende ongelijkheden in de toegang tot mobiliteit maken maatschappelijke ongelijkheden scherper. Meer dan ooit is mobiliteit een middel tot maatschappelijke participatie. Wie geen of beperkte toegang heeft tot (flexibele) mobiliteit, wordt sterk beknot in zijn kansen op maatschappelijke mobilisatie (Glorieux, Koelet ea, 2006).

Het openbaar vervoer slaagt er enigszins in een alternatief te bieden voor de voorspelbare verplaatsingen, zoals woon-werk- en woon-schoolverplaatsingen. Op die manier kunnen we stellen dat het openbaar vervoer een effect heeft op de verkeerscongesties, aangezien net die verplaatsingen sterk bijdragen aan de files op weekdays. De verkeerscongesties op weekdays volgen scherp het collectieve ritme van de maatschappelijke instellingen van de arbeid en het onderwijs. Het verkeersritme in het weekend is minder problematisch dan in de week, maar er is wel sprake van meer verplaatsingen gedurende de hele dag.

Net als het openbaar vervoer wordt thuiswerk vaak als een oplossing gezien in het debat over de verkeerscongesties. Thuiswerk is alvast een realiteit voor een heel beperkt deel van de

werkenden: in Vlaanderen werkt 5% overdag regelmatig tot altijd een dagdeel thuis. Die situatie heeft echter maar een kleine invloed op het verplaatsingsgedrag van deze groep. Zij doen wel wat minder woon-werkverplaatsingen, maar het verschil met de groep die nooit overdag thuis werkt, blijft beperkt. Bovendien zien we bij de groep die overdag weleens thuis werkt, een toename van de verplaatsingen voor de kinderen (Glorieux, Koelet, ea, 2006).

2.5. TIJD EN DUURZAME ONTWIKKELING

De geschetste hedendaagse tijdsproblemen kunnen ook, in minder of meerder mate, in verband gebracht worden met de vier centrale thema's van het Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling 2004-2008: sociale exclusie, armoede, mobiliteit en energie. Als besluit van dit deel geven we kort (en niet exhaustief) aan hoe deze vier thema's met de problematiek van tijdsordening kunnen gelinkt worden.

- *Sociale exclusie:* Een gebrekkige tijdsordening maakt het mensen soms moeilijk tijd samen door te brengen. De deelname van bepaalde groepen aan algemeen verspreide leefpatronen binnen de samenleving wordt hierdoor afgeremd. Zo kunnen mensen met a-typische uurroosters problemen ondervinden om te participeren aan bijvoorbeeld georganiseerde sport of het verenigingsleven. De participatie van vrouwen aan het verenigingsleven en hun cultuurparticipatie worden vaak afgeremd door de moeilijkheden die zij ondervinden om arbeid en gezin te combineren. Een collectief beheer van de tijd kan een voorwaarde zijn om de toegang tot verschillende diensten en sociale activiteiten te garanderen die sociale exclusie kunnen voorkomen.
- *Armoede:* Een gebrekkige tijdsordening leidt ook tot een belangrijke breuklijn tussen diegenen die financieel rijk zijn maar weinig tijd hebben en diegenen die veel tijd hebben, maar die zuinig met hun schaarse middelen moeten omgaan. Een inclusief tijdsbeleid op maatschappelijk niveau moet rekening houden met zowel de financiële schaarste als met de tijdschaarste. Wanneer men bijvoorbeeld openingsuren van winkels en diensten gaat uitbreiden om tegemoet te komen aan de verzuchtingen van mensen met weinig tijd maar veel geld, moet men zich realiseren dat dit vaak leidt tot de creatie van jobs die ingevuld worden door zwakkere groepen op de arbeidsmarkt. Armoede krijgt met andere woorden een tijd- en plaatsgebonden inhoud door de tegenstelling tijdsrijk – tijdsarm en door het gegeven dat materieel armen beperkt worden in hun keuzes met betrekking tot hun tijdsbesteding. Hetgeen ze willen doen staat tegenover hetgeen ze kunnen doen.
- *Mobiliteit:* Een gebrekkige tijdsordening zorgt ervoor dat de uurroosters van gezinsleden vaak sterk uit elkaar liggen, wat het moeilijk maakt om verplaatsingsmiddelen te delen. Het brengt heel wat extra verplaatsingen met zich

mee en zet aan tot een geïndividualiseerd gebruik van vervoersmiddelen. Een gebrekkige tijdsordening brengt mensen echter ook samen met anderen wanneer ze dat niet wensen. Hierbij denken we aan de hoeveelheid kostbare tijd die verloren gaat wanneer we met de auto in de file staan of aan de wachtrijen aan de kassa van de supermarkt op zaterdagmiddag. Het reduceren en coördineren van de verplaatsingen en het spreiden van deze verplaatsingen in de tijd zijn belangrijke instrumenten in de strijd tegen de milieuvuiling. We denken daarbij aan initiatieven zoals carpooling en een betere afstemming van uurroosters in bedrijven op de uurroosters van het openbaar vervoer. Men kan zich de vraag stellen of thuiswerken een oplossing kan blijken om zowel mobiliteitsproblemen als problemen van tijdsordening op te vangen?

- *Energie:* Toen de vijfdaagse schoolweek in 1974 in België werd ingevoerd, was dit niet zozeer een maatregel ter remediëring van maatschappelijke tijdsproblemen. Het was in de eerste plaats een maatregel om energie te besparen, de directe aanleiding was de energiecrisis. Omdat een stijgend energieverbruik vaak een gevolg is van een maatschappijvisie waarbij mensen hun tijdsbesteding geïsoleerd van elkaar zien kunnen we ons voorstellen dat ook andere maatregelen van tijdsordening energiebesparende effecten kunnen hebben, zoals collectieve vakanties in bedrijven en een betere afstemming van uurroosters in bedrijven op de uurroosters van het openbaar vervoer.

De mobiliteit van personen en het transport van goederen neemt voortdurend toe. Verplaatsingen beantwoorden aan een bepaalde behoefte en dragen bij tot economische groei. Onafhankelijk of het om personen of goederen gaat, blijken de transportmiddelen die het snelste, comfortabelste en die over een infrastructuur beschikken die in zo min mogelijk tijd zo veel mogelijk bestemmingen bereikt, het meeste succes te boeken. Deze vervoermiddelen zijn echter ook de meest vervuilende. De keuze voor een bepaald vervoersmiddel kan evenwel een negatieve impact op mensen, het milieu en de economie hebben. Vervuilende stoffen, geluidsoverlast, verkeersopstoppingen, de vernietiging van de natuurlijke habitat door infrastructuurwerken en het aantal verkeersslachtoffers beperken de keuzes die mensen hebben (FPDO, 2004).

2.6. EN DE OPLOSSINGEN?

Onze analyse van de oorzaken en de manifestaties van hedendaagse tijdsproblemen maakt duidelijk dat oplossingen vinden voor deze problemen verre van eenvoudig is. Het ontwikkelen van een evenwichtige, geïntegreerde sociale tijdsordering is moeilijk omdat elke georganiseerde vorm van samenleven, elk handelingsverband zoals een gezin, een onderneming, een winkel, school of vereniging een eigen ritme en temporele orde heeft. Die verschillende tijdsordes moeten onderling allemaal op elkaar afgestemd worden en er moet een evenwicht gezocht worden tussen de spanning die bestaat tussen de individuele en collectieve tijdsordering. Het zijn dan ook niet zozeer de veranderingen in elk afzonderlijk handelingsverband die van belang zijn, maar wel de manier waarop de verschillende tijdsordes op elkaar afgestemd worden. Mensen en goederen bevinden zich bijna altijd in ketens van temporele ordes.

Het probleem van de temporele ordening stelt zich scherper in complexe samenlevingen. Deze worden gekenmerkt door arbeidsdeling en een duidelijke scheiding tussen gezinsleven, werk, school, ziekenzorg en verschillende gespecialiseerde diensten. Complexe samenlevingen moeten het samenkomen van al die verschillende ritmes en tijden orchestreren en tot een begrijpelijke temporele ordening komen. De specifieke wijze waarop samenlevingen dit doen is het temporele regime of tijdsbeleid (Elchardus, 1996). De problemen omtrent de ordening van de tijd is ook de belangrijkste reden waarom er de afgelopen 15 jaar in de meeste Europese landen tal van lokale en regionale initiatieven en projecten rond tijdsordering ontstonden (zie bv. Boulin & Mückenberger, 1999; Boulin & Mückenberger, 2002; Boulin, Dommergues & Godard, 2002). Het is opmerkelijk dat er in België op dit vlak relatief weinig gebeurt. Van een geïntegreerd tijdsbeleid is eigenlijk geen sprake en ook het aantal lokale initiatieven rond tijdsordering en tijdsbeleid lijkt erg beperkt in ons land. In hoofdstuk 3 bekijken en analyseren we een aantal lokale tijdsprojecten uit verschillende Europese landen om dan in hoofdstuk 4 hieruit lessen te trekken voor het Belgische tijdsbeleid.

3. Een inventarisatie en analyse van Europese initiatieven rond tijdsordening

In dit hoofdstuk richten we onze aandacht op tijdsinitiatieven in een aantal landen in Europa. Het gaat hierbij zowel om landen die reeds een jarenlange ervaring hebben opgebouwd op het vlak van tijdsbeleid als landen waar tijdsinitiatieven beperkt voorkomen. Er wordt gewerkt met 69 projecten bijeengesprokkeld uit Italië (15), Nederland (21), Frankrijk (12), Duitsland (4), Spanje (2), Portugal (1), Verenigd Koninkrijk (3), Denemarken (2), Finland (6), Zweden (1) en twee landoverschrijdende projecten. Het merendeel van de projecten is afkomstig uit Italië, Nederland en Frankrijk. Dit wordt veroorzaakt door de traditie die deze landen op het vlak van tijdsbeleid reeds opbouwden. Dit betekent dat gegevens van ondernomen projecten vaak al bijeengebracht en toegankelijk gemaakt zijn. Voor de andere landen is dit veel minder vaak het geval en moeten we ons verlaten op de vermelding van initiatieven in boeken en op het internet. Dit houdt een beperking in waar we helaas niet omheen kunnen. Volledigheid en representativiteit van de tijdsinitiatieven is nagestreefd, maar een exhaustieve lijst in het bestek van dit onderzoek is dus niet mogelijk. Indien initiatieven nergens vermeld worden of voor sommige landen enkel in de landstaal (buiten het Nederlands, Frans, Engels of Duits) teruggevonden worden, konden ze niet opgenomen worden. Een kleinschalig, lokaal project - zoals onderlinge afspraken maken tussen een aantal mensen om via een beurtol het brengen en halen van kinderen naar de school te regelen - is wellicht moeilijk traceerbaar en maakt dan ook weinig kans in onze analyses opgenomen te worden.

Boulin & Mückenberger (2002) ontwikkelden reeds een meer summier overzicht van projecten en dit werd ter ondersteuning gebruikt om een zekere representativiteit van de projecten na te streven. Na de verzameling van de projecten worden deze op verkennende wijze geanalyseerd om mogelijke systematieken op te sporen.

3.1. EEN POGING TOT AFBAKENING VAN INITIATIEVEN ROND TIJDSORDENING

Noch in het toonaangevende onderzoek van Boulin & Mückenberger (1999), noch in andere literatuur vonden we een expliciete afbakening van 'tijdsprojecten' waarbij men oplossingen zoekt voor moderne problemen rond tijdsgebruik en de afstemming van verschillende tijdsordes probeert te verbeteren. Het blijkt ook moeilijk om tot een sluitende afbakening te komen. In de eerste plaats willen we initiatieven bekijken waarbij de tijdsproblematiek ook een sociale dimensie heeft en dus als een samenlevingsprobleem wordt ervaren. Individuele tijdsproblemen waarvoor men individuele oplossingen uitprobeert (bv. door een beter tijdsmanagement) vallen dan buiten het bestek van deze studie. We gaan op zoek naar

initiatieven waarbij meerdere mensen samen, min of meer duurzame oplossingen zoeken voor maatschappelijke tijdsproblemen.

Onze afbakening suggereert een mate van sociale actie waarbij burgers de handen in elkaar slaan om bepaalde tijdsproblemen aan te pakken. Dit criterium is echter helemaal niet strikt te hanteren, het is immers vaak moeilijk uit te maken in welke mate we te maken hebben met een burgerinitiatief of niet. Vaak is dit ook geen statisch gegeven. In vele gevallen worden succesvolle burgerinitiatieven na verloop van tijd geïnstitutionaliseerd of gecommmercialiseerd. Om toch enige conceptuele houvast te hebben, plaatsen we de burgerinitiatieven die we willen bestuderen op een continuüm met aan de ene kant de overheid of de staat en aan de andere kant de economie of de markt. Tussen deze twee polen bevindt zich de leefwereld waar burgers, instellingen en de economische markt elkaar ontmoeten. Indien aspecten uit de leefwereld naar de pool van de staat overgaan, spreken we van institutionalisering. Indien ze op de economische markt terechtkomen, worden ze gecommmercialiseerd. In het proces van differentiatie, dat we in het vorige deel beschreven, komen beide bewegingen duidelijk naar voor. Verschillende aspecten van de leefwereld werden geïnstitutionaliseerd (bv. onderwijs) of gecommmercialiseerd (bv. aspecten van de vrijetijdsbesteding), wat vaak gepaard ging met de ruimtelijke en temporele segregatie van deze levenssferen uit de leefwereld. In onze studie van initiatieven m.b.t. tijdsordening willen we ons vooral beperken tot die 'grass root'-initiatieven die nog niet of in beperkte mate het voorwerp zijn van overheidsregulering of gecommmercialiseerd zijn. Dit betekent ondermeer dat we wetgeving (zoals wetgeving m.b.t. schooltijden, openingsuren, pensioenleeftijd, ...) of door de overheid geïnitieerde initiatieven (bv. organisatie en subsidiëring van kinderopvang) niet als initiatieven weerhouden. Dit geldt evenzeer voor commerciële initiatieven (bv. winkelen via internet). We nemen aspecten van de wetgeving wel op als we landen met elkaar vergelijken (zie hoofdstuk 4), maar dan niet als initiatieven van tijdsordening maar als contextfactoren om bepaalde initiatieven in bepaalde landen beter te kunnen begrijpen.

Hiermee hebben we de tijdsinitiatieven waarop we onze zinnen richten zeker niet objectief en glashelder afgebakend. Niet alleen is het moeilijk om 'tijdsproblemen' conceptueel duidelijk af te lijnen (we hopen dat deel 1 hierbij richtinggevend is), maar er blijft een ruime schemerzone bestaan tussen de leefwereld van burgers en enerzijds de overheid en anderzijds de economische markt. Zo is het niet direct duidelijk of een organisatie die diensten zoals kinderopvang, een strijk-, was- of winkelservice aanbiedt voor haar personeel als een commercieel initiatief gezien moet worden of niet. Of zo bestaan dienstencheques dankzij een overheidskader, maar zijn interimkantoren verantwoordelijk voor de praktische uitvoering ervan. Het is dus niet altijd even gemakkelijk te bepalen waar een project zich op het continuüm bevindt. Verder stelt de afbakening van overheidsinitiatieven ook moeilijkheden, zeker als we initiatieven van plaatselijke overheden bekijken. Eén en ander betekent dat we onze verre van heldere afbakening vrij pragmatisch hanteren. Uiteindelijk willen we

interessante initiatieven niet links laten liggen als we lessen willen trekken voor een Belgisch tijdsbeleid.

3.2. TYPES INITIATIEVEN ROND TIJDSORDENING

Hoewel Boulin & Mückenberger (2002) geen strikte definitie (kunnen) geven van wat de tijdsinitiatieven zijn die ze bestuderen, proberen ze die wel te omlijnen door een aantal problematieken³ op te sommen die in deze initiatieven aan bod komen in de verschillende landen die ze bekeken. Deze problematieken sluiten goed aan bij de in het eerste deel gedetecteerde tijdsproblematieken:

- *De verbetering van de levenskwaliteit van burgers door een betere organisatie en allocatie van leef- en werktijden.* Dit kan bekomen worden door een betere synchronisatie van naast elkaar bestaande tijdschema's met oog voor de behoeften van burgers via betere participatievormen en afstemming.
- *Een gelijkere, evenwichtigere allocatie van tijdsbronnen vooral ten gunste van diegenen die er meer nood aan hebben.* Tewerkgestelde mensen kennen andere tijdscondities dan niet tewerkgestelde mensen. De toename van tweeverdienersgezinnen en alleenstaande, werkende ouders zorgt er mede voor dat nieuwe tijdsbehoeften ontstaan. Instaan voor de zorg van kinderen of ouderen creëert andere tijdnoden als men betaald werk verricht. Het zijn meestal vrouwen die in deze behoeften voorzien en hiervoor tijd maken. Netwerken in stadsdelen om een gemeenschappelijk gebruik van tijdsbronnen te bekomen wordt vaak gezien als een manier om tot een evenwichtigere allocatie van tijd te komen.
- *De coördinatie van openingsuren van publieke en private diensten en de creatie van 'gezamenlijke' tijden.* Burgers verwachten transparante en genoeg gespreide openingsuren zodat ze gecombineerd kunnen worden met werk-, familie-, cultuur- en vrijetijdsbehoeften. Dit vereist samenwerking tussen publieke en private aanbieders van diensten. De noden verschillen alnaargelang een land in beperkte mate (vrouwelijk) deeltijds werk kent (bv. Italië en Finland) of juist veel deeltijds werk (bv. Nederland, Duitsland). Tijdsbeleid moet niet enkel oog hebben voor de rationalisering en individuele flexibiliteit aangaande tijd in het dagelijkse leven van burgers, maar ook voor de mogelijkheid tot het hebben van gemeenschappelijke tijden (binnen een familie, woongebied, vrijwilligersvereniging,...).

³ Voor ondersteuning van deze problematieken zie: Zajczyk, F. & M. Mareggi (1999) 'Social research in urban time policy: methodological aspect'. Università degli Studi di Milano, <http://iser.essex.ac.uk/conferences/iatur/1999/pdf/paper17.pdf>, 03/01/2007 [paper voorgesteld op 1999 IATUR-conferentie: The state of time use research at the end of the century]

- *Instellingen moeten buiten hun functionele rol treden en opengesteld worden naar andere sociale en culturele doelen.* Het is noodzakelijk om tegemoet te komen aan de holistische behoeftes van burgers door het overschrijden van de functionele rol van diensten. Zij moeten in de mate van het mogelijke openstaan voor de non-functionele vraag die uitgaat van burgers. Dit is een beweging die ingaat tegen de differentiatie die zich op haast alle gebieden voltrok sinds de modernisering.
- *De vereenvoudiging van procedures en de decentralisatie van openbare administratie en de integratie van verschillende diensten.* Het komt te vaak voor dat publieke administraties hun diensten en toegankelijkheid volgens een interne logica organiseren in plaats van volgens de logica van de gebruikers. De klemtoon zou meer op het externe standpunt (i.e. het standpunt van klanten) dan op dat van aanbieders moeten liggen.
- *De verbetering en creatie van publieke ruimten, parken en straten in de steden.* Onder de invloed van individualisering, commodificatie en mobiliteit met de auto verliezen steden veel van hun openbare ruimtes en stedelijk karakter. Om de publieke ruimten in steden te verbeteren moet gewerkt worden aan de veiligheid, de integratie van cultuur en communicatie in het dagelijkse leven, middels een verbeterde tewerkstelling en het opnemen van verschillende bevolkingsgroepen in de maatschappij. Er moet gestreefd worden naar de heropleving van stadswijken zodat de veiligheid verhoogd wordt en de openbare stadsruimten aanzetten tot socialisatienetwerken.
- *Stadswijken en buurten creëren voor 'gemengd gebruik' en een stad met kortere afstanden.* Traditionele steden kennen geografisch van elkaar gescheiden sociale functies van werk, vrije tijd, cultuur, zorg,... wat leidt tot een verhoging van de mobiliteits- en transportbehoeften, met een ecologische impact. Deze noden worden vandaag de dag soms niet langer als noodzakelijk of wenselijk beschouwd. Een stad met korte afstanden kan veel effecten hebben op economisch, cultureel, sociaal en maatschappelijk vlak, die op hun beurt positieve implicaties of externaliteiten hebben. Dit beïnvloedt de tijd en kwaliteit van het dagelijkse leven van burgers. Ook op dit vlak wordt dus 'dedifferentiatie' als oplossing naar voor geschoven.
- *Een betere integratie van de noden en behoeften van de niet-stadbewoner bij de ontwikkeling van de publieke sfeer.* Er moet m.a.w. naar meer overeenstemming gezocht worden tussen stadsbewoners en tijdelijke bewoners, werkkrachten en gebruikers van diensten. Dit leidt eveneens tot positieve effecten voor de economie en cultuur van een stad.
- *Ruimte voor de burgers om zelf aan te geven wat een nastreefwaardige kwaliteit is die tegemoet komt aan hun behoeften (bottom-up).* De levenskwaliteit kan niet bepaald worden op een abstracte en veralgemeende wijze (top-down). Er moet een nieuwe

cultuur ten aanzien van de participatie van burgers in de definiëring van de standaarden van de levenskwaliteit in het dagelijkse leven komen.

Het laatste thema maakt duidelijk dat ook Boulin & Mückenberger (2002) het in eerste instantie over burgerinitiatieven hebben. Deze thema's sluiten aan bij een aantal oorzaken van de gewijzigde tijdsordening zoals de toegenomen differentiatie, rationalisering en de-instrumentalisering en de veranderde huishoudenstructuur en vrijetijdsinvulling.

3.3. CLASSIFICATIE VAN INITIATIEVEN ROND TIJDSORDENING

De hierboven beschreven problematieken geven een algemeen idee over de inhoud van de tijdsinitiatieven die we nader willen analyseren. Om meer zicht te krijgen op de verschillende initiatieven en projecten bekijken we achtereenvolgens de thema's die erin aan bod komen, de doelgroepen waarop ze zich richten, de oplossingen die in deze projecten voorgesteld worden en de tijdsacyclus waarin de behandelde tijdsproblematiek zich situeert. Achteraf bekijken we ook enkele combinaties (thema-oplossing, thema-doelgroep en oplossing-doelgroep) waarvan we denken dat ze een aantal systematieken kunnen blootleggen. Vermits we geen zicht hebben op de representativiteit van onze staal, dat overigens ook relatief beperkt is, is het geenszins de bedoeling een kwantitatieve analyse te maken. Vaak zal ook blijken dat een bepaald project of initiatief zich niet beperkt tot één van de onderscheiden categorieën, waardoor de som van de categorieën groter kan zijn dan het aantal initiatieven. Al onze analyses zijn exploratief van aard en hebben enkel de bedoeling meer zicht te krijgen op de aard van deze nieuwe tijdsinitiatieven in Europa, in de hoop er een aantal lessen uit te kunnen trekken voor het tijdsbeleid in ons land.

3.3.1. Initiatieven volgens thema

Allereerst gaan we dieper in op de thema's die centraal staan in de initiatieven. De opdeling die Boulin & Mückenberger (2002) hanteren heeft een vrij theoretische inslag. Om de thema's van de verzamelde initiatieven te achterhalen en er een ordening mee door te voeren, inspireerden we ons op een typologie die gebruikt werd om de projecten te klasseren die opgezet werden in het kader van de stimuleringsmaatregel Dagindeling in Nederland. Deze opdeling is pragmatischer van aard dan die geformuleerd door Boulin & Mückenberger (2002). Volgende thema's komen voor in deze Nederlandse indeling: projecten aangaande tijd, arbeid, zorg, diensten, ruimte en het platteland (Ministerie SZW, 2002). Omdat het thema 'platteland' niet echt naar voor kwam in onze analyse van hedendaagse tijdsproblemen (zie hoofdstuk 2) en onderhavig onderzoeksproject bijzondere aandacht heeft voor de problematiek van 'duurzaamheid', hebben we het laatste thema uit de Nederlandse indeling vervangen door 'duurzaamheid'.

Doorgaans zijn het niet deze thema's op zich die problematisch zijn, maar zoals uit het eerste deel al bleek is het de combinatie ervan die de meeste problemen stelt. Zorgtaken moeten immers gecombineerd worden met arbeid en winkelen, daarnaast moet regelmatig beroep gedaan worden op bepaalde diensten en beweegt men zich in een bepaalde indeling van de ruimte. Zoals ook blijkt uit de projecten is er een maatschappelijke behoefte voor een collectieve afstemming van de tijdsordes in deze levenssferen. Individuen zijn in ieder geval vaak niet in staat zelf deze coördinatie te bewerkstelligen. Door de projecten thematisch te ordenen krijgen we hier een beter zicht op. Bij dit eerste overzicht geven we ook telkens enkele illustraties van initiatieven zodat een concreter idee verkregen wordt over de inhoud van de projecten waarmee gewerkt wordt. Alle onderzochte initiatieven worden in bijlage beschreven. De letters in de nummering van de initiatieven verwijzen naar het land van herkomst.

Tijd

Tijd is natuurlijk het overkoepelend thema dat in alle initiatieven centraal staat. Het is echter mogelijk een onderverdeling door te voeren tussen projecten die zich specifiek op een aspect van de tijd of de tijdordening richten en projecten die zich met een ander thema bezighouden waarmee een tijdsaspect verbonden is.

Zoals in hoofdstuk 2 vastgesteld werd, is een gebrek aan tijd een nieuw risico geworden in onze hedendaagse maatschappijen. Tijd is in toenemende mate geld geworden en met geld wordt opnieuw tijd gekocht door bijvoorbeeld taken uit te besteden en diensten (aan huis) aan te kopen. Een vaak voorkomend initiatief bij het thema tijd zijn de tijdbanken, tijdbureaus, tijdwisselkantoren of tijdregisseur (DK-02, DUI-01, FR-02, FR-08, FR-09, IT-10, NL-06, NL-08, POR-01, SP-01, SP-02, VK-01). Allemaal benamingen voor gelijkaardige initiatieven die de omgang met tijd centraal stellen.

Een *tijdbank* organiseert uitwisselingen van diensten en tijd in verschillende domeinen van het dagelijkse leven en heeft voornamelijk betrekking op de levenskwaliteit van de mensen. Ze stelt haar leden een vraag en aanbod aan kleine diensten ter beschikking naar gelang van de smaak, de bekwaamheid en de beschikbaarheid van de deelnemers. De bank is de tussenschakel, de plaats waar vraag en aanbod georganiseerd worden. Het vertrekpunt van een tijdbank is dat men voor elk uur dat men iemand helpt tijdkrediet ontvangt. Alle gewerkte tijden zijn evenwaardig, één uur is één tijdkrediet. Tijdbanken verbinden tijd en vaardigheden van mensen. Men beroept zich op de tijdkredieten als men zelf werk heeft dat men wil uitbesteden (wegens tijdgebrek, onkunde,...). Men kan tijdkredieten ook aan iemand anders of een lokale organisatie doneren. Een tijdbank is een uitgelezen manier om de niet-markteconomie te verstevigen. Dit is het netwerk tussen familie, vrienden, burens en de gemeenschap. Sommige van de initiatieven leggen de nadruk op een bepaalde doelgroep (bv. vrouwen, ouderen of etnische groepen).

Een ander vlak waar sommige tijdbanken op actief zijn is de inventarisatie van openings- en bereikbaarheidstijden van aanbieders van diensten, instellingen, winkels en voorzieningen, het detecteren van tijdsknelpunten van consumenten en het zoeken naar een oplossing ervoor. Dit overlapt met domeinen waarop een *tijdbureau* actief kan zijn. Een tijdbureau moet instaan voor de organisatie van een participatief, democratisch proces rond de kwestie tijd. Men streeft gemeenschappelijk overleg onder de lokale actoren en de gebruikers van de stad na, om tot compromissen en concrete oplossingen te komen. Het tijdbureau moet de levenskwaliteit van inwoners verbeteren en een goede toegankelijkheid van diensten en activiteiten trachten te waarborgen. Een aantal voorbeelden van wat tijdbureaus zoal nastreven en trachten te realiseren zijn een verbeterde toegang tot bestaande resources voor families zoals langere openingsuren, zorgdiensten aan huis; voor jongvolwassenen langere openingstijden van bibliotheken en culturele centra; algemeen langere openingstijden van sportcentra en zwembaden; alsook de ontwikkeling van teleprocessen voor administratieve diensten en online diensten.

Het doel van de *tijdregisseur* (NL-08) is het vergemakkelijken van de combinatie van arbeid en zorg voor taakcombineerders door beter op elkaar afgestemde tijden. Taakcombineerders zijn mensen die betaalde arbeid en zorgtaken combineren. De tijdregisseur doet dit door huidige openings- en bereikbaarheidstijden van aanbieders en tijdsknelpunten van consumenten te inventariseren. Samen met een Tijdplatform worden waar mogelijk creatieve en positieve oplossingen bedacht voor deze tijdsknelpunten. Het Tijdplatform bestaat uit ondernemers, burgers, vertegenwoordigers van verenigingen en clubs, dienstverleners en ieder ander die belangstelling heeft voor het thema 'tijd'. Vervolgens gaat de tijdregisseur samen met aanbieders aan de tafel zitten om samen de voorgestelde oplossingen toe te passen. Andere initiatieven harmoniseren de stads- of schoolkalender (IT-06, IT-13), creëren een tijdstabelplan (IT-02, IT-03), brengen openingsuren bijeen (IT-09), werken in op het gegenderde aspect van oplossingen voor tijdsproblemen (FR-10) of richten zich op de nacht als onontgonnen tijdsvak (INT-02).

Milaan in augustus (IT-09)

Tijdens de maand augustus is bijna de helft van de inwoners van Milaan op vakantie buiten de stad. Hierdoor zijn veel winkels en diensten gesloten, wat problematisch is voor de achterblijvers. Met dit project voorziet men gedetailleerde informatie betreffende diensten, winkels en andere activiteiten, beschikbaar tijdens de maand augustus, door middel van een gids (geprint en toegankelijk via het internet). Een netwerk van partners in de stad is daarvoor opgericht. Dit netwerk omvat meer dan 80 van de gemeentelijke interne sectoren en externe instellingen en associaties, gecoördineerd door thematische werkgroepen die een bepaalde actierichting vastleggen. Ongeveer 35.000 handelaars en ambachtelijke ondernemingen worden rechtstreeks gecontacteerd en gevraagd informatie te verschaffen

over hun vakantiesluitingen. Het doel is aanbieders aan te moedigen het aanbod van diensten aan te passen aan de daadwerkelijke vraag van de aanwezige inwoners (Milano Aperta, 2005; X, 2005b).

Territoriaal tijdstabelplan van Bolzano (IT-02)

Reeds gedurende 10 jaar ontwikkelde de stad Bolzano projecten opdat een betere overeenstemming tussen werk en leven en een tijdgeoriënteerde stadsplanning bekomen wordt. Dit gebeurde via de organisatie van publieke acties door het opzetten van multipartner overlegtafels en een vernieuwde benadering voor het managen van stedelijke problemen. De doelgroep bestaat uit bewoners, pendelaars, stadsgebruikers, toeristen en vrouwen. Men tracht richting te geven aan veranderingen in de tijdstabel van de stad om een verbeterde levenskwaliteit en stedelijke kwaliteitsdoelen te bereiken.

Het resultaat was een aantal projecten gaande van de openingsuren van openbare diensten (instellen van een burgerdag, verhogen van de toegankelijkheid), de openingstijden van winkels, het verbeteren van schooluren, het mobiliteitspact in Zuid-Bolzano (verbeteren van de verkeerssituatie in een industriegebied), het instellen van tijdbanken tot de revitalisatie en verbetering van Via Claudia Augusta. Het tijdstabelplan werd uitgebreid in het kader van een strategisch project. Het tijdstabelplan en het mobiliteitspact werden gepubliceerd en een website gecreëerd: www.comune.bolzano.it/tempi.citta (, 2004b).

Arbeid

De differentiatie van het werk en gezin en de vaak dwingende prioriteit van de tijdsorde van de betaalde arbeid, ligt aan de basis van heel wat tijds- en coördinatieproblemen. Zoals in het eerste deel duidelijk werd, worden er vandaag de dag andere eisen aan werk gesteld en zijn de verwachtingen van zowel werknemers als werkgevers de laatste decennia sterk geëvolueerd. Werkgevers kunnen op verschillende vlakken zorgen voor een versoepeling van de combinatie van verplichtingen.

Een eerste vlak waar werkgevers actief op kunnen zijn is het aantal gewerkte uren. Enerzijds zijn er initiatieven die een verruiming van de openingsuren doorvoeren en tezelfdertijd tot een vermindering van de individuele uren van werknemers komen (FIN-03). Anderzijds is alleen een reductie van individuele werkuren (FR-05) of een reorganisatie van de uren (FR-12) een andere mogelijkheid. Een bewustwordingscampagne rond de tijdsrechten die werknemers hebben behoort eveneens tot de initiatieven die we inventariseerden (NL-02). Een initiatief dat ook bij het thema 'zorg' aan bod komt is de aanpassing van arbeidscontracten. Er kan aan de werkuren gesleuteld worden waardoor men onder andere komt tot moedercontracten

(aangepaste uren) (NL-10) en duo-jobs (een functie wordt uitgevoerd door twee werknemers) (NL-18).

Moedercontracten (NL-10)

Werken terwijl je kinderen hebt is soms moeilijk te combineren. De schooltijden van de kinderen sluiten nu eenmaal niet aan bij een negen tot vijf baan. In de gezondheidszorg is men hard op zoek gegaan naar een oplossing voor dit probleem. In de zorg werken immers veel vrouwen (bv. operatieassistenten en anesthesiemedewerkers), die vaak helemaal of gedeeltelijk stoppen met werken als ze kinderen krijgen. Dat is één van de oorzaken van het groeiende personeelstekort in de zorgsector.

Het moedercontract is een werktijdenvariant van het normale dagrooster, specifiek afgestemd op de behoeften van werkende moeders (en vaders) met kinderen in de basisschoolleeftijd. Het contract houdt rekening met schooltijden en -vakanties. De moederteams bezetten operatiekamers die anders leeg zouden staan. Op de tijd dat ze weg moeten om hun kind van school te halen kunnen ze gewoon weg en worden ze afgelost door een nieuw team. Ouders met het contract werken minimaal twee dagen van 5,5 uur, hebben woensdag vrij en kunnen twaalf weken onbetaald verlof nemen (Dagindeling, 2002).

Soms gooit een werkgever op het vlak van werkuren drastisch het roer om, zoals in onderstaand project.

Werkorganisatie op maat (FR-12)

Het schoonmaken van alle gemeentelijke gebouwen in Rennes (Frankrijk) kende een gebroken shiftsysteem. Om genoeg te verdienen moesten de hoofdzakelijk vrouwelijke werknemers twee schiften werken: één 's morgens en één 's nachts. Dit systeem werd aangepast en men kan nu een voltijdse job uitoefenen door één shift te werken. Men kan kiezen tussen een shift van 7.30 uur tot 15.30 of van 10.45 uur tot 18.45 uur. Groepswork is in dit nieuwe model essentieel. Voorheen was één persoon verantwoordelijk voor een bepaald aantal vierkante meter. Nu delen twee vrouwen het werk van een grotere oppervlakte. De quota voor het schoonmaken van bepaalde voorwerpen en delen binnen het schoon te maken gedeelte is zo berekend dat een schoonmaker gemakkelijk vervangen kan worden bij afwezigheid. Bovendien kan men nu werkplaatsen ruilen zodat men dichterbij huis kan werken en er minder verplaatsingstijd is (European Commission, 2004a).

Het volgende voorbeeld verwijst opnieuw naar de coördinatieproblematiek en geeft aan dat er in deze materie ook voor bedrijven een rol is weggelegd.

Opvoedingsondersteuning voor spitsuurgezinnen in het bedrijfsleven (NL-19)

Voor spitsuurgezinnen levert de combinatie arbeid en zorg problemen op. Onder spitsuurgezinnen worden werkende ouders met kinderen verstaan. Het blijkt lastig om een goede balans te vinden tussen werktijd, gezinstijd en persoonlijke tijd. Belangrijke gevolgen van een slechte afstemming zijn personeelsverloop, ziekteverzuim en burnout.

Het betreffende project heeft primair als doel werknemers te stimuleren een evenwichtige afweging te maken tussen gezinstijd, werktijd en persoonlijke tijd. Tijdens workshops, lezingen en consulten stonden de volgende punten centraal: behoud van de kwaliteitsbeleving en veerkracht op het werk en thuis; stimuleren van een overzichtelijke en duidelijke tijdsstructuur; bevorderen van een optimale dynamiek tussen gezinsleden; mede voorwaarden scheppen voor blijvende arbeidsparticipatie van met name vrouwen. Secundair doel is de werkgever aan te zetten tot een flexibel arbeidsvoorwaardenbeleid voor deze spitsuurgezinnen. Tijds- en arbeid/zorg knelpunten werden teruggekoppeld naar de werkgevers en CAO partners. Denkend aan een levensloopspaarregeling, flexibele werktijden, inspraak in werkroosters, flex-uren, lenen of sparen (Dagindeling, 2005).

Zorg

De toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen maakt het minder vanzelfsprekend dat ze ten volle beschikbaar zijn om de zorgtaken die ze traditioneel uitvoerden, te verrichten. De zorg voor kinderen, ouders of ander familielid wordt steeds meer een probleem waarmee gezinnen geconfronteerd worden. Zorg is dan ook een vaak wederkerend thema in de onderzochte tijdsinitiatieven. Een eerste subthema dat bij 'zorg' herhaaldelijk voorkomt is simpelweg het voorzien van kinderopvang en/of bijkomende diensten (DK-01, ZW-01, FR-03, NL-21, VK-03). Dit geldt eveneens voor onverwachts, langdurig zieke of gehandicapte kinderen (FIN-01, FIN-02). Vanaf het moment dat kinderopvang aanwezig is, kunnen de opvanguren centraal staan. Uitbreiding van de kinderopvanguren (FIN-04, FR-11, IT-07, NL-17) en schooluren of voor- en tussentijdse opvang (DUI-02, FR-06, FR-11, IT-08, NL-04) komen op regelmatige basis terug in de initiatieven. Scholen bezitten veel potentieel om tegemoet te komen in zorgtaken. Naast schoolactiviteiten, die in sommige landen vroeg aflopen, hebben sommige scholen een goed uitgebouwde naschoolse opvang. Men kan er creatief of sportief bezig zijn, in groep of individueel. Ook bedrijven kunnen een rol spelen in de zorgtaken waarmee personeelsleden geconfronteerd worden. Er kunnen informatie en mogelijkheden voorzien worden die ouders helpen een evenwicht te vinden tussen arbeids-, gezins- en persoonlijke tijd (NL-19).

Om de druk uitgaande van zorgtaken te verlichten wordt ook vaak aan de openingsuren van diensten gesleuteld (NL-01). Om vrouwen toch (deels) op de arbeidsmarkt te houden kan men een aangepast arbeidscontract aanbieden (NL-10) of het vaderschapsverlof promoten (FIN-05). Het opstarten van een kidbus (NL-16) die collectief vervoer van kinderen, een vermindering van het privégebruik van auto's, een vergroting van de mobiliteit en veiligheid van kinderen, een diversifiëring van de keuzemogelijkheden qua activiteiten, het verlichten van de druk van zorgtaken voor vrouwen en een verbetering van het milieu beoogde, kende echter geen succes in Nederland. Er waren te weinig geïnteresseerde leerlingen en een onvoldoende samenwerking tussen de verschillende gemeenten. De kindlinten (NL-09) zijn een gelijkaardig initiatief, maar men beperkt zich daarbij tot het uitstippelen van veilige fietsroutes voor de kinderen. Men organiseert dus geen collectief vervoer.

De bij het thema 'tijd' besproken tijdbanken en aanverwante initiatieven zijn doorgaans ook een uitgelezen manier om zorgproblemen te verlichten.

Dronning Olga: kinderdagverblijf met webcam en persoonlijke dienstverlening (DK-01)

Dronning Olga (Denemarken) is een kinderdagverblijf voor kinderen van 6 maanden tot 7 jaar met uiteenlopende vormen van persoonlijke dienstverlening voor de ouders. Er is een boodschappenservice: bij het brengen van een kind kan men een bestelling achterlaten die vanaf 16 uur klaarstaan. Deze dienst wordt door een supermarkt gratis verleend. Er is een wasserijservice: dit gebeurt in het gebouw en wordt verzorgd door de schoonmaakster, die hierdoor een volledige baan heeft. 's Ochtends kan men de was afleveren en tegen 16 uur staat die gewassen klaar. Daarnaast is er een maaltijdservice: ouders kunnen in de gang of via het internet het weekmenu inkijken en meeneemmaaltijden bestellen. De meeneemmaaltijden zijn slechts 3 keer per week beschikbaar. Deze beperking is er omwille van pedagogische redenen: men vindt het beter voor de kinderen als boodschappen doen en koken deel uitmaakt van het gezinsleven. Overdag is er eveneens een maaltijdservice, wat uitzonderlijk is in Denemarken. Er is een haal- en brengservice: kinderen kunnen met een busje opgehaald worden. Deze dienst kan op de ochtend zelf nog besteld worden. Overdag worden de busjes ook gebruikt door andere organisaties in de buurt die met Dronning Olga samenwerken. De meest besproken aangeboden dienst is de webcam. In de groepsruimten en op de gangen staan camera's, waardoor ouders gedurende heel de dag live de opnames op het internet kunnen bekijken. Er is onder andere een virtuele galerie met de laatste tekeningen van de kinderen en alle vorige tekeningen kunnen opgevraagd en uitgeprint worden (Tonkens, 2001).

Sommige initiatieven – zoals het onderstaande – zijn meer gericht op een mentaliteitsverandering m.b.t. de traditionele vader- en moederrol.

Campagne 'vaderschapsverlof' (FIN-05)

In Finland zijn vaders en moeders in gezinnen met jonge kinderen meer dan gemiddeld tewerkgesteld. Ouders, in het bijzonder mannen, kennen lange werkweken wanneer hun kinderen jong zijn.

De campagne informeerde over het amendement van de Health Insurance Act die sinds begin 2003 vaders recht geeft op een verlengd vaderschapsverlof. Het vaderschapsverlof is opgedeeld in 18 wekdagen die opgenomen kunnen worden tijdens de moeder- en ouderschapsverlofperiode en een verlenging van de periode van 12 wekdagen als voortzetting van het ouderschapsverlof. De voorwaarde voor een verlenging van de verlofperiode is dat de vader de twee laatste weken van het ouderschapsverlof opneemt. Het doel van de campagne is het verspreiden van informatie over de mogelijkheid tot verlenging van het ouderschapsverlof (12 wekdagen) en ouders aan te moedigen het ouderschapsverlof meer gelijk te verdelen.

De campagne werd gevoerd door via verschillende professionele tijdschriften, educatieve bijeenkomsten en seminars de doelgroepen te bereiken. Advertenties in kranten, het internet, beurzen in Helsinki, Tampere en Turku, moeder-, baby- en kinderziekenhuizen en andere organisaties werden ook gebruikt om de informatie te verspreiden (Ministry of Social affairs and Health, 2004).

Het onderstaande project is een voorbeeld van een initiatief dat zich richt op de opvang van zieke kinderen.

Kinderopvang in noodgevallen (FIN-02)

Mannerheim League for Child Welfare en The Family Federation of Finland hebben het mogelijk gemaakt dat ouders die onverwachts geconfronteerd worden met een ziek kind beroep kunnen doen op kinderopvangdiensten zodat de combinatie van werk- en zorgtaken verlicht wordt. Bij deze families komt een professional aan huis om bij het kind te blijven terwijl de ouders werken (European Commission, 2004b; Family Federation of Finland, s.a.).

Diensten

Wie tijd te kort komt wil vaak een deel van het huishoudelijke werk en/of zorgtaken uitbesteden. De initiatieven die onder 'zorg' werden besproken vallen in die zin ook onder dienstverlening. Een probleem met diensten is echter dat ze vaak onbeschikbaar zijn op de momenten dat de potentiële gebruikers wel tijd hebben om ervan te genieten. We vonden nogal wat initiatieven die zich op deze problematiek richtten. Dit is ondermeer het geval voor

het project (DK-01) dat we hierboven beschreven en waarbij kinderopvang wordt gecombineerd met een boodschappendienst en andere huishoudelijke dienstverlening. Ook de verruiming van de openingsuren van diensten of winkels of de onderlinge afstemming ervan komt vaak terug (DUI-03, IT-14, IT-15, NL-01, NL-03, NL-07, NL-15, FR-05). We vonden ook een project rond de uitbreiding van de openingsuren van kinderopvangdiensten (DUI-04). Een burgerdag is een illustratie van een aanpassing van openingsuren (IT-04, IT-15, NL-01). Dit is een dag per week waarop alle gemeentelijke diensten tijdens de middag of 's avonds langer open zijn. Een ander initiatief op dit vlak zijn one-stop loketten (FR-04). Men brengt verschillende diensten of informatie samen op één locatie wat een verlichting kan betekenen en de gebruiksvriendelijkheid vergroot voor gebruikers. De decentralisatie van gemeentelijke diensten waardoor een betere dienstverlening bekomen wordt kadert hier ook in (FR-07).

'Guichets uniques' aan het begin van een nieuw schooljaar (FR-04)

Omdat ouders aan het begin van het schooljaar vaak moeten aankloppen bij tal van verschillende diensten op verschillende plaatsen en met verschillende openingsuren, nam l'Agence des Temps de la Communauté d'Agglomération de Poitiers het initiatief om 'guichets uniques' in te stellen. Deze guichets uniques worden georganiseerd in verschillende Maisons de quartier, lokale gemeenschapscentra. Informatie wordt gegeven door de school, sportdiensten, lokale bibliotheken, de muziekacademie, het plaatselijke vervoerssysteem, het regionale fonds voor familiale hulp en verschillende NGO's. Deze eenmalige diensten zijn open van 17.30 tot 19.30 uur in 6 Maisons de quartier, gedurende 6 avonden eind augustus of begin september. De bedienden kozen er wel zelf voor buiten de normale werkuren te werken. Zij voorzien informatie, schrijven kinderen in en staan in contact met hun kantoor via computers. Dit initiatief laat ouders toe in 45 minuten alle administratieve vereisten of problemen, die samenkomen bij de start van een nieuw schooljaar, op te lossen. Het geeft ouders, zeker van nieuwkomers, de mogelijkheid met vertegenwoordigers van non profit organisaties van de buurt in contact te komen (European Commission, 2004b).

Zorgboulevards/ gezondheidscentra: combineren van zorg- en dienstverlening (NL-07)

Zorgboulevards, -parken of -pleinen en gezondheidscentra zijn verschillende verschijningsvormen van een gelijksoortig concept. Het zijn combinaties van commerciële en niet-commerciële organisaties, die diensten aanbieden in de directe omgeving van een zorgaanbieder. Waar zorgboulevards ontstaan in de buurt van ziekenhuizen, worden gezondheidscentra ontwikkeld in wijken en buurten, vaak in de omgeving van een woonzorgvoorziening. Niet zelden ontstaat een gezondheidscentrum als resultaat van een samenwerking tussen een zorginstelling, gemeente en lokale zorg- of dienstenaanbieders. Dergelijke zorg-service-combinaties kunnen bestaan uit allerlei combinaties van functies. Naast (zorg)woningen met winkels, horeca en kinderopvang kan

gedacht worden aan een meer 'zorgondersteunende' bedrijvigheid; fysio- en ergotherapie, een opticien, apotheek, consultruimten voor huisartsen, psychotherapeuten, diëtetiek, een welzijnsloket, kapsalon, pruikenmaker en orthopedische instrumentenmaker behoren tot de mogelijkheden.

Voorbeelden in ontwikkeling: Jeroen Bosch Ziekenhuis, Ziekenhuis Rivierenland in Tiel (HEVO, s.a.).

Ruimte

Ruimteschaarste is vaak ook indirect een tijdsprobleem omdat het een geval is van een slechte coördinatie van activiteiten in de beschikbare ruimte. Het fileprobleem is hiervan de bestgekende illustratie, maar ook het feit dat bepaalde gebouwen of infrastructuur (bv. scholen) een groot deel van de tijd onbenut blijft of het feit dat verschillende diensten ruimtelijk verspreid zijn zodat er veel tijd aan verplaatsingen verloren gaat, illustreren de verbondenheid van tijd en ruimte. We vonden dan ook verschillende projecten die aandacht besteden aan de indeling van tijd en ruimte, zoals initiatieven die zich toespitsen op de toegankelijkheid en revitalisatie van stadswijken (DUI-04, IT-12), het meervoudige ruimtegebruik van bedrijventerreinen (NL-05, NL-11), een dienstenknooppunt (FIN-01, FIN-06), carpoolen (FR-01), stedelijke transformatie (INT-01), schoolverkeersproblemen (IT-05, IT-08, IT-11), kindlinten (NL-09), het afsluiten van een mobiliteitspact (IT-01), de ruimtelijke ordening afstemmen op arbeid en zorg (NL-12), de ontwikkeling van isochrone kaarten (NL-20), het combineren van reistijd en onderricht (VK-02) en de nacht als onontgonnen ruimte verkennen (INT-02).

Historische stad Lucca (IT-12)

Lucca vervulde in het verleden een centrumfunctie voor de omliggende gemeenten. Mensen trokken vanuit de wijde omgeving naar Lucca om werk te zoeken of om inkopen te doen. In de afgelopen 50 jaar is Lucca deze centrumfunctie steeds minder gaan vervullen en speelt de economische ontwikkeling zich steeds meer buiten het historische centrum af. De reden hiervoor is het gebrek aan mobiliteit. Het centrum van Lucca is door de nog geheel intact zijnde stadsmuur en de smalle straatjes nauwelijks toegankelijk voor verkeer. Hierdoor kiezen steeds meer bedrijven ervoor zich buiten de stad, langs de toevoerwegen te vestigen. Het gevolg hiervan is dat de stad leegstroomt, zowel qua bedrijvigheid als inwoners.

In de afgelopen 50 jaar tijd is het aantal inwoners van Lucca gehalveerd: aanleiding voor de gemeente om deze daling van inwonertal middels tijdbeleid een halt toe te roepen. Opvallend is dat bij dit project juist niet de wens van de burger en/of gebruiker centraal staat, maar eerder de ruimtelijke, fysieke mogelijkheden van de historische stad gezien vanuit het aspect tijd. Er wordt gezocht naar nieuwe vormen van economische ontwikkeling die aansluiten bij de

ruimtelijke mogelijkheden van de stad en passen bij de tijdsindeling van bewoners en of gebruikers van de stad. Hierdoor komt men op het versterken van de toeristische waarden van de stad, door bijvoorbeeld oude ambachten middels subsidie te behouden of terug te brengen in het hart van de stad. Opvallend is dat het tijdbeleid hier voornamelijk een regulerend karakter in plaats van een faciliterend karakter heeft (X, 2005b).

Kindlinten in Amsterdam Westerpark (NL-09)

Een kindlint is een route waarlangs kinderen zelfstandig, veilig en aangenaam naar allerlei opvang-, onderwijs- en vrijetijdsvoorzieningen kunnen lopen en fietsen. Hierdoor zijn ouders niet langer verplicht hun kind weg te brengen, op te halen of te vervoeren van de ene activiteit naar de andere. Naast de tijdwinst voor de ouders is een verminderd autogebruik ook beter voor het milieu (Dagindeling, s.a.).

Veel ruimtes worden voor slechts één of een beperkt aantal functies, vaak voor een beperkte tijdsperiode, gebruikt. Ruimtes voor meerdere doeleinden gebruiken kan een oplossing bieden om de beschikbare ruimte efficiënter en intensiever te gebruiken.

Meervoudig ruimtegebruik in de tijd (NL-11)

Zorgvuldig ruimtegebruik kan plaatsvinden in vier dimensies: intensiveren van ruimtegebruik/verdichten; functiemenging; verticaal bouwen, de hoogte of de diepte in en tijd.

Naar de verschillende mogelijkheden van de eerste drie dimensies is al veel onderzoek verricht. Een nog veel minder onderzocht thema is het doelmatiger gebruik van ruimte in de tijd. Dit wordt ook wel de 'vierde dimensie' van ruimtegebruik genoemd. Veel bedrijventerreinen hebben op dit moment alleen een functie overdag, tijdens kantooruren. 's Avonds zijn veel bedrijventerreinen uitgestorven. Uit het oogpunt van zorgvuldig ruimtegebruik is het van belang, om na te gaan of en in hoeverre men bedrijventerreinen ook buiten de reguliere werktijden kan benutten. Dit zou voor dezelfde, maar ook voor heel andere functies kunnen zijn. Enerzijds kunnen werkgevers bijvoorbeeld werktijden verlengen door het uitbreiden van kantoortijden. Aan de andere kant zouden bedrijventerreinen in de avonduren ook voor heel andere functies, zoals recreatie, kunnen dienen. Een eenvoudig toe te passen maatregel is het delen van parkeerplaatsen met nabij gelegen recreatievoorzieningen. Voor veel partijen is de vierde dimensie nog een onbekend thema. In de toekomst zal de aandacht vooral op kennisontwikkeling en verspreiding moeten liggen.

Ruimte op bedrijventerreinen in de tijd beter benutten kan een oplossing voor verkeerscongestie zijn. Doordat een grote bezetting van bepaalde ruimtes op hetzelfde tijdstip voor een hogere milieudruk zorgt, is een betere spreiding in het gebruik van functies dan ook beter voor het milieu. Een efficiënter ruimtegebruik in de tijd is eveneens een oplossing voor

toenemende ruimtedruk. Als ruimte moeilijk beschikbaar is, dan kan het bestaande bedrijf efficiënter binnen de tijd gebruiken een antwoord zijn.

In de gemeente Sittard (Nederland) heeft men volgende plannen: een aangesloten bebouwing van bedrijven waarbij de bruto oppervlakte van 47 hectare ook helemaal netto uitgeefbaar is. 25 ha aan bedrijventerrein wordt gespaard ten opzichte van een gemiddeld bedrijventerrein. Dit wordt gerealiseerd door maatregelen als aaneengesloten en in meerdere bouwlagen bouwen. Op het terrein zullen op termijn 6500 mensen werken. Het plan houdt een combinatie van de bouw van een nieuw voetbalstadion voor Fortuna Sittard in. Dit stadion heeft een aantal bijzondere voordelen. Onder het speelveld zijn er 800 parkeerplaatsen die tijdens de week door de bedrijven gebruikt worden en in het weekend door bezoekers van wedstrijden. Hier bevinden zich ook een centrale groenpartij en een gemeenschappelijk waterbekken. Door het ter beschikking stellen van collectieve voorzieningen (horeca- en vergaderfaciliteiten, fitness, kinderdagverblijf) wordt nogmaals ruimte bespaard. Ook wordt er aandacht besteed aan de effecten van bedrijvigheid op het milieu. Er is een gescheiden rioolstelsel, het centraal gelegen waterbekken wordt gebruikt als opslagbekken voor regenwater dat na filtering wordt gebruikt voor de sprinklerinstallaties, de toiletten en als proceswater. Beperking van het energiegebruik wordt gerealiseerd door duurzaam te bouwen (Ministerie Economische Zaken, 2004; Ministerie Economische Zaken, s.a.).

Duurzaamheid

We vonden nauwelijks verwijzingen naar 'duurzaamheid' in de projecten die we analyseerden. De meeste initiatieven vertrekken vanuit de dagdagelijkse bekommernissen van de mensen (wie vangt de kinderen op na school? Wanneer kan ik mijn paspoort vernieuwen? Wanneer kan ik winkelen?). Duurzaamheid of duurzame ontwikkeling behoort voor de meeste burgers niet tot de zorgen van alledag. Hoewel de meeste initiatieven niet uitdrukkelijk gericht zijn op tijd én duurzaamheid hebben ze vaak wel gunstige gevolgen in die zin. Verschillende initiatieven maken wel degelijk een verschil op het vlak van milieu, duurzaamheid of energiebesparing. Een concentratie van diensten bv. leidt tegelijkertijd tot een verminderd aantal verplaatsingen, wat het milieu ten goede komt. Een duidelijke band met duurzaamheid vinden we ook bv. bij het initiatief carpoolen (FR-01). Dit heeft invloed op het fileprobleem, de milieubelasting (minder CO₂-uitstoot), is kostenbesparend en het creëert extra tijd die aan iets anders besteed kan worden. Het verkennen van duurzame wijzen van mobiliteit (NL-14) en gemaksdiensten (NL-13) bezit ook veel potentieel op het vlak van duurzaamheid.

De eerder vermelde kindlinten (NL-09), de kidbus (NL-16) en ruimtes op meerdere wijzen gebruiken (NL-11) hebben ook positieve milieueffecten.

Carpoolen bij Nestlé in Noisel (FR-01)

Nestlé is een van de grootste voedselproducenten ter wereld. Door een herlocatie die voor de 1600 werknemers minder toegankelijk was met andere vervoersmiddelen dan de auto werd een toegangsplan ontwikkeld. Dit hield een promotiecampagne; een carpool matching dienst op het bedrijfsintranet; ontbijtvergaderingen voor mogelijke carpoolers om elkaar te ontmoeten; tegemoetkomingen van het bedrijf voor carpoolers: een gratis jaarlijkse technische controle van de auto; speciale kortingen bij lokale garages; de garantie van een goede parkeerplaats en het lenen van een auto in. De motivaties van het bedrijf waren een verminderd aantal parkeerplaatsen, een positief imago voor Nestlé en vermindering van afwezigheden en stres. De motivaties voor werknemers waren de besparing op transportkosten, respect voor de natuur en een verhoging van het persoonlijke welzijn (European Commission, 2004b).

Het project 'Duurzame gemaksdiensten (NL-13) toont echter aan dat duurzaamheid soms ook uitdrukkelijk als doel geformuleerd wordt⁴.

Duurzame gemaksdiensten (NL-13)

Taakcombineerders, mensen die werk en privé (of zorg) combineren, leiden een druk bestaan, waardoor de behoefte bestaat om bijvoorbeeld huishoudelijke taken efficiënt in te richten. Verhoging van gemak en comfort gaat echter vaak gepaard met een toename van de milieudruk, omdat in huishoudens een steeds verdergaande mechanisatie plaatsvindt. Meer apparatuur, dus een hoger energieverbruik. Naast het woon-werkverkeer zullen er verkeersbewegingen ontstaan tussen werk en kinderopvang of scholen. Er is een grotere behoefte aan mobiliteit en dus ook meer milieubelasting. Een verhoging van gemak en comfort gaat met andere woorden hand in hand met een toename van milieudruk.

'Duurzame gemaksdiensten' proberen gemak en comfort te combineren met duurzaamheid. Dit kan bv. door het opzetten van een dienstenknooppunt waarbij diensten zoals een was-, boodschappen- en een maaltijdservice, die aangeboden worden op een centraal punt. Drie potentiële duurzame gemaksdiensten zijn onderzocht door een onafhankelijk onderzoeks- en adviesbureau (CE), gespecialiseerd in het ontwikkelen van structurele en innovatieve oplossingen van milieuvraagstukken. De onderzochte diensten zijn: (1) de wasservice: huishoudens brengen en halen de was op het dienstenknooppunt, waar de was van meerdere huishoudens wordt gereinigd; (2) een boodschappenservice: huishoudens bestellen hun

⁴ Een onderzoek in Vlaanderen betreffende de economische, sociale en ecologische impact van lokale voedselsystemen dat hierbij aansluit is: Mathijs, E., A. Van Hauwermeiren, G. Engelen & H. Coene (2006) 'Instruments and institutions to develop local food systems'. Brussel, Belgian Science Policy, 82 p., http://www.belspo.be/belspo/home/publ/pub_ostc/CPagr/rappCP59_en.pdf, 17/04/07

boodschappen (kan via internet) en halen de goederen af op het knooppunt; (3) de maaltijdservice: maaltijden worden centraal bereid en kunnen op het knooppunt afgehaald worden.

Het gebruik van de wasservice levert een vermindering van het energiegebruik van 0.25 GJ of 6% per huishouden per jaar op. Deze dienst verbruikt bovendien 40% minder water dan een gemiddeld huishouden en ongeveer de helft minder wasmiddel. Bij de boodschappenservice neemt het energieverbruik af met 32%, indien het knooppunt op een afstand van maximaal 5 km ligt. Voor deze korte afstand gaat men vaak met de fiets of te voet naar het dienstenknooppunt waardoor de milieubelasting minder wordt. Het energiegebruik bij de maaltijdservice stijgt met ruim 20% in vergelijking met de thuissituatie. Dit komt door gebrek aan gegevens voor de servicesituatie en een stijging van het energiegebruik doordat maaltijden afgehaald worden. Daarbij moet men bij de maaltijdservice onderscheid maken tussen directe en indirecte energie. Directe energie is de energie nodig voor de bereiding van de maaltijd. Indirecte energie is de energie die nodig is om de ingrediënten te maken. Het indirecte gebruik zorgt voor het grootste deel van het totale energiegebruik. Dit gebruik bepaalt 70% van het totale energiegebruik in de thuissituatie. In de servicesituatie is dit 50%.

Bij alle services heeft het vervoer als gevolg van het brengen en halen van de was, boodschappen of maaltijd een relatief groot effect op de totale milieubelasting. Deze milieubelasting kan gereduceerd worden door verschillende diensten te combineren op één locatie. Als deze locatie ook nog gecombineerd wordt met een plaats waar huishoudens toch al komen (bv school, werk of openbaar vervoerknooppunt), dan houdt het vervoer veel minder extra milieubelasting in.

Elk van deze services blijkt kansen te bieden op het vlak van duurzaamheid, variërend van reducties in energiegebruik (max. 36% per huishouden per jaar) tot een (forse) reductie van het aantal gereden autokilometers (de Keizer & van Swigchem, 2002).

We wezen er eerder al op dat de bovenstaande rubricering zeker niet absoluut is. Sommige projecten kan men gemakkelijk onder verschillende thema's plaatsen en men kan vaak discussiëren of een bepaald initiatief wel of niet onder een bepaalde rubriek hoort. Tabel 2 geeft dan ook slechts een indicatie van hoe vaak thema's terugkomen in de lijst van initiatieven. Het totaal in deze tabel is groter dan de 69 onderzochte projecten precies omdat sommige initiatieven onder twee of meer thema's gerubriceerd werden.

TABEL 2: INITIATIEVEN VOLGENS THEMA

Thema	Aantal	%
Tijd	19	23
Arbeid	6	7
Zorg	20	25
Diensten	13	16
Ruimte	17	21
Duurzaamheid	6	7
Totaal	81	100

Uit tabel 2 valt meteen op dat drie thema's zeer vaak voorkomen: ruimte, tijd en zorg. Een kwart van de initiatieven richt zich op het thema zorg. Deze vaststelling ondersteunt de eerdere beschrijving van de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen en de daarmee gepaard gaande evolutie naar een tweeverdienersamenleving. Ook de toename van eenpersoonshuishoudens kan het hoge aantal projecten rond de combinatie van arbeid-privé beïnvloeden. Samen met de tweeverdienergezinnen worden zij namelijk het meeste met tijdsconflicten geconfronteerd (Knulst & van Beek, 1990; Elchardus & Glorieux, 1994; Tremblay & Villeneuve, 1997; Van Dongen & Danau, 2003). Dat tijd als thema vaak voorkomt is natuurlijk ook een gevolg van het feit dat we expliciet op zoek gingen naar projecten die werken rond tijdsproblemen. Dat we veel projecten onder 'ruimte' kunnen rubriceren wijst wellicht op het een groeiend bewustzijn dat ruimte- en tijdsproblemen vaak met elkaar verbonden zijn. Veel van deze initiatieven zijn er overigens op gericht functies terug samen te brengen die door sterk doorgedrongen differentiatie geografisch en temporeel gescheiden werden, wat we in hoofdstuk 2 aanwezen als één van de basisoorzaken van veel hedendaagse tijdsproblemen. Duurzaamheid wordt zelden expliciet in verband gebracht met tijdsproblemen. Dit hoeft niet te betekenen dat er geen aandacht is voor het duurzame aspect, maar het bewustzijn dat tijdsinitiatieven ook op dit vlak heel heilzaam kunnen zijn, is blijkbaar nog niet erg aanwezig. Arbeid is ook slechts in zes initiatieven aanwezig als thema. Dit betekent niet dat de manier waarop onze arbeidstijd georganiseerd wordt geen aanleiding geeft tot hedendaagse tijdsproblemen. Integendeel, het is vaak één van de tijdsordes die door zijn dwingende en prioriterende karakter weegt op de vrijheidsgraden in andere tijdsordes en daardoor vaak ook aanleiding geeft tot veel hedendaagse tijdsproblemen. Het feit dat we weinig initiatieven vinden rond arbeid is wellicht eerder een gevolg van het feit dat de sociale actie rond arbeidstijdproblemen in grote mate geïnstitutionaliseerd is en voorwerp is van onderhandelingen tussen werkgevers en vakbonden. Voor burgerinitiatieven is er weinig speelruimte op dat vlak.

3.3.2. Initiatieven volgens oplossing

Vertrekkende vanuit de opdeling naar thema kunnen een aantal concrete werkwijzen of oplossingen afgeleid worden. We overlopen eerst uiteenlopende oplossingen die Boulin & Mückenberger (1999) aanreiken. Zij opperen verschillende vlakken waar zich mogelijkheden bevinden om tijdsproblemen aan te pakken. Deze oplossingen kunnen bovendien opnieuw in verband gebracht worden met een aantal thema's.

Boulin & Mückenberger (1999) halen de volgende oplossingen aan:

- *Aanpassing van de openingstijden van school- en kinderopvangfaciliteiten*, doorgaans met een uitbreiding van het aanbod. Deze vraag komt voort uit de combinatie van betaald werk en familiale verplichtingen als tweeverdienergezin of alleenstaande ouder. Opvallend hierbij is dat kinderen zelf zelden het doel uitmaken van de veranderingen. Vanuit dit standpunt kunnen volgende categorieën onderscheiden worden:
 - Schooluren worden aangepast aan de tijdbeperkingen van ouders door zorgfuncties aan de educatieve functies uit te breiden.
 - De uitbreiding van openingsuren wordt gecombineerd met het ontwikkelen van een aanbod van culturele en sportieve activiteiten. Het gebrek aan zorgtijd van de ouders wordt hierdoor gecompenseerd door een gevarieerd aanbod aan activiteiten voor de kinderen, wat hen minder afhankelijk maakt van mobiliteitsbeperkingen.
 - Het herbekijken van schooluren vanuit pedagogische overwegingen.

De aanpassing van de openingstijden van school- en kinderopvangfaciliteiten sluit aan bij het thema zorg.

- *Aanpassing van de stedelijke administratie en openbare diensten*, middels:
 - Het herschikken van de openingstijden van diensten die in contact komen met burgers. Hieronder vallen de uitbreiding van openingsuren en de afstemming van het tijdsregime van instellingen op de veranderende levensstijl van burgers.
 - De decentralisatie van diensten over verschillende stadsdelen of juist centralisatie door het instellen van one-stop diensten, waarin verschillende diensten samengebracht zijn. Deze twee acties gaan vaak samen: de decentralisatie van diensten in een buurt gaat hand in hand met een concentratie van verschillende diensten in hetzelfde kantoor.

- *De voorziening van persoonsgeoriënteerde diensten.* Dit zijn initiatieven die een impact hebben op de tijd/ruimte houdingen van bepaalde groepen inwoners. Diensten aan huis (bv. maaltijdlevering) laten toe dat mensen met bewegingsbeperkingen in hun dagelijkse woonomgeving kunnen blijven in plaats van naar een gespecialiseerde instelling te moeten. De doorvoering van deze persoonsgeoriënteerde diensten beïnvloedt ook de werkuren van werknemers. Dit kan voor werknemers leiden tot atypische uren of weekendwerk.

De oplossingen die hier aangehaald worden vinden aansluiting bij het thema 'diensten'.

- *Vergemakkelijken of aanpassen van mobiliteit.* Deze categorie heeft vaak een ecologische dimensie, zoals het streven naar een verminderd individueel autogebruik.

Sleutelen aan mobiliteit heeft te maken met zowel 'ruimte' als 'duurzaamheid'.

- *De vermindering van werktijden en/of reorganisatie van de werktijd.*

De hierboven behandelde oplossingen zoals het veranderen van openingstijden van openbare diensten en administratieve loketten, van school- en kinderopvangfaciliteiten of het aanbod van openbaar vervoer,... hebben bijna altijd implicaties op de werktijden van diegenen die deze diensten aanbieden. In deze gevallen hebben de voorgestelde oplossingen echter niet direct de aanpassing van de werktijd als doel. Onder de rubriek 'werktijden' gaat het echter om initiatieven waarbij direct ingewerkt wordt op de werktijden of de werktijd gereorganiseerd wordt met de bedoeling problemen in dat verband op te lossen. Het sleutelen aan werktijd gebeurt doorgaans op twee manieren:

- Het doorvoeren van een werktijdenvermindering.
- De (re)organisatie van de werktijd.

Deze oplossingen sluiten uiteraard aan bij het thema 'arbeid'.

- *Lokale democratie* wordt beschouwd als een proces van betrokkenheid en participatie van burgers in de besluitvorming over de organisatie van tijd en ruimte in een gebied.

De oplossingen die Boulin & Mückenberger onderscheiden sluiten meestal direct aan bij de thema's die naar voor komen in de initiatieven. Dat geldt in ieder geval voor 'zorg', 'diensten', 'arbeid', 'ruimte' en 'duurzaamheid'. 'Tijd' is het overkoepelende thema, dat in zowat alle oplossingen aanwezig is. De laatste oplossing 'lokale democratie' is uiteraard verbonden met het selectie criterium: 'bottom up' initiatieven.

De indeling naar oplossing van Boulin & Mückenberger blijkt iets te beperkt om de initiatieven te rubriceren. In de verzamelde projecten duiken meer oplossingen op, zoals een tijdbank, tijdbureau of tijdregisseur, digitalisering, kennisoverdracht en economische ontwikkeling.

Hierboven gingen we al uitgebreid in op *tijdbanken, tijdbureaus en tijdregisseurs*, allemaal projecten waarin de uitwisseling en/of van diensten centraal staan.

Digitalisering houdt bijvoorbeeld het van op afstand toegankelijk maken van diensten of een telefonische consultatiedienst in (DUI-03), het aanmaken van een digitale database waar diverse organisaties toegang toe hebben om de werkzaamheden van diverse organisaties in Milaan op elkaar af te stemmen (IT-06) en een online bezorgbakker, de mogelijkheid een afspraak bij de huisarts te maken via internet en aangifte te doen bij het politiebureau via het internet (NL-08).

Via de *overdracht van kennis* tracht men eveneens tijdsproblemen te verminderen. Dit kan gaan over het verspreiden van kennis over vaderschapsverlofmogelijkheden (FIN-05), andere oplossingen voor gegenderde tijdsproblemen (FR-10), instrumenten om een evenwicht tussen werk en privé te vinden (NL-19) of het verspreiden van kennis over de meest efficiënte wijze waarop gebruik gemaakt kan worden van de vervoersstructuur van Maastricht (NL-20).

We vonden ook een project waarbij de ruimtelijke, fysieke mogelijkheden van een historische stad, gezien vanuit het aspect tijd, worden uitgebreid door middel van *economische ontwikkeling*. Het is hierbij de bedoeling dat het bevorderen van de economische ontwikkeling aansluit bij de ruimtelijke mogelijkheden van de stad en passen bij de tijdsindeling van bewoners en gebruikers van de stad (IT-12).

De onderverdeling van de aanpassing van schooluren en werktijden, die Boulin & Mückenberger hanteren, bleek te gedetailleerd te zijn om tot een bruikbare ordening van de initiatieven te komen en is weggelaten in de analyses. De oplossing centralisatie blijkt in de projecten een ruimere invulling te kennen dan enkel de concentratie van diensten. Het concept van de vensterschool (NL-04) is bijvoorbeeld een concentratie van school- en kinderopvangfaciliteiten. Zorgboulevards brengen uiteenlopende zorgdiensten bijeen. Een dienstenknooppunt kan uiteenlopende diensten samenvoegen en bij het bijeenbrengen van informatie is er eveneens sprake van centralisatie. Kinderopvang kan gecombineerd worden met een boodschappen-, maaltijd-, was-, haal- en brengservice. Bedrijventerreinen op verschillende wijzen in de tijd te gebruiken valt ook onder het concept centralisatie. De resultaten van de opdeling van de verzamelde initiatieven volgens onze aangepaste lijst van oplossingen wordt in tabel 3 weergegeven.

TABEL 3: INITIATIEVEN VOLGENS OPLOSSING

Oplossing	Aantal	%
Openingstijden openbare diensten	13	14
Openingstijden school- & kinderopvang	16	17
Centralisatie	11	11
Decentralisatie	1	1
Werktijden	8	8
Aanpassing ruimte	10	10
Aanpassing mobiliteit	10	10
Tijdbank/bureau	12	13
Lokale democratie	3	3
Persoonsgeoriënteerde diensten	3	3
Digitalisering	3	3
Kennisoverdracht	5	5
Economische ontwikkeling	1	1
Totaal	96	100

Op basis van tabel 3 stellen we vast dat het sleutelen aan de openingstijden een veel voorkomende oplossing is. Het opvangen van botsende tijdsordes via het verbreden van de openingsuren is ook een relatief eenvoudige en niet zo indringende ingreep. Het concept van een tijdbank blijkt eveneens een regelmatig gebruikte oplossing te zijn voor tijdsproblemen. Hetzelfde geldt voor de oplossing centralisatie. Het terug bijeenbrengen van diensten, school- en kinderopvangvoorzieningen, zorginstellingen, informatie,... gaat in tegen de tendens van differentiatie, die we eerder vaststelden. De aanpassing van de ruimte en van mobiliteit worden, net als het sleutelen aan arbeidstijden ook nog regelmatig als oplossing voorgesteld. Oplossingen zoals kennisoverdracht, lokale democratie, persoonsgeoriënteerde diensten, digitalisering, decentralisatie en economische ontwikkeling komen daarentegen niet veel voor in de hier verzamelde initiatieven. Ze verdienen wel onze aandacht omdat een aantal – zoals digitalisering – relatief nieuw zijn en misschien wel nieuwe denkpijlers openen voor de toekomst.

3.3.3. Initiatieven volgens doelgroep

De projecten klasseren volgens de doelgroep kan zinvolle inzichten opleveren omdat dit een indicatie kan geven van de groepen die het meeste tijdsproblemen ervaren. We baseren ons voor de indeling volgens doelgroep op de verschillende rollen die mensen in het dagelijkse leven bekleden. Men is ouder, partner, werknemer, consument,... Het vervullen van deze diverse rollen vraagt tijd, vaak in temporeel en ruimtelijk van elkaar afgescheiden levenssferen. De tijd die men investeert in de ene rol gaat dan ook vaak ten koste van andere rollen. In de mate dat men er niet in slaagt zijn tijd evenwichtig over de verschillende belangrijk geachte rollen te verdelen zal men rolconflicten en tijdsdruk ervaren. Het doel van meeste tijdsinitiatieven is precies dit soort spanningen te verzachten door het vervullen van

bepaalde rollen te faciliteren. Door te kijken naar welk type rol(len) een initiatief zich vooral richt, hopen we een beter zicht te krijgen op de tijdsproblemen waarop de verzamelde initiatieven zich richten.

De doelgroepen die we onderscheiden zijn: producenten van goederen en diensten (economische rol), families (ouders, werkende vrouwen, tweeverdieners, ...), gebruikers van winkels & diensten (consumenten) en burgers & gemeenschap. De leden van een samenleving vervullen meestal zowel de rol van producent als van consument. We produceren bepaalde goederen of diensten en als producent koppelen we een aantal verwachtingen aan deze rol. We willen bijvoorbeeld minder arbeidsuren per week. Daarnaast zijn we ook consumenten van (andere) goederen en diensten en dit brengt andere verwachtingen met zich mee. Als consument willen we bijvoorbeeld 's avonds of op zondag naar de winkel gaan of na de arbeidsuren beroep kunnen doen op bepaalde diensten, maar als producent niet. Onder familie worden gezinnen, tweeverdieners, taakcombineerders en alleenstaande werkende ouders verstaan. Onder burgers & gemeenschap worden bijvoorbeeld bewoners verstaan. Dit kan zijn in het kader van mobiliteitsproblemen in een bepaalde buurt (IT-08, IT-11, IT-12), bij het aanstellen van wijkburgemeesters (FR-07) of als gebruikers van een tijdbank. Tijdbanken richten zich echter af en toe specifiek op een bepaalde doelgroep zoals vrouwen (SP-02) zodat ze hun zorgverantwoordelijkheden gemakkelijker kunnen combineren met andere levenssferen. Als dit het geval is dan wordt het initiatief niet onder de doelgroep burgers geplaatst, maar onder familie. Tijdbanken zijn evenwel voor iedereen toegankelijk en kunnen door de gebruikers voor uiteenlopende doeleinden gebruikt worden.

Ter illustratie van de wijze waarop de initiatieven naar doelgroepen zijn geklasseerd, beschrijven we twee projecten.

Het Hamburg Barmbek-Uhlenhorst project (DUI-03) is opgezet om de combinatie van arbeid- en zorgtaken te verlichten voor werkende moeders. In het kader van dit project werden onder andere de consultatie-uren bij dokters verruimd (tot na 19 uur en op zaterdagochtend). Er werden maatregelen getroffen om de toegankelijkheid van openbare diensten te verhogen door het gebruik van NTIC (toegang op afstand) en een betere communicatie en informatie over de openingsuren en een telefonische consultatiedienst tussen 7 en 19 uur werden ingevoerd. Banken zijn nu open van maandag tot vrijdag tot 18 uur. Sommige kinderopvangdiensten van de staat hebben hun openingsuren verruimd tot 18 uur en in een aantal scholen wordt geëxperimenteerd met het concept van een pedagogische lunch voor ouders die instaan voor zorg. Uitbreiding van het project naar andere delen van de stad en naar jonge vaders als doelgroep staat op de agenda (Boulin & Mückenberger, 1999: 44). De rol waarbij problemen ervaren worden is die van moeder (of ouder) in combinatie met betaalde arbeid. Omdat met dit project vooral geprobeerd wordt tegemoet te komen aan de ouderrol, wordt dit project geklasseerd bij de doelgroep 'familie'.

Het Zeitbüro in Bremen-Vegesack (DUI-01) heeft als doel het blootleggen van tijdsproblemen waarmee burgers geconfronteerd worden. Bremen-Vegesack is een belangrijke plaats in Noord-Bremen en van regionaal belang, naast de centrale stad, het hart van de metropool regio. Na de sluiting van Vulkan Shipyard (scheepbouwbedrijf en op dat moment de grootste regionale werkgever) in 1996 keek het district tegen een economische crisis aan. Grote teruggang in het aantal jobs sinds 1970 in de regio zorgde ervoor dat Vegesack niet langer de bestemming van pendelaars was, maar de vertrekplaats. Bijna de helft van de actieve bevolking van Noord-Bremen pendelt nu iedere dag, ten opzichte van een derde in 1970. Het tijdbureau vergaart systematisch informatie over de openingstijden van winkels, openbare en particuliere diensten, het moedigt burgers aan hun tijdsbehoeften kenbaar te maken en poogt een bemiddelende rol te vervullen tussen vragers en aanbieders. Het vinden van oplossingen voor problemen is een participatieproces gebaseerd op rondetafelgesprekken. Het "Forum Citizen-Friendly Vegesack" werd gecreëerd, waar de belangrijkste actoren (van burgers en gemeente) van het district om de twee maanden samenkomen. Werkgroepen werden gevormd om te onderzoeken welke acties noodzakelijk zijn om om te gaan met specifieke problemen waarna een rapportering aan het forum volgt. Men streeft naar homogene en gecoördineerde openingstijden en een goede informatiecampagne hierover naar het publiek toe. Eén van de resultaten hiervan was een verruiming van de openingsuren van het tijdbureau zelf (Deutsches Institut für Urbanistik, s.a.; Boulin & Mückenberger, 1999). Dit tijdbureau richt zich dus voornamelijk op een vlot gebruik van diensten en niet specifiek op een evenwicht tussen bijvoorbeeld arbeid en gezin. De doelgroep is dan ook 'gebruiker van diensten' of 'consument'.

Op deze manier werden alle initiatieven geklasseerd, ook hierbij was het mogelijk dat sommige projecten zich op meer dan één doelgroep richtten en dus meer dan één keer geklasseerd werden.

TABEL 4: INITIATIEVEN VOLGENS DOELGROEP

Doelgroep	Aantal	%
Producenten goederen & diensten (Economische rol)	9	12
Familie	33	43
Gebruikers winkels & diensten	18	23
Burgers & gemeenschap	17	22
Totaal	77	100

Aan de hand van tabel 4 wordt duidelijk dat iets minder dan de helft van de projecten zich richt op families. Daarna volgen de gebruikers van winkels & diensten en burgers & gemeenschap. Vanuit het theoretische luik kwam naar voor dat de druk op families de afgelopen decennia gestegen is. Dat vooral familie zich tot een doelgroep ontpopt waar zeer vaak rond gewerkt wordt, is dan ook geen onverwachtse vaststelling. Genderongelijkheden

zijn nog steeds een actuele kwestie en tijdsproblemen duiken vaak op bij de combinatie van arbeid en privé. De last van betaalde arbeid en van het huishouden rust bovendien nog altijd grotendeels op de schouders van vrouwen (Glorieux, Koelet, ea, 2006). We veronderstellen dat het merendeel van de initiatieven in de praktijk tegemoet komt aan tijdsknelpunten die ervaren worden door vrouwen bij het samenkomen van de arbeid- en privé sfeer. Het is geen toeval dat de vrouwenbeweging aan de basis ligt van de eerste tijdsinitiatieven in Italië en tijdsbeleid voor het eerst op de agenda plaatste. De nood is blijkbaar het hoogst bij deze doelgroep en de meeste tijdsproblemen komen naar boven bij de verzoening van familiale verwachtingen en verplichtingen met andere levenssferen.

De doelgroep 'producenten van goederen en diensten' komt relatief weinig voor. Het kan zijn dat het oplossen van tijdsproblemen op arbeidsvlak niet zo gemakkelijk te realiseren valt, omdat er op arbeidsvlak vaak niet zo veel ruimte is om met oplossingen te experimenteren en ze te implementeren. De arbeidsrol kan een dwingender karakter hebben dan de zorgrol, waardoor bij afstemmingsproblemen eerst onderzocht wordt hoe op het gebied van zorg tot een oplossing gekomen kan worden. Er zal doorgaans bijvoorbeeld eerst aan de openingstijden van kinderopvangvoorzieningen gesleuteld worden, voordat men stappen onderneemt om de arbeidstijd aan te passen. Bovendien wordt arbeid heel vaak niet meer verricht in de lokale gemeenschap. Dit in tegenstelling tot kinderopvangdiensten of aangeboden diensten en goederen die wel nog in grote mate ingebed zijn in de lokale levenssfeer. Dat producenten blijkbaar niet vaak de doelgroep uitmaken van een project, betekent uiteraard niet dat er op dat vlak geen tijdsknelpunten ervaren worden. De regulering van arbeidstijden is echter vooral het voorwerp van het geïnstitutionaliseerde overleg tussen patroons en vakbonden. Dit actieniveau overstijgt echter dit van de initiatieven die we in deze studie bekijken.

3.3.4. Initiatieven volgens cyclus

In hoofdstuk 2 hebben we in onze bespreking van de problematiek van tijdsordering een aantal tijdscycli onderscheiden: de dag-, week-, jaar- en levenscyclus. Dit zijn sociaal zinvolle cycli omdat een groot deel van de periodiek wederkerende activiteiten geordend zijn volgens één of meerdere van deze cycli. Om na te gaan waar tijdsordeningsproblemen zich voordoen lijkt het ons dan ook zinvol na te gaan op welke cycli de verzamelde tijdsprojecten vooral georiënteerd zijn.

Een voorbeeld van een initiatief dat inwerkt op de levenscyclus is de vaderschapsverlofcampagne die in Finland gevoerd wordt (FIN-05). Het doel was vaders aan te moedigen meer verantwoordelijkheid voor de opvoeding en zorg van kinderen op te nemen, gebruik te maken van de rechten en mogelijkheden die aangeboden worden om bij te staan in het opvoedingsproces van hun kinderen en meer flexibel met de zorgverloven om te gaan. Het

doel was een mentaliteitsverandering bij ouders van jonge kinderen en verschillende organisaties, arbeidsmarktpartners, werkgemeenschappen en de media. Aangezien men een beperkte periode in de levensloop een jonge vader is, hoort dit project thuis onder de levenscyclus.

Het inrichten van de 'guichets uniques' (FR-04) gebeurt telkens aan het begin van een nieuw schooljaar gedurende 6 avonden. Dit is dus een tijdsinitiatief dat zich focust op een typisch probleem dat zich jaarlijks voordoet. Het initiatief dat de openingsuren van bibliotheken in Amsterdam op zondag beoogde (NL-15) is uiteraard werkzaam op de weekcyclus. Een voorbeeld van een project dat inwerkt op de dagcyclus zijn de geïntegreerde voorzieningen op gebied van onderwijs, opvang en vrije tijd die de Grundskola en fritidshem in Stockholm (ZW-01) aanbieden. De Grundskola is een basisschool voor kinderen van 6 tot en met 9 jaar, die samen in drie klassen zitten. De school opent om 7 uur met de eerste fritidspedagoog. De tweede komt om half acht. Om 8 uur komt de docent en om 8.20 uur begint de school. De officiële schooldag in Zweden eindigt om 13 uur. De naschoolse opvang vindt plaats in de school en in een grote villa, een voormalige crèche, met allerlei kamers geschikt voor verschillende activiteiten. In de villa zijn er een keuken, zitkamers en talloze grote en kleinere ruimtes. 's Middags worden activiteiten aangeboden waar kinderen op vrijwillige basis aan mee mogen doen. Ze schrijven zichzelf in en uit. Wie zich niet heeft ingeschreven kan bijvoorbeeld lezen, muziek maken, tekenen of met andere kinderen spelen.

TABEL 5: INITIATIEVEN VOLGENS CYCLUS

Cyclus	Aantal	%
Dagcyclus	59	81
Weekcyclus	4	5
Jaarcyclus	5	7
Levenscyclus	5	7
Totaal	73	100

Uit tabel 5 blijkt dat initiatieven die geen betrekking op de dagcyclus hebben, uitzonderingen zijn. Door de vaststelling dat meer dan 80% van de initiatieven ingrijpt op de dagcyclus, argumenteren we dat dit de cyclus is waar de meeste tijdsproblemen tot uiting komen. Deze vaststelling ligt in de lijn van de vorige resultaten. De verzoening van familiale verwachtingen en verplichtingen met andere levenssferen is immers een uitdaging die zich dagelijks aandient en niet iets dat af en toe het hoofd geboden moet worden. Van de overige cycli vinden we haast geen projecten terug. Vaak worden tijdsproblemen op deze niveaus (althans in België) op andere manier geremedieerd. We denken dan o.m. aan de wetgeving rond schooltijden en schoolkalender, verlofregelingen, pensioenformules,...

3.3.5. Initiatieven volgens thema - oplossing

Na het voorkomen van de categorieën apart te hebben bekeken, gaan we een stap verder door verschillende categorieën te combineren. Als eerste worden de thema's met de oplossingen gecombineerd in tabel 6. Deze combinatie kan informatie onthullen over een mogelijke band die bestaat tussen bepaalde thema's en de oplossingen die ervoor geformuleerd worden. Vermits een project rond een bepaald thema soms onder verschillende oplossingen ressorteert, is de som per thema onderaan tabel 6 groter dan de som in tabel 2.

TABEL 6: INITIATIEVEN VOLGENS THEMA-OPLOSSING

Thema naar oplossing	Tijd		Arbeid		Zorg		Diensten		Ruimte		Duurzaamheid	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Openingstijden openbare diensten	4	12	2	20	1	4	8	38	0	0	0	0
Openingstijden school- & kinderopvang	3	9	1	10	11	48	3	14	2	10	0	0
Centralisatie	2	6	0	0	4	17	3	14	3	14	2	29
Decentralisatie	0	0	0	0	0	0	1	5	0	0	0	0
Aanpassing werktijden	1	3	6	60	1	4	2	10	0	0	0	0
Aanpassing ruimte	3	9	0	0	1	4	1	5	7	33	2	29
Aanpassing mobiliteit	2	6	0	0	1	4	1	5	6	29	3	43
Tijdbank/bureau	12	36	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Lokale democratie	3	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Persoonsgeoriënteerde diensten	0	0	1	10	2	9	1	5	0	0	0	0
Digitalisering	2	6	0	0	0	0	1	5	0	0	0	0
Kennisoverdracht	1	3	0	0	2	9	0	0	2	10	0	0
Economische ontwikkeling	0	0	0	0	0	0	0	0	1	5	0	0
Totaal	33	100	10	100	23	100	21	100	21	100	7	100

Uit tabel 6 blijkt dat de oplossingen bij projecten rond het thema 'tijd' de meest gehanteerde oplossing een tijdbank of tijdbureau is. Dit ligt in de lijn der verwachtingen aangezien tijdbanken of tijdbureaus zich regelmatig bezighouden met tijdsordening en het in goede banen leiden van het dagelijkse leven. Een initiatief dat bij dit thema opvalt, is dat men via de overdracht van kennis een grotere gelijkheid in het tijdsgebruik van mannen en vrouwen tracht te creëren (FR-10). Door middel van bijeenkomsten, debatten en een documentaire reeks waar de personages geconfronteerd worden met de verzoening van verschillende tijdsproblemen met verantwoordelijkheden streeft men naar een grotere tijdsgelijkheid.

Voor bijna de helft van de initiatieven die betrekking hebben op 'zorg' blijkt een aanpassing van de openingstijden van school- en kinderopvangfaciliteiten als oplossing naar voor geschoven te worden. Dit geeft aan dat de beschikbaarheid van kinderopvangmogelijkheden een belangrijke rol speelt in het al dan niet ontstaan van tijdsknelpunten. Het aanpassen van de openingstijden van school- en kinderopvangvoorzieningen is een oplossing die relatief gemakkelijk implementeerbaar is en dus ook een groot potentieel toepassingsgebied bezit. De oplossingen die naar voor geschoven worden in projecten rond het thema 'arbeid' hebben begrijpelijker wijze vaak te maken met een aanpassing van de werktijden. Het thema 'diensten' bezit een gevarieerder oplossingspatroon. De meest gebruikte oplossing is daar dat de openingstijden van openbare diensten aangepast worden. De beschikbaarheid van voorzieningen en diensten blijkt dus een heikel punt te zijn. Het is echter opvallend dat er steeds opnieuw gesleuteld wordt aan de openingstijden van die diensten, terwijl de digitalisering van bepaalde diensten en voorzieningen veel mogelijkheden kan bieden die blijkbaar nog niet (of pas recent) geïmplementeerd worden in tijdsprojecten. Er is slechts één project dat beroep doet op de mogelijkheden die de digitale wereld in zich heeft. Dit is in het Barmbek-Uhlenhorst-project (DUI-03) het geval waarbij men tracht het dagelijkse leven van werkende moeders te versoepelen. Er werden maatregelen getroffen om onder andere de toegankelijkheid van openbare diensten te verhogen door het gebruik van NTIC (toegang op afstand) en een betere communicatie en informatie over de openingsuren en een telefonische consultatiedienst tussen 7 en 19 uur in te stellen. Openbare diensten in de mate van het mogelijke digitaliseren kan zowel voor de aanbieders als de gebruikers veel voordelen bieden. Het is erg waarschijnlijk dat dit soort vernieuwingen de komende jaren meer en meer geïmplementeerd zal worden, misschien ten koste van een aantal vroegere initiatieven.

Het is vrij logisch dat voor projecten die zich richten op problemen rond 'ruimte' de oplossingen het meeste gezocht worden in de aanpassing van de ruimte en mobiliteit. De oplossingen in verband met projecten rond het thema 'duurzaamheid' vinden we terug in drie verwante domeinen: aanpassing van mobiliteit, ruimte en centralisatie (minder verplaatsingen, minder individueel verbruik van energie). Samen met de oplossing digitalisering, dat we hier ook niet terugvinden, zijn dit uitgelezen oplossingsgebieden om aan duurzaamheid tegemoet te komen. Dat digitalisering nog niet als oplossing naar voor komt, is wellicht ook slechts een kwestie van tijd. Het digitaal toegankelijk maken van diensten en

voorzieningen heeft onmiskenbaar voordelen op het vlak van mobiliteit, milieuvervuiling, de combinatie van verschillende levenssferen en de druk op de diensten en voorzieningen zelf om beschikbaar te zijn.

Het is duidelijk dat er een zekere, niet echt verrassende samenhang is tussen de behandelde thema's in de projecten en de oplossingen die voorgesteld worden: het aanpassen van openingstijden en soms centralisatie om zorg en diensten beter bereikbaar te maken, het aanpassen van werktijden om problemen rond arbeid aan te pakken, aanpassingen van ruimte en mobiliteit en soms centralisatie om problemen rond ruimte en duurzaamheid te remediëren en tijdsbanken om algemene tijdsproblemen op te lossen.

3.3.6. Initiatieven volgens thema - doelgroep

We gaan ervan uit dat niet elk thema even hoog op de agenda staat van elke doelgroep. Hiermee impliceren we meteen een zekere afhankelijkheid tussen de thema's en de doelgroepen. Om dit te testen worden de projecten volgens thema-doelgroep in tabel 7 samengevoegd. Dit verschaft ons een beeld van welke thema's belangrijk zijn voor welke doelgroep. Ook voor tabel 7 geldt dat de som per thema onderaan de tabel groter is dan in tabel 2 omdat een project rond een bepaald thema soms onder verschillende doelgroepen valt.

TABEL 7: INITIATIEVEN VOLGENS THEMA-DOELGROEP

Thema naar doelgroep	Tijd		Arbeid		Zorg		Diensten		Ruimte		Duurzaamheid	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Producenten goederen & diensten	0	0	5	63	1	5	1	6	4	20	2	33
Families	6	27	2	25	18	86	6	35	6	30	3	50
Gebruikers winkels & diensten	7	32	0	0	1	5	7	41	3	15	1	17
Burgers & gemeenschap	9	41	1	13	1	5	3	18	7	35	0	0
Totaal	22	100	8	100	21	100	17	100	20	100	6	100

Een opvallende vaststelling uit tabel 7 is dat de projecten waar 'tijd' centraal staat zich op alle onderscheiden doelgroepen richten, met uitzondering van de producenten van goederen en diensten. Deze doelgroep staat doorgaans weinig centraal in de onderzochte tijdsinitiatieven.

Bij het thema 'zorg' bestaat er geen twijfel over welke doelgroep het belangrijkste is. De familie is het milieu bij uitstek om zorg te verlenen en te ontvangen. De andere doelgroepen zijn zo goed als afwezig bij projecten rond 'zorg'. Projecten rond 'diensten' hebben ten eerste de gebruikers van winkels en diensten en ten tweede families als doelgroep. Dit zijn de te verwachten doelgroepen voor dit thema, ook hier komen de producenten van diensten nauwelijks aan bod. Bij de projecten rond 'arbeid' staat deze groep wel centraal; de gebruikers van winkels en diensten komen dan weer niet aan hun trekken in deze projecten. Het is duidelijk dat de projecten rond 'tijd' zich vooral op gebruikers richten, de projecten rond 'arbeid' op de producenten.

Bij projecten rond 'ruimte' zijn de verschillende doelgroepen vrij evenwichtig vertegenwoordigd. Het aantal projecten rond 'duurzaamheid' is erg klein om er betrouwbare uitspraken over te kunnen doen, al is het verrassend dat we geen enkel project rond duurzaamheid verzamelden waarin de burgers en gemeenschap centraal staan als doelgroep.

Door deze analyse is duidelijk geworden dat bepaalde thema's belangrijker zijn voor sommige doelgroepen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij projecten rond 'ruimte' die gericht zijn op burgers & gemeenschap en families, het thema 'zorg' dat zich uitsluitend richt op families en het thema 'diensten' dat de gebruikers ervan en families beoogt. Dit is een duidelijke indicatie dat verschillende thematieken inherent verbonden zijn met bepaalde doelgroepen. Anderzijds kan het net boeiend zijn om de minder exemplarische projecten – zoals het zorgproject dat zich richt op producenten van goederen & diensten of het project rond 'arbeid' dat zich oriënteert naar burgers en gemeenschap – eens van dichtbij te bekijken om te zien of hier lessen uit te trekken zijn.

3.3.7. Initiatieven volgens oplossing - doelgroep

De intrinsieke logica die in grote mate bestaat tussen thema's en doelgroepen zou zich ook kunnen manifesteren in de voorgestelde oplossingen. Daarom gingen we na in welke mater er een logica is tussen de voorgestelde oplossingen en de doelgroepen waarop tijdsprojecten zich richten (zie tabel 8). In tabel 8 is de som van de projecten per doelgroep groter dan in tabel 4 omdat een project soms onder verschillende oplossingen geklasseerd kan worden.

TABEL 8: INITIATIEVEN VOLGENS DOELGROEP-OPLOSSING

Doelgroep naar oplossing	Producten goederen & diensten		Families		Gebruikers winkels & diensten		Burgers & gemeenschap	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Openingstijden openbare diensten	2	13	4	9	8	25	3	10
Openingstijden school- & kinderopvang	1	7	14	31	3	9	5	16
Centralisatie	1	7	7	16	3	9	0	0
Decentralisatie	0	0	0	0	0	0	1	3
Aanpassing werktijden	5	33	2	4	2	6	2	6
Aanpassing ruimte	2	13	3	7	4	13	5	16
Aanpassing mobiliteit	3	20	2	4	5	16	4	13
Tijdbank/bureau	0	0	5	11	3	9	6	19
Lokale democratie	0	0	1	2	2	6	1	3
Persoonsgeoriënteerde diensten	1	7	3	7	0	0	1	3
Digitalisering	0	0	2	4	1	3	1	3
Kennisoverdracht	0	0	2	4	1	3	1	3
Economische ontwikkeling	0	0	0	0	0	0	1	3
Totaal	15	100	45	100	32	100	31	100

De samenhangen die we vaststellen in tabel 8 verwijzen in grote mate naar de rollen die we gebruikten om de doelgroepen af te bakenen. Voor de producenten van goederen en diensten blijkt de aanpassing van werktijden het meeste als oplossing wordt aangedragen. Dat is ook logisch vanuit deze rol. Naast deze oplossing wordt de mobiliteit aangepast, de ruimte, de openingstijden van openbare diensten en af en toe de openingstijden van school- en kinderopvang en maakt men gebruik van centralisatie of persoonsgeoriënteerde diensten (producenten zijn ook consumenten!). De tijdsknelpunten die families ervaren, worden vaak verlicht door de openingstijden van school- en kinderopvangfaciliteiten aan te passen (de rol van ouders). Deze vaststelling ondersteunt de eerdere bevindingen dat tijdsproblemen wat betreft zorg vooral te maken hebben met de zorg voor kinderen (de school- en kinderopvangtijden stonden centraal) en dat zorg zich haast uitsluitend richt op families. Het is opvallend dat men in de eerste plaats beroep doet op de beschikbaarheid van opvangfaciliteiten en nauwelijks op het zoeken van oplossingen in de arbeidssfeer (want dan bekijkt men de problematiek als producent). Er wordt wel regelmatig teruggegrepen naar de centralisatie van diensten (FIN-01, FIN-06, FR-04, NL-08, NL-13) of activiteiten (ZW-01), eventueel naast het aanbieden van kinderopvang (DK-01).

Het aanpassen van de openingstijden van diensten en voorzieningen is een voor de hand liggende oplossing voor de gebruikers van die winkels en diensten. Het aanpassen van de mobiliteit en ruimte behoort echter ook tot de mogelijke oplossingen voor deze doelgroep. Opnieuw valt op dat er nauwelijks gebruik wordt gemaakt van digitale oplossingen om aan tijdsproblemen tegemoet te komen. Voor burgers en de gemeenschap zijn het concept van een tijdbank of tijdbureau, de aanpassing van de ruimte en van de openingsuren van school- en kinderopvangdiensten de belangrijkste oplossingen die voorgesteld worden.

3.3.8. Initiatieven volgens overige combinaties

We onderzochten de andere mogelijke combinaties thema-cyclus, oplossing-cyclus en doelgroep-cyclus. Doordat initiatieven haast alleen gericht zijn op de dagcyclus, onthullen deze combinaties geen nieuwe informatie. Ze worden hier dan ook niet verder besproken.

Voordat we de verschillende tijdsinitiatieven bekijken in context van de landen waar ze tot stand kwamen, onderzoeken we als besluit van dit hoofdstuk in welke mate de hier verzamelde projecten aansluiten bij de doelstellingen van het federale plan duurzame ontwikkeling.

3.4. HET FEDERALE PLAN DUURZAME ONTWIKKELING 2004-2008

Het federale plan inzake duurzame ontwikkeling 2004-2008 bevat zes centrale thema's: de strijd tegen armoede en voor sociale inclusie; de vergrijzing van de bevolking opvangen; gevaren voor de volksgezondheid beperken; een verantwoordelijker beheer van natuurlijke hulpbronnen; beperking van de klimaatveranderingen en een intensiever gebruik van schone energie en het vervoerssysteem verbeteren (FPDO, 2004). Deze worden hieronder kort besproken en waar mogelijk aangevuld met initiatieven.

Strijd tegen armoede en voor sociale inclusie

De bestrijding van armoede en sociale uitsluiting neemt een belangrijke plaats in in duurzaam ontwikkelingsbeleid. Binnen de Verklaring van de Rio-conferentie werd dit opgenomen als een basisbeginsel. De algemene doelstelling luidt dat "alle mensen over de middelen moeten kunnen beschikken om voldoende levensnoodzakelijke goederen en diensten te kunnen kopen of er toegang toe te krijgen" (FPDO, 2004). Daarbij wordt ook gestreefd naar een verkleining van de verschillen in de levensstandaard tussen mensen. Een in België veelgebruikte definitie omschrijft armoede als een netwerk van sociale uitsluitingen dat diverse gebieden van het individuele en collectieve bestaan omvat. Het gaat om gebieden zoals een volwaardig inkomen, onderwijs, werkgelegenheid, evenwichtige voeding, gezondheid, toegang tot mobiliteit. Als men niet kan participeren op één of meerder van deze gebieden, dan wordt deelname aan algemeen verspreide leefpatronen binnen een samenleving problematisch. Dit wordt nog eens bemoeilijkt doordat men doorgaans niet in staat is deze kloof zelf te dichten. Gedurende verschillende Europese Raden zijn op EU-vlak afspraken gemaakt om armoede uit te roeien. Er werden prioritaire doelstellingen bepaald wat betreft werkgelegenheid, onderwijs en opleidingsniveau. De globale werkgelegenheidsgraad, de werkgelegenheidsgraad van vrouwen en de scholingsgraad van 18 tot 24-jarigen zijn daarbij indicatoren die het bereiken van het doel meetbaar moeten maken (FPDO, 2004).

In het overzicht van projecten zijn initiatieven die de strijd aangaan tegen armoede en sociale inclusie bevorderen de tijdbanken of tijdbureaus (DK-02, DUI-01, FR-02, FR-08, FR-09, IT-10, NL-06, NL-08, POR-01, SP-01, SP-02, VK-01). Zij trachten de sociale banden in een stad of gebied te herstellen. Dit kan tussen bureaus, vrouwen, families, etnische groepen, ouderen,... gebeuren door de uitwisseling van diensten te organiseren. Tijdbanken bieden de mogelijkheid aan mensen buiten het reguliere arbeidsnetwerk actief te zijn en via het verrichten van diensten erkenning te krijgen. Hierdoor wordt het netwerk van sociale uitsluiting tegengegaan. Tijdbanken bevorderen het contact tussen mensen in buurten en leidt tot meer sociale inclusie. Het concept van een tijdbank komt zeer regelmatig terug als initiatief. Een ander initiatief dat specifiek sociale uitsluiting tracht te doorbreken is het Genesis project (VK-03).

Dit project in het Verenigd Koninkrijk is actief in achtergestelde gebieden en richt zich uitsluitend op ouders die zich reguliere kinderopvang niet kunnen veroorloven, waardoor ze blijven steken in de cyclus van deprivatie. Zij helpen ouders bij het ontdekken van hun arbeid- en onderwijswensen door gratis kinderopvang te voorzien. Daardoor kunnen ouders een training of onderwijs volgen of werkmogelijkheden verkennen. Er zijn vier nieuwe gemeentelijke kinderopvangverblijven, een vakantieschema en een mobiele crèche opgericht. Met dit initiatief streeft men een verhoging van de economische activiteit van ouders na en een vermindering van het aantal kinderen dat in contact komt met armoede. Het Genesis project richt zich dus expliciet op het terugdringen van armoede door het voorzien van diensten waar groepen die met armoede te maken hebben anders moeilijker of geen toegang tot hebben. Via het inwerken op armoede bevordert men dan indirect de sociale inclusie van mensen.

Vergrijzing van de bevolking opvangen

In twee eeuwen tijd is de wereldbevolking toegenomen van 1 tot 6 miljard. Tijdens de jaren 1980 vond de grootste jaarlijkse toename plaats. Door dalende geboortecijfers in bijna alle landen is de groei sindsdien afgenomen, maar gaat dit gepaard met een steeds verouderende bevolking. De verwachte levensduur op wereldvlak is sinds 1950 gestegen van 45 tot 65 jaar en zou tegen 2050 stijgen tot meer dan 76 jaar. De combinatie van lage geboortecijfers en een toenemende levensduur leidt ertoe dat geïndustrialiseerde landen meer dan andere landen geconfronteerd worden met vergrijzing. Omdat deze vergrijzing van de bevolking de landen van de Europese Unie voor nieuwe uitdagingen plaatst, werden door opeenvolgende Europese Raden een aantal prioritaire doelstellingen vastgelegd. Men moet voorzien in adequate pensioenregelingen, gezondheids- en ouderenzorg, en tegelijkertijd de duurzaamheid van de openbare financiën en de solidariteit tussen de generaties behouden; de demografische uitdagingen het hoofd bieden door de werkgelegenheid te verbeteren, de openbare schuld verkleinen en sociale beschermingssystemen, waaronder pensioenregelingen, aanpassen; het gemiddelde EU-werkgelegenheidscijfer van ouderen (van 55 tot 64 jaar) tegen 2010 tot 50% verhogen (Europese Commissie, 2002 in FPDO, 2004).

Met uitzondering van een vermelding van een tijdbank in Santarém (POR-01) die gelokaliseerd is in een rusthuis, richten de overige projecten zich niet specifiek op ouderen of het opvangen van vergrijzingsproblemen. Het is wel mogelijk dat ouderen voor een deel opgevangen worden door andere initiatieven, zonder dat ouderen de specifieke doelgroep van het project vormen. De combinatie van zorgen en betaalde arbeid houdt bijvoorbeeld niet alleen de zorg voor kinderen in, maar ook die voor andere gezinsleden, waaronder ouderen. Toch is het duidelijk dat de vergrijzing niet echt een prioritaire problematiek is in de onderzochte tijdsinitiatieven.

Gevaren voor de volksgezondheid beperken

Een hoge levenskwaliteit en goede gezondheid van de bevolking zijn noodzakelijk voor een evenwicht in de maatschappij. De sociale vooruitgang en economische ontwikkeling worden mede bepaald door een veilige omgeving en een adequate gezondheidszorg. Het begrip 'volksgezondheid' heeft dan ook niet alleen betrekking op de individuele gezondheid maar evenzeer op de gezondheid van de maatschappij in haar geheel. Op wereldschaal zijn de gezondheidsproblemen groot. In ontwikkelingslanden komt het er in de eerste plaats op aan epidemieën van overdraagbare ziekten in te dijken en ziekten als gevolg van ondervoeding, armoede, gebrekkige hygiëne, slechte levensomstandigheden, politieke instabiliteit en gewapende conflicten te bestrijden. Ook problemen zoals het tekort aan medische en sanitaire voorzieningen, dure gezondheidszorg en beperkte toegang tot geneesmiddelen en drinkbaar water moeten er worden aangepakt. In industrielanden, waar de geneeskundige vooruitgang het meest zichtbaar is, blijven eveneens grote uitdagingen bestaan op het vlak van preventie, genezing en bewustmaking. Deze uitdagingen houden verband met de maatschappelijke evolutie, bijvoorbeeld met wijziging van productie- en consumptiepatronen, vergrijzing van de bevolking, toenemende maatschappelijke gezondheidsongelijkheid, wijziging van het woon- en werkkader, evolutie van het gezinsmodel, mobiliteit, migratie, blootstelling aan vervuiling enz. De gevolgen van die ontwikkelingen moeten permanent worden bestudeerd. Zo moet het onderzoek naar de impact van het leefmilieu op de gezondheid zeker verder worden ontwikkeld (FPDO, 2004).

Alleen initiatieven die te maken hebben met het aspect duurzaamheid sluiten enigszins bij dit thema aan, hoewel het niet gaat om acute of korte termijn gevaren voor de volksgezondheid. Er bestaat echter geen vanzelfsprekend verband tussen de bijeengebrachte tijdsinitiatieven en het beperken van gevaren voor de volksgezondheid.

Een verantwoordelijker beheer van natuurlijke hulpbronnen

Na de Tweede Wereldoorlog is het verbruik van natuurlijke hulpbronnen spectaculair toegenomen. Al in de jaren zeventig bleek er sprake te zijn van heel wat verstoorde natuurlijke evenwichten. Doordat de gevolgen van een verstoord leefmilieu zich niet beperken tot de grenzen van een natie, ontstond de nood steeds meer internationale afspraken in verdragen vast te leggen. Ondanks deze maatregelen behoort een onverantwoord beheer van natuurlijke hulpbronnen en aantasting van het leefmilieu nog niet tot het verleden. De mogelijkheid tot herstel van hernieuwbare hulpbronnen wordt bovendien beperkt door de toename van de wereldbevolking en door de huidige consumptie- en productiepatronen. De exploitatie van hulpbronnen en de afvalproductie hebben belangrijke gevolgen voor de economie, het leefmilieu en de volksgezondheid. Men moet daarbij ook stilstaan bij de ethische kwestie rond het huidige gebruik van niet-hernieuwbare hulpbronnen, zowel wat betreft de ontwikkelingslanden (oorlogen om hulpbronnen) als voor de toekomstige generaties

(uitputting van hulpbronnen en afvalbeheer). De maatschappijvisie die de mens geïsoleerd ziet van omgevingsfactoren ligt aan de basis van deze negatieve effecten. De ecosysteembenadering, die via het geïntegreerde beheer van land, water, lucht, natuurlijke milieus en levende organismen het behoud, het duurzame gebruik en de billijke verdeling van hulpbronnen beoogt, wil daar een tegenwicht voor zijn. Deze benadering erkent dat mensen deel uitmaken van complexe ecosystemen (FPDO, 2004). Omdat dit thema overlapt met het volgende thema 'een beperking van klimaatveranderingen en een intensiever gebruik van schone energie' worden de initiatieven die hierbij aansluiten bij het volgende thema besproken.

Beperking van klimaatveranderingen en een intensiever gebruik van schone energie

De huidige klimaatverandering is een probleem dat recent erg veel publieke belangstelling geniet. Volgens wetenschappers is de klimaatwijziging te wijten aan menselijke activiteiten die zorgen voor een grotere concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer. De temperatuurstijging die daaruit volgt leidt onder meer tot orkanen, overstromingen en droogte die op hun beurt een vernietigend effect hebben op gezondheid en natuur, infrastructuur en goederen. De hele aarde, maar vooral de ontwikkelingslanden worden door deze gevolgen getroffen.

De Wereldtop van Rio in 1992 vestigde voor het eerst de aandacht op de oorzaken en gevolgen van de klimaatveranderingen. De Verenigde Naties stelden een ontwerp van Raamverdrag inzake Klimaatverandering voor. Dat verdrag werd bekrachtigd door 186 landen, waaronder de lidstaten van de EU, de Verenigde Staten en Japan. Een van de doelen was tegen 2000 de uitstoot van broeikasgassen door de industrielanden terug te brengen tot hun niveau van 1990. Heel weinig landen zijn daar echter in geslaagd. Het Protocol van Kyoto (1997) verscherpte de strijd tegen de klimaatveranderingen. Dit protocol werd door alle industrielanden bekrachtigd en moest resulteren in een verlaging van de uitstoot van broeikasgassen tegen 2008-2012 met tenminste 5% tegenover het niveau van 1990. Op lange termijn is deze vermindering onvoldoende en moet de uitstoot van broeikasgassen met ongeveer 70% verminderd worden tegenover 1990 (Europese Richtlijn 2003 in FPDO, 2004).

Op het gebied van een meer verantwoorde omgang met natuurlijke hulpbronnen en een beperking van klimaatveranderingen en een intensiever gebruik van schone energie zijn verschillende projecten werkzaam. Enerzijds zijn er de initiatieven die ernaar streven ruimte beter te benutten. Voorbeelden hiervan zijn de vensterscholen (NL-04), het meervoudig gebruiken van bedrijventerreinen in de tijd (NL-05, NL-11) en de ruimtelijke ordening beter afstemmen op de combinatie arbeid-zorg (NL-12). Met vensterscholen streeft men er naar de combinatie van educatie, kinderopvang en vrije tijd activiteiten in multifunctionele gebouwen mogelijk te maken. Het op meerdere manieren gebruiken van bedrijventerreinen in de tijd is een uitgelezen manier om efficiënter en zuiniger om te gaan met natuurlijke hulpbronnen. Een

betere combinatie van werk en zorgtaken vereist een betere indeling van de ruimte waarin we wonen, werken en recreëren. Veel overheden baseren hun ruimtelijk beleid nog te veel op economische doelmatigheid. Ouders en kinderen hebben dagelijks met een veelheid van personen, locaties en tijdregimes te maken. Hoe moet de tijd-ruimtelijke organisatie van onze samenleving eruit zien, om een soepele dagindeling voor iedereen, ondanks alle verschillen in leefwijze, op te leveren? Werkenden met zorgtaken hebben dan ook belang bij een handige indeling van de ruimte waarin ze wonen, werken en recreëren, én bij een centrale huisvesting van voorzieningen. Binnen de ruimtelijke vormgeving moet men meer aandacht krijgen voor de wensen van mensen om betaald werk en de zorg voor kinderen of familieleden te combineren in de ruimte. Dit houdt onderzoek en ontwikkeling van aanknopingspunten voor de integratie van arbeid en zorgcombinaties in de planvormingspraktijk van gemeenten en provincies, structuurvisies, bestemmingsplannen en woonwijken in.

Anderzijds zijn er initiatieven die expliciet een vermindering van het energiegebruik en van milieubelasting tot doel stellen. Dit gaat van carpoolen (IT-01, FR-01) tot het concentreren van bepaalde diensten op een locatie (NL-13), waarbij door grootschaligheid milieuwinst geboekt kan worden. De concentratie van diensten op een locatie leidt tot minder verplaatsingen en door de verrichting van de activiteit (wassen, boodschappen doen, maaltijden aanbieden) op grotere schaal, is er kleiner energieverbruik.

Het vervoerssysteem verbeteren

De mobiliteit van personen en het transport van goederen nemen voortdurend toe. Het grootste succes boeken de snelste en comfortabelste vervoermiddelen met een maximaal vertakte infrastructuur. De keerzijde van deze vervoermiddelen is dat ze de meest vervuulende zijn. De Europese overheden hebben dan ook ambitieuze doelstellingen wat betreft het personen- en goederenvervoer. De Europese Raad van Göteborg (juni 2001) pleitte voor economisch en technisch doeltreffend transport. Dit transport respecteert de meest strikte milieu- en veiligheidsnormen en houdt rekening met de ruimtelijke ordening en de sociale dimensie. De Europese Commissie stelt voor om – met behoud van het recht op mobiliteit – de files te bestrijden en de verkeersveiligheid te bevorderen. Dit kan door het evenwicht te herstellen tussen de vervoermiddelen, de onderlinge afstemming te ontwikkelen en de kwaliteit van het openbaar vervoer te verbeteren. De Commissie introduceert maatregelen waardoor economische groei niet langer leidt tot toename van vervoer. Dit kan gerealiseerd worden door de maatschappelijke en ecologische kosten in de transportprijs door te rekenen (internaliseren) of door het minder vervuulend maken van de voertuigen en brandstoffen. Bovendien is voor de Europese Commissie een aanvullend sociaal, budgettair, industrieel en ruimtelijk beleid essentieel (FPDO, 2004).

Dit thema sluit aan bij de vorige twee thema's, maar spitst zich toe op mobiliteit. Ook in het overzicht van projecten is mobiliteit een regelmatig terugkerend onderwerp, maar wordt het

op een andere wijze benaderd. In Londen brengt het project Tutor Commuter (VK-02) mensen bijeen die de tijd die men op het openbaar vervoer spendeert willen combineren met les krijgen of geven. In Zuid-Bolzano (IT-01) werd een mobiliteitspact tussen instituties, associaties en vakbonden afgesloten. Dit hield onder andere informatiecampagnes over het gebruik van openbaar vervoer en het instellen van fietsroutes; de aanstelling van een mobiliteitsmanager voor de regio; onderzoek naar de thuis-werk mobiliteit van werknemers; promotie van carpoolen in bedrijven; nieuwe transitlijnen en een transportbonus initiatief voor werknemers in. Het komt regelmatig voor dat een project een vermindering van de tijdsdruk tot doel heeft en bijkomend een effect op het milieu. Een concentratie van diensten betekent bijvoorbeeld dat er minder verplaatsingen nodig zijn. Het stadsbestuur van Rennes (FR-12) creëerde familievriendelijke werktijden voor het voornamelijk vrouwelijk poetspersoneel. Men kan ook arbeidsplaatsen ruilen zodat men dicht bij huis werkt en er dus minder verplaatsingstijd (minder tijdsdruk) en tegelijkertijd ook minder milieuvervuiling is. Carpoolen (IT-01, FR-01) en carsharing hebben natuurlijk ook een positief effect op het milieu. Het project Routehulp Maastricht (NL-20) resulteerde in isochrone kaarten die inzicht geven in de reistijd, die per transportmiddel op een zeker moment van de dag, nodig is om van een aantal strategische plaatsen op een aantal andere plaatsen in de stad te komen. Daarnaast werden tijdbesparende alternatieven voor reisgedrag, reismomenten en transportmiddelen aangeboden; vergaarden ondernemers, werknemers, consumenten en andere relevante partijen informatie over de concrete bereikbaarheid en alternatieve opties voor reizen; verkregen aanbieders van transport en aan transport gerelateerde diensten inzicht over concrete reistijden en bereikbaarheid en werd een platform, dat verbetering van de bereikbaarheid en aanpassingen van de vervoersinfrastructuur in en om Maastricht stimuleert, opgericht.

Alhoewel geen van de zes thema's van het plan van duurzame ontwikkeling centraal staan in de onderzochte tijdsprojecten stellen we toch vast dat in het overzicht van tijdsinitiatieven vier van de zes thema's van het plan voorkomen. Het opvangen van de vergrijzing van de bevolking en het beperken van gevaren voor de volksgezondheid vinden we niet (expliciet) terug. De strijd tegen armoede en voor sociale inclusie; een verantwoordelijker beheer van natuurlijke hulpbronnen; beperking van klimaatveranderingen en een intensiever gebruik van schone energie en het vervoerssysteem verbeteren zijn wel aanwezig, mits de laatste drie thema's samen worden gevoegd. De thema's van het plan duurzame ontwikkeling spitsen zich echter weinig toe op het aspect tijd en het lijkt erop dat de tijdsinitiatieven zelf vaak niet bewust zijn van de duurzame effecten die ze kunnen hebben.

3.5. BESLUIT

Uit de verzamelde projecten blijkt dat slechts af en toe écht aandacht besteed wordt aan duurzame ontwikkeling; doorgaans is milieuwinst hoogstens een neveneffect in de bestudeerde initiatieven. Dit is wellicht een gevolg van het feit dat de tijdsproblemen die mensen ervaren, te maken hebben met het bijeenkomen van verschillende levenssferen. Milieu- en energieproblemen zijn (nog) geen dagelijks probleem voor het merendeel van de bevolking. Doordat een confrontatie met dit (wereldwijde) probleem zich niet vaak voordoet voor de meeste mensen, is er weinig vraag naar initiatieven die zich bezighouden met duurzaamheid. Men tracht eerst en vooral tegemoet te komen aan tijdsconflicten die voortvloeien uit dagelijkse beslommeringen. De vaststelling dat initiatieven vooral op de vlakken zorg, tijd en ruimte actief zijn bevestigt dit. Men wordt elke dag opnieuw geconfronteerd met zorgtaken, het in goede banen leiden van verschillende levenssferen met zo weinig mogelijk botsingen en dit alles moet plaatsvinden op een beperkte geografische ruimte. Ontwikkelingen zoals de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en het stijgende aantal eenpersoonshuishoudens hebben (nieuwe) tijdsproblemen gecreëerd en het is vooral op deze problemen dat de onderzochte initiatieven zich richten.

In het volgende hoofdstuk zetten we een aantal contextfactoren van de bestudeerde landen naast elkaar en vergelijken die met de Belgische context. Op die manier willen we nagaan in welke mate uit de onderzochte initiatieven lessen te trekken zijn voor een tijdsbeleid in de Belgische context.

4. Contextanalyse: België in vergelijkend perspectief met de onderzochte Europese landen

Een eerste stap om tot een vergelijking van de context van de onderzochte landen te komen, is het indelen van de landen volgens drie types van verzorgingsregimes. Dit gebeurt aan de hand van werk van Esping-Andersen. Zijn typologie maakt het mogelijk de onderzochte landen in een groter geheel te kaderen. Daarna volgt een schets van de context per land op basis van een aantal indicatoren op het vlak van tijdsordering, zorg, arbeid, levensloop, genderongelijkheid, diensten, ruimte & mobiliteit en duurzaamheid. Daarbij wordt gepoogd de individuele landen te kaderen binnen de verzorgingsregimes. Ten slotte gaan we dieper op de Belgische situatie en maken we onder andere gebruik van de besproken tijdsproblematieken in het eerste deel om lessen voor België te kunnen formuleren.

4.1. TYPE WELVAARTSREGIME

In 1990 onderscheidde Gøsta Esping-Andersen in zijn boek 'The three worlds of welfare capitalism' (Esping-Andersen, 1990) drie types verzorgingsregimes. De belangrijkste analytische as in zijn werk was de combinatie publiek-privaat. In 1999 stelt hij dat zijn eerste typologie te beperkt gebaseerd was op programma's gericht op het behoud van inkomen, te veel gericht op de samenhang tussen de staat en de markt en te eendimensionaal opgebouwd rond het standaard mannelijke kostwinnermodel. Hij wijst erop dat typologieën naar een bepaald moment in de tijd verwijzen en daardoor belangrijke veranderingen kunnen missen. Hij baseert zijn typologie uitdrukkelijk op verzorgings*regimes*, niet op verzorgingsstaten of een individueel sociaal beleid. Een regime verwijst naar de wijze waarop de verzorgingsproductie is verdeeld tussen de staat, markt en huishoudens. Een typologie van een verzorgingsregime is niet afhankelijk van één dimensie van sociaal beleid. De drie verzorgingsregimes die oorspronkelijk onderscheidden werden zijn het liberale verzorgingsregime, het sociaal democratische verzorgingsregime en het conservatieve verzorgingsregime (Esping-Andersen, 2000: 73-74). Deze indeling berust op drie criteria: de mate waarin het mogelijk is een behoorlijk welvaartsniveau aan te houden onafhankelijk van de arbeidsmarktdeelnemers; de rol van de bestaanszekerheidsbiedende instellingen; het behoud of het verdwijnen van sociale stratificaties en ongelijkheden (Dillen, 2005). In tabel 9 worden kort de kenmerken van elk verzorgingsregime weergegeven. De benaming 'conservatief' wordt hier steeds als een wetenschappelijke term gehanteerd en moet niet als een negatief kenmerk beschouwd worden.

TABEL 9: OVERZICHT KENMERKEN REGIMES

	Liberaal	Sociaal-democratisch	Conservatief
Rol van:			
Familie	Marginaal	Marginaal	Centraal
Markt	Centraal	Marginaal	Marginaal
Staat	Marginaal	Centraal	Ondersteunend
Welvaatstaat:			
Dominante wijze solidariteit	Individueel	Universeel	Verwantschap Corporatisme Etatisme
Dominante locus solidariteit	Markt	Staat	Familie
Mate van decommodificatie	Minimaal	Maximum	Hoog (voor kostwinners)
Voorbeelden	USA	Zweden	Duitsland, Italië

(Esping-Andersen, 2000: 85).

De drie verzorgingsregimes hebben elk bepaalde maatschappelijke effecten op het vlak van decommodificatie, stratificatie en de postindustriële werkgelegenheid. Decommodificatie is de mate waarin individuen, of gezinnen, een sociaal aanvaardbare levensstandaard kunnen realiseren onafhankelijk van hun deelname op de arbeidsmarkt. De hoogte, duur en toegankelijkheid van sociale voorzieningen kunnen daarbij verschillen. Stratificatie dekt de wijze waarop landen verschillen in de vormgeving van burgerschap, via hun rechtenstructuur. Stratificatie draait dus niet zozeer om de effecten op de inkomensverdeling. Verzorgingsregimes van gelijke omvang kunnen uiteenlopende stratificatie-effecten bezitten. Men kan de bestaande hiërarchie en statusindeling in stand houden, een tweedeling bevorderen of gericht zijn op universalisme. De werkgelegenheid in de 'postindustriële' sector van de verschillende typen verzorgingsregimes wordt gekenmerkt door verschillende ontwikkelingen. Werkgelegenheid in de 'postindustriële' sector is arbeid die betrekking heeft op geavanceerde wijzen van industriële productie (bv. professionals, informatici) en op sociale en persoonlijke dienstverlening (kwartaire sector, 'fun industry' in horeca en toerisme, schoonmaakwerk,...). De omvang en aard van de postindustriële werkgelegenheid varieert naargelang het type verzorgingsregime (Wildeboer Schut, Vrooman & de Beer, 2000: 10-11).

4.1.1. Het liberale verzorgingsregime

Het liberale sociale beleid is geworteld in de 19de eeuwse Engelse politieke economie. Het vertegenwoordigde een onbeperkt geloof in de marktsoevereiniteit. Liberale verzorgingsregimes staan vandaag de dag voor een minimalisatie van de rol van de staat, het individualiseren van risico's en het promoten van marktoplossingen. Ze staan sterk voor de individuele vrijheid van burgers en zijn minder te vinden voor de collectieve rechten van burgers. Dit regime komt vaak voor in landen waar socialistische of christen-democratische bewegingen zwak of afwezig zijn. Het liberale regime wordt gekenmerkt door drie basiselementen. Het eerste handelt over de sociale zekerheden die beperkt worden tot negatieve risico's. Men hanteert daarbij een nauwe definitie van wie in aanmerking komt. Ten tweede is een liberaal beleid residueel in de zin dat het er een enge conceptie op nahoudt wat betreft welke risico's als sociaal beschouwd moeten worden. De US is bijvoorbeeld extreem residueel door zijn gebrek aan nationale gezondheidszorg, ziekte- en materniteitsvoordelen, familietoelagen en voorzieningen voor ouderlijk verlof. Ten derde wordt het liberale beleid gekenmerkt door de bevordering van de markt. Er bestaan verschillende manieren waarop met de markt kan omgegaan worden: individueel (persoonlijke pensioenregelingen, levensverzekeringen) of collectief (groepsverzekeringen, verzorgingsplannen naar beroep).

Het liberale verzorgingsregime kan gevat worden door residualisme (weinig rechten en een redelijk niveau van decommodificatie) en de markt. Collectieve voorzieningen zijn beperkt en hetgeen bestaande is, is enkel bedoeld voor mensen die niet op een andere manier in hun noden kunnen voldoen. Men staat zelf in voor de beperking van risico's door private arrangementen of via de werkgever. De voorzieningen in vergelijking met de andere twee verzorgingsregimes zijn mager. De duur van verlofregelingen is korter, behalve van zwangerschaps- en bevallingsverlof, en meestal onbetaald. Sociale partners profileren zich in veel mindere mate op het vlak van verbetering van voorzieningen voor de combinatie van arbeid en zorg, in vergelijking met het sociaal-democratische verzorgingsregime. De overheid kan soms wel regelingen uitbreiden (qua duur of betaling) en grotere bedrijven kennen vaak betere arrangementen (Esping-Andersen, 2000: 74-77; Dekker & Ederveen, 2006: 88).

4.1.2. Het sociaal-democratische verzorgingsregime

De hoekstenen voor sociaal-democratische regimes lagen in de opkomst van stabiele sociaal-democratische regeringen in Denemarken, Noorwegen en Zweden tijdens de jaren 1930-40 (Finland 20 jaar later). Het label 'sociaal-democratisch' wordt echter gereserveerd voor de periode vanaf midden jaren '60. Naast universalisme legt de sociaal-democratische verzorgingsstaat zich toe op een veelomvattende risicodekking, genereuze voordelen en gelijkwaardigheid. Het unieke van dit regime is ten eerste het samengaan van universalisme met generositeit en ten tweede de veelomvattende vermaatschappelijking van risico's. In dit

model tracht men marktafhankelijkheid en ongelijkheid te reduceren door staatsinterventie. Inkomensbescherming en een actief beleid aangaande arbeidsmarktparticipatie zijn centrale elementen in dit type verzorgingsregime. Het sociaal-democratische regime wordt dus gekenmerkt door een sterke nadruk op defamilisatie, universalisme en de marginalisering van private zorg. Er zijn collectieve voorzieningen voor uiteenlopende risico's en doorgaans toegankelijk voor alle inwoners. Het sociaal-democratische verzorgingsregime heeft de meest uitgebouwde voorzieningen voor verlof en kinderopvang. De overheid vervult een belangrijke rol, maar sociale partners zijn doorgaans in staat aanvullingen op de wettelijke regelingen via cao's te bewerkstelligen. Beleidsmatig streeft men een hoge arbeidsdeelname na en is er veel aandacht voor de combinatie van arbeid-zorg en arbeid-scholing. Dit is slechts mogelijk indien veel mensen werken en er weinig uitkeringsafhankelijken zijn (Esping-Andersen, 2000: 78-81; Dillen, 2005).

4.1.3. Het conservatieve verzorgingsregime

De essentie van een conservatief regime ligt in de vermenging van statusverdeling en familiariteit. De aandacht voor verplichte sociale zekerheid, aangevuld met residuele schema's voor strata zonder een 'normale' tewerkstelling, houdt bovendien in dat pure private marktvoorzieningen voor zorg marginaal blijven. Voorzieningen van de sociale zekerheid zijn gekoppeld aan arbeidsparticipatie. De druk vanuit de overheid om aan het werk te blijven is minder groot en doorgaans ligt het kostwinnersbeginsel aan de basis van de vormgeving van de arrangementen. Familie neemt een centrale plaats in in dit verzorgingsregime en het sociale verzekerheidssysteem is werkzaam via beroeps categorie, aansluitend bij de arbeidsmarktpositie. Hierdoor blijven beroepsgebonden verschillen bestaan. Het sociale beleid is gebaseerd op overleg waarbij de sociale partners institutioneel betrokken worden. De sociale partners en werkgevers zijn actiever bij de omvang en kwaliteit van voorzieningen betrokken dan in liberale verzorgingsregimes, maar minder dan in sociaal-democratische regimes (Esping-Andersen, 2000: 81; Dillen, 2005; Dekker & Ederveen, 2006: 90).

Na onderzoek van een mogelijke vierde opdeling (een Australisch, mediteriaans of Oost-Aziatisch verzorgingsregime) besloot Esping-Andersen dat, volgens zijn gebruikte kenmerken, er op dit moment geen nood is aan een vierde categorie (Esping-Andersen, 2000).

TABEL 10: TYPOLOGIE VAN WELVAARTSREGIMES

SCANDINAVISCH MODEL	CONTINENTAAL-EUROPEES MODEL	ANGELSAKSISCH MODEL
<p><u>Architect:</u> Sociaal Democratie</p> <p><u>Basisideologie:</u> sociale bescherming: de overheid</p>	<p><u>Architect:</u> Christen Democratie</p> <p><u>Basisideologie:</u> sociale bescherming: de familie en een sociaal gecorrigeerde markt</p>	<p><u>Architect:</u> (neo) liberalisme</p> <p><u>Basisideologie:</u> sociale bescherming: de markt en de familie</p>
<p><u>Genderaspect:</u></p> <p>Tweeverdienersmodel</p> <ul style="list-style-type: none"> * hoge tewerkstelling mannen én vrouwen * hoge vrouwelijke tewerkstelling door jobcreatie publieke sector (full employment) 	<p><u>Genderaspect:</u></p> <p>Kostwinnersmodel: rol familie</p> <ul style="list-style-type: none"> * vrouw = zorgarbeid → vrouwen laat op arbeidsmarkt + lage tewerkstellingsgraden * man = voltijdse kostwinner → 'family wage' 	<p><u>Genderaspect:</u></p> <p>Tweeverdienersmodel</p> <ul style="list-style-type: none"> * hoge vrouwelijke tewerkstelling op de private markt (nood 2^e inkomen o.w.v. lage lonen)
<p><u>Uitgebreide sociale zekerheid:</u></p> <p><u>Basis:</u> universele sociale verzekeringen</p> <ul style="list-style-type: none"> * universele solidariteit * burgerschap <p><u>Doel:</u> sociale gelijkheid</p> <p><u>Gevolgen:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> * sterke decommodificatie * sterke politieke legitimiteit * weinig private sociale verzekeringen * hoge loonkosten 	<p><u>Uitgebreide sociale zekerheid:</u></p> <p><u>Basis:</u> professionele sociale verzekeringen (band arbeidsverleden)</p> <ul style="list-style-type: none"> * Categoriele solidariteit * Sociale status (reproductie van arbeidsmarkt via sociale zekerheid) <p><u>Doel:</u> behoud verworven levensstandaard</p> <p><u>Gevolgen:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> * relatieve decommodificatie * sterke politieke legitimiteit SZ (steun middenklasse) * weinig private sociale verzekeringen * hoge indirecte loonkosten 	<p><u>Uitgebreide bijstand/beperkte sociale zekerheid:</u></p> <p><u>Basis:</u> middelentoetsing</p> <ul style="list-style-type: none"> * selectiviteit * behoeften <p><u>Doel:</u> minimale inkomensbescherming</p> <p><u>Gevolgen:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> * sterke commodificatie * zwakkere legitimiteit van bijstand * uitgebreide private (en bedrijfs)verzekeringen * lagere indirecte loonkosten

TABEL 10: TYPOLOGIE VAN WELVAARTSREGIMES (VERVOLG)

<p>Sterke ontwikkeling (non-profit) dienstensector:</p> <ul style="list-style-type: none"> * centrale rol overheidsinstellingen * zorgvoorzieningen via de overheid 	<p>Onderontwikkeling dienstensector:</p> <ul style="list-style-type: none"> * Centrale rol private gesubsidieerde non-profit instellingen * Zorgvoorzieningen via thuisarbeid (vrouwen) 	<p>Onderontwikkeling dienstensector:</p> <ul style="list-style-type: none"> * zorgvoorzieningen via de markt (goedkope arbeid) + informele zorgverlening!
<p>Oplossing werkloosheid:</p> <ul style="list-style-type: none"> * publieke tewerkstelling * activerend beleid 	<p>Oplossing werkloosheid:</p> <ul style="list-style-type: none"> * Passief aanbodsreducerend beleid * weinig actief beleid 	<p>Oplossing werkloosheid:</p> <ul style="list-style-type: none"> * flexibilisering en deregulering * (lage lonen, lage uitkeringen, sterke controle)
<p>Rol sociale partners: = belangrijk (tripartite bestuur)</p>	<p>Rol sociale partners: = cruciaal (paritair bestuur)</p>	<p>Rol sociale partners: = verwaarloosbaar</p>
<p>Verdelingsgevolgen:</p> <ul style="list-style-type: none"> * lage ongelijkheid * weinig armoede 	<p>Verdelingsgevolgen:</p> <ul style="list-style-type: none"> * lage ongelijkheid * weinig armoede 	<p>Verdelingsgevolgen:</p> <ul style="list-style-type: none"> * hoge ongelijkheid * veel armoede

(Dillen, 2005).

Aan de hand van de opdeling in tabel 10 kunnen een aantal landen op basis van hun sociale zekerheidswetgeving en arbeidsmarktbeleid in de typologie ingepast worden.

- Het liberale verzorgingsregime: Verenigd Koninkrijk, Australië, Canada, VS
- Het sociaal-democratische verzorgingsregime: Denemarken, Zweden, Noorwegen
- Het conservatieve verzorgingsregime: Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk, Zwitserland, Italië, België, Nederland

(De Lathouwer, 2005 in Dillen, 2005; Knijn & Kremer, 1998 in Dillen, 2005).

Omdat Esping-Andersen eerder een vierde opdeling verwerpt, waaronder een mediteriaans verzorgingsregime, classificeren we Spanje en Portugal ook onder het conservatieve verzorgingsregime. Finland, als Scandinavisch land, wordt bij het sociaal-democratische regime gerekend.

Hoewel Esping-Andersen zijn typologie empirisch onderbouwt, is het onderscheid in drie typen verzorgingsregimes oorspronkelijk theoretisch. In de praktijk kunnen de drie typen regimes

niet in hun zuivere vorm teruggevonden worden. Zeer conservatieve regimes hebben bijvoorbeeld een vangnet (bijstand) bestemd voor degenen die niet (langer) kunnen profiteren van voorzieningen die voor verschillende beroepsgroepen aanwezig zijn. Regimes met een universalistisch uitgangspunt bevatten soms verzekeringselementen, bijvoorbeeld in de vorm van eisen aan het arbeidsverleden. Liberale verzorgingsregimes voorzien soms een relatief goede collectieve oudedagsvoorziening, die meer inhoudt dan het overlevingsniveau. Als theoretisch uitgangspunt is de typologie van Esping-Andersen echter goed bruikbaar en kan zij gehanteerd worden om verschillen tussen landen te interpreteren (Wildeboer Schut, Vrooman & de Beer, 2000: 16).

4.2. CONTEXTANALYSE VAN DE ONDERZOCHE LANDEN

Zoals uit Esping-Andersen zijn analyse naar voren komt, wordt de context van een land op uiteenlopende wijzen vorm gegeven. Er zijn de tewerkstellingsgraden en het aandeel van mannen en vrouwen in deeltijds en voltijds werk, het moeder-, vader- en ouderschapsverlof, de aanwezigheid en beschikbaarheid van kinderopvangfaciliteiten op formeel en informeel vlak, de lengte van de schooldag, de opvattingen over het moeder- en ouderschap,... Het is uiteraard onmogelijk alle elementen te bespreken die de context van een land bepalen en die van belang kunnen zijn om de eerder besproken tijdsinitiatieven te duiden. Hieronder proberen we echter een zo breed mogelijk beeld van de context van de onderzochte landen weer te geven, voor zover dit uiteraard van belang is om de tijdsinitiatieven te duiden. Dit doen we vooral aan de hand van de thema's die naar boven kwamen uit de initiatieven. Landen worden met elkaar vergeleken op het vlak van ouderschapsverlof en voorschoolse kinderopvang, schooltijden, werkzaamheidsgraad en deeltijds werk, genderongelijkheid op de arbeidsmarkt, beschikbaarheid van diensten, ruimte & mobiliteit en duurzaamheid. Door de onderzochte landen voor de contextvariabelen te vergelijken, proberen we te begrijpen waarom bepaalde initiatieven in bepaalde landen wel ontstaan en in andere landen niet. We proberen ook zicht te krijgen in welke mate bepaalde initiatieven in België zouden kunnen uitgebouwd worden.

4.2.1. Ouderschapsverlof en voorschoolse kinderopvang

De tijdscoördinatieproblemen en tijddruk worden vaak erg problematisch als er jonge kinderen komen in een gezin en de moeder verder wil blijven werken. Uit onze analyses bleek dat vrouwen doorgaans nog altijd de meeste zorgverantwoordelijkheden opnemen en zij degenen zijn die het meest geconfronteerd worden met de combinatieproblematiek. Verlof- en kinderopvangvoorzieningen vervullen een essentiële rol om de combinatie arbeid-zorgen te

faciliteren. We bekijken hieronder in welke mate deze voorzieningen aanwezig zijn in een aantal Europese landen waarvan we tijdsprojecten hebben bekeken.

Er bestaan op het eerste zicht grote verschillen in de duur van het moeder- en ouderschapsverlof tussen de verschillende landen. Het is echter belangrijk het niveau van de vergoeding in ogenschouw te nemen. Wettelijke arrangementen kunnen een vertekend beeld geven over de daadwerkelijke situatie. De mate waarin deze verloven worden opgenomen zou een betere invalshoek vormen, maar omdat deze informatie schaars is, wordt gebruik gemaakt van het vergoedingsniveau. Er wordt verondersteld dat meer verlof opgenomen wordt indien de vergoeding hoger is. Het bedrag van de vergoeding wordt gehanteerd om een nauwkeuriger beeld van het effectieve ouderschapsverlof te achterhalen. Dit leidt tot een meer realistische weergave van de context van de landen, dan het officiële aantal weken ouderschapsverlof (zie tabel 11).

TABEL 11: MOEDERSCHAPSVERLOF, OUDERSCHAPSVERLOF & EFFECTIEF OUDERSCHAPSVERLOF

	Zorgverloven					
	Moederschapsverlof	Vergoeding	Ouderschapsverlof (recht)	Totaal ouderschapsverlof	Vergoeding	Effectief ouderschapsverlof (gewogen met het vergoedingsniveau)
België	15 weken	30 dagen: 82%; resterend: 75%	3 maanden (i)	6 maanden	vast bedrag: +/- €495/maand	18 weken
Denemarken	18 weken	100% van loon (max €419/week)	32 weken (i)	32 weken	90% van loon (max +/- €406/week)	36 weken
Duitsland	14 weken	100%	36 maanden (inclusief moederschapsverlof)	36 maanden	1 jaar: €460/maand of 2 jaren: €307/maand. Bijkomend 3e jaar: onbetaald	64 weken
Spanje	16 weken	100%	36 maanden (f) (inclusief moederschapsverlof)	36 maanden	0	48 weken
Frankrijk	16 weken	100% (max €61,11/dag)	36 maanden (f) (inclusief moederschapsverlof)	36 maanden	0 (€460/maand vanaf 2de kind)	48 weken
Italië	22 weken	min 80%	10 maanden tot kind 8 jaar is (f)	11 maanden indien vader 3 maanden opneemt	30%	24 weken
Nederland	16 weken	100% (max €165/dag)	13 weken (i)	26 weken	0	11 weken
Portugal	17 weken	100%	6 maanden (i)	12 maanden	0	20 weken
Finland	17,5 weken	43%-82% van loon (gemiddeld 66%)	26 weken (f)	145 weken (f) (inclusief verlof voor kinderopvang)	26 weken: gemiddeld 66%; 119 weken: ongeveer €442/maand	99 weken
Zweden	12 weken ²	80%	18 maanden (i)	36 maanden	360 dagen: 80%; 90 dagen: €6,50/dag	119 weken
Verenigd Koninkrijk	26 weken	6 weken: 90%; 20 weken: vast bedrag £102,80/week; 26 weken onbetaald moederschapsverlof indien men minstens 1 jaar bij dezelfde werkgever werkt	13 weken (i)	26 weken	0	25 weken

Berekening effectief verlof:

Effectief ouderlijk verlof = ((moederschapsverlof in weken – 14 weken) * % vergoedingsvoordeel) + (totaal ouderlijk verlof in weken * % vergoedingsvoordeel)

Berekening vergoedingsvoordeel:

Als de vergoeding tussen 0-33% van het minimumloon ligt, dan is het vergoedingsvoordeel 33%

Als de vergoeding tussen 34-66% van het minimumloon ligt, dan is het vergoedingsvoordeel 66%

Als de vergoeding tussen 67-100% van het minimumloon ligt, dan is het vergoedingsvoordeel 100%

i = individueel recht; f = familiaal recht

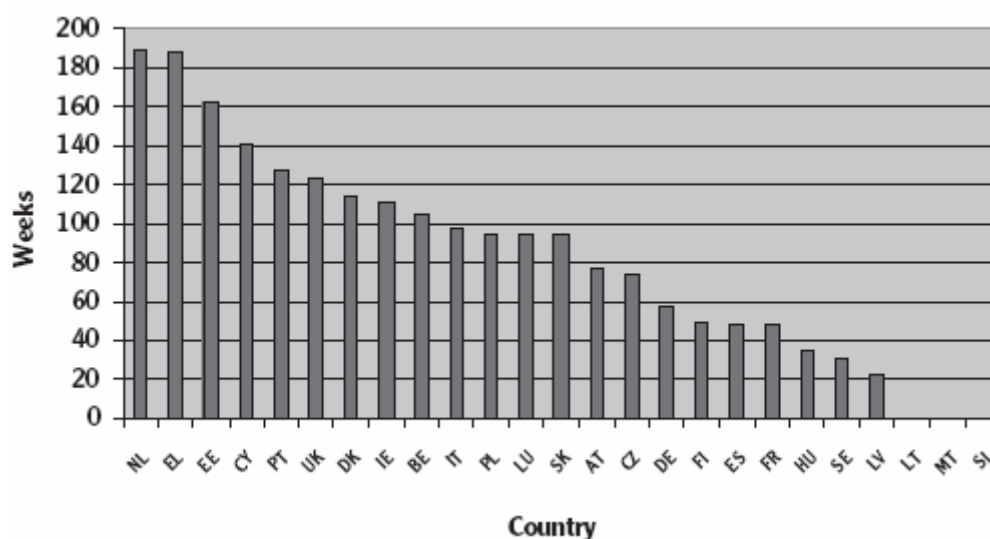
(Plantenga & Siegel, 2004: 37).

Uit tabel 11 komt naar voor dat er wel degelijk een verschil tussen de duur van het wettelijke ouderschapsverlof en het effectieve ouderschapsverlof bestaat. We nemen alleen het effectieve ouderschapsverlof in rekening bij het in kaart brengen van de context van de landen. Meteen wordt duidelijk dat landen door uiteenlopende duur en vergoedingen voor ouderschapsverloven gekenmerkt worden. Indien we ons baseren op de effectieve ouderschapsverloven, dan blijkt Zweden aan de top te staan met 119 weken. Finland komt op de tweede plaats terecht met 99 weken effectief ouderschapsverlof. Nederland kent de kortste duur: 11 weken. België (18 weken), Portugal (20 weken), Italië (24 weken), het Verenigd Koninkrijk (25 weken) en Denemarken (36 weken) volgen. Spanje en Frankrijk (48 weken) en Duitsland (64 weken) nemen een tussenpositie in.

Op het vlak van de duur van de ouderschapsverloven bekleedt Denemarken, als land van het sociaal-democratische verzorgingsregime, een uitzonderingspositie. 36 weken effectief ouderschapsverlof staat in schril contrast met de 119 en 99 weken verlof die Zweden en Finland kennen. De verloffregeling van de landen van het conservatieve regime kennen uiteenlopende dueren gaande van 11 tot 64 weken. Het Verenigd Koninkrijk bevindt zich ongeveer in het midden van deze groep.

Het ouderschapsverlof is echter slechts één aspect van de context van een land dat belangrijk is bij de combinatie van arbeid gezin. De moeder- en ouderschapsverloffregelingen van een land beïnvloeden op hun beurt de noden op het vlak van kinderopvangfaciliteiten. Als een uitgebreide verlofperiode mogelijk is en kinderen op jonge leeftijd toegelaten worden in voorschoolse activiteiten (bv. kleuterschool), dan vermindert dit de vraag naar kinderopvangfaciliteiten. Figuur 2 geeft het verschil weer tussen het einde van het totale zorgverlof (moeder- en ouderschapsverlof samen) en de leeftijd waarop kinderen toegelaten worden in het voorschoolse systeem. De verloffregelingen worden mee opgenomen in de berekening van de dekkinggraad van kinderopvangfaciliteiten. Dit houdt in dat de verschillen tussen het totale verlof en de voorschoolse toelatingsleeftijd lager zijn ten opzichte van gegevens waarin geen rekening gehouden wordt met de verloffregelingen (Plantenga & Siegel, 2004: 10).

FIGUUR 2: VERSCHIL TUSSEN TOTAAL VERLOF EN VOORSCHOOSE TOELATINGSLEEFTIJD

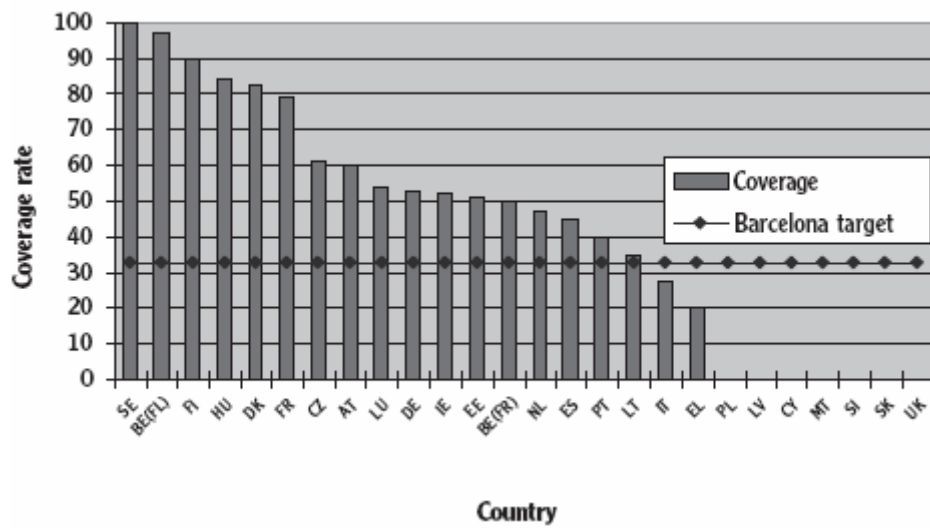

(Plantenga & Siegel, 2004: 11).

Op basis van figuur 2 wordt duidelijk dat Nederland het land is dat het grootste verschil tussen het totale verlof en de voorschoolse toelatingsleeftijd kent, meer dan 180 weken. Nederland kent bijvoorbeeld geen onderwijsvoorzieningen voor kinderen jonger dan 4 jaar. Wel zijn er voor jongere kinderen opvangvoorzieningen aanwezig (Eurydice, 2006). Opnieuw wordt Denemarken gekenmerkt door een groot verschil tussen het totale verlof en de voorschoolse toelatingsleeftijd in vergelijking met Zweden en Finland. De landen van het conservatieve en liberale verzorgingsregime worden gekenmerkt door een middellang verschil, waarbij Portugal, het Verenigd Koninkrijk, Denemarken, België en Italië het grootste verschil kennen. Duitsland, Spanje, Frankrijk zijn samen met Finland en Zweden een stuk minder afhankelijk van de beschikbaarheid van kinderopvangmogelijkheden doordat ze een uitgebreide verlofregeling en/of een jonge toelatingsleeftijd voor voorschoolse opvang kennen. Dit impliceert niet noodzakelijk dat bijvoorbeeld Nederland een goed uitgebouwd kinderopvangsysteem bezit om de periode tussen het verlof en de voorschoolse toelatingsleeftijd te overbruggen en dat deze in Zweden haast afwezig is. Om te achterhalen welke voorzieningen een land kent op het vlak van kinderopvang nemen we de dekkinggraad ervan van 0 tot 3 jaar onder de loep in figuur 3⁵. Er wordt rekening gehouden met de verlofregelingen, wat ertoe leidt dat de dekkinggraad toeneemt. Dit kan leiden tot een overschatting van de kinderopvangmogelijkheden van een land, maar het is een betere benadering van de situatie dan het geval is indien geen rekening wordt gehouden met de verlofvoorzieningen (Plantenga & Siegel, 2004).

⁵ Voor een gedetailleerde beschrijving per land zie: Plantenga, J. & M. Siegel (2004) 'Childcare in a changing world. Part I: European childcare strategies'. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen, 54 p., http://www.childcareinachangingworld.nl/downloads/position_paper_part1.pdf, 25/01/07

FIGUUR 3: DEKKINGSGRAAD KINDEROPVANG (0-3 JAAR), MET VERLOFREGELING

(Plantenga & Siegel, 2004: 17).

Aan de hand van figuur 3 blijkt dat Zweden een dekkingsgraad van 100% weet te bereiken, op de voet gevolgd door Vlaanderen. Finland, Denemarken en Frankrijk kennen eveneens een hoge dekkingsgraad. Duitsland, Wallonië, Nederland, Spanje en Portugal nemen een middenpositie in. Alleen Italië haalt als enige van de projectlanden de Barcelona-doelstelling niet. Voor het Verenigd Koninkrijk ontbreken de gegevens.

Combineren we de informatie betreffende de verlofregelingen, het verschil tussen de verlofregeling en de voorschoolse toelatingsleeftijd en de dekkingsgraad van kinderopvangfaciliteiten van 0 tot 3 jaar, dan krijgen we een idee over de context van de landen aangaande de combinatie van arbeid-gezin in gezinnen met jonge kinderen. Dit aspect van de context wordt evenwel nog door andere factoren beïnvloed, zoals de kostprijs van kinderopvang voor ouders, de culturele normen betreffende het moederschap en zorginstellingen, de flexibiliteit aangaande openingsuren die aan de dag gelegd wordt, de betrokkenheid van werkgevers, de leerplichtleeftijd, de schooluren, een al dan niet continue schooldag,... We beperken ons hier echter tot de hiervoor genoemde aspecten.

Zweden staat in de drie categorieën op de eerste plaats. Het kent het langste effectieve ouderschapsverlof, het kleinste verschil tussen het verlof en de toelatingsleeftijd voor voorschoolse activiteiten en de hoogste dekkingsgraad van kinderopvangfaciliteiten. Finland scoort ook goed voor de drie categorieën. Denemarken kent daarentegen een gemiddelde duur van verlof en een vrij groot verschil tussen het verlof en de voorschoolse toelatingsleeftijd, maar wel een hoge dekkingsgraad van kinderopvangfaciliteiten. Door deze combinatie lijkt de situatie voor ouders in Denemarken goed mee te vallen. Frankrijk heeft een redelijk lang ouderschapsverlof en een hoge dekkingsgraad van kinderopvangfaciliteiten. Bovendien kent Frankrijk, op Zweden na, het kleinste verschil tussen het verlof en de toelatingsleeftijd voor voorschoolse activiteiten. Ons hierop baserend lijkt de context voor de combinatie van arbeid en gezin in Frankrijk voor ouders

goed mee te vallen. Duitsland heeft een lang effectief ouderschapsverlof, een gemiddeld verschil tussen het verlof en de voorschoolse toelatingsleeftijd en een gemiddelde dekkingsgraad. De dekkingsgraad van kinderopvangfaciliteiten in Spanje bevindt zich aan de lage kant, maar een vrij lang ouderschapsverlof en een redelijk klein verschil tussen het verlof en de voorschoolse toelatingsleeftijd kunnen dit compenseren. Het Verenigd Koninkrijk wordt gekenmerkt door een naar de korte kant neigend ouderschapsverlof en een gemiddeld verschil tussen het verlof en de toelatingsleeftijd voor voorschoolse activiteiten. Voor de dekkingsgraad ontbreken de gegevens. Ouders in het Verenigd Koninkrijk lijken zich met andere woorden niet in de meest comfortabele context te bevinden wat betreft de combinatie arbeid-gezin. Italië scoort vrij laag op de lengte van het ouderschapsverlof, maar heeft wel een gemiddeld verschil tussen het verlof en de toelatingsleeftijd voor voorschoolse activiteiten. Qua dekkingsgraad haalt Italië als enige projectland de Barcelona-doelstelling niet. De combinatie van arbeid en gezin lijkt er dus niet zo vanzelfsprekend. Portugal scoort op de drie categorieën vrij laag en een moeilijke afstemming tussen arbeid en gezin wordt verwacht. Ouders in Nederland worden geconfronteerd met een gemiddelde dekkingsgraad van kinderopvangfaciliteiten, maar tegelijkertijd ook met het kortste effectieve ouderschapsverlof en het grootste verschil tussen het verlof en de toelatingsleeftijd voor voorschoolse activiteiten.

België wordt gekenmerkt door het op één na kortste effectief ouderschapsverlof en een gemiddeld verschil tussen het verlof en de voorschoolse toelatingsleeftijd. De dekkingsgraad van kinderopvangmogelijkheden is in Vlaanderen echter zeer hoog en in Wallonië gemiddeld. Dit is reeds een aanduiding dat kinderopvang in België op verschillende manieren wordt georganiseerd. Vlaanderen, Wallonië en Brussel kennen elk een eigen regelgeving betreffende kinderopvang. Op federaal niveau is er het Fonds voor Collectieve Uitrustingen en Diensten (FCUD) die kinderopvangprojecten subsidieert door middel van een sociale zekerheidsbijdrage door de werkgevers. De formele opvang van kinderen tot 3 jaar wordt in België aangeboden via dagopvang of onthaalmoeders. Bij dagopvang gaat het vooral om collectieve diensten die erkend en gesubsidieerd worden door 'Kind en Gezin' (Vlaanderen) en l'Office de la Naissance et de l'Enfance' (ONE) (Franstalige Gemeenschap). Er worden twee soorten dagopvang onderscheiden: crèches, die instaan voor opvang van kinderen voor ze toegelaten worden op de kleuterschool en peuterspeelweelden, die vanaf 18 maanden opvang voorzien. Sinds enkele jaren overstijgt, vooral in het Waalse Gewest, de vraag het aanbod. Onthaalmoeders bieden opvang aan in gezinskring. Ook zij moeten erkend worden door 'Kind en Gezin' of de 'ONE'. Onthaalmoeders die aan een dienst verbonden zijn, worden door 'Kind en Gezin' en de 'ONE' gesubsidieerd. Het FCUD dat op federaal niveau bestaat is een Belgische bijzonderheid. Het Fonds voor Collectieve Uitrustingen en Diensten (FCUD) werd opgericht door de Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers. In 1994 spraken de sociale partners af dat werkgevers voortaan 0,05 procent van de loonmassa aan het Fonds zouden afstaan om kinderopvangprojecten te subsidiëren. Het Fonds wordt beheerd door sociale partners en subsidieert buitenschoolse maar ook typisch arbeidsgebonden

kinderopvangprojecten zoals flexibele kinderopvang voor 7 uur en na 18 uur voor kinderen van 0 tot 12 jaar, opvang van zieke kinderen van 0 tot 12 jaar en urgentie-kinderopvang wanneer ouders gaan solliciteren of in opleiding zijn voor kinderen van 0 tot 3 jaar gedurende maximum 6 maanden (Essers, Vanmoerkerke e.a., 2007). De verschillende regelgevingen kunnen dus het grote verschil in dekkingsgraad tussen Vlaanderen en Wallonië beïnvloeden.

Dit kan aan afstemmingsproblemen tegemoetkomen die voortvloeien uit het korte ouderschapsverlof en het gemiddelde verschil tussen het verlof en de voorschoolse toelatingsleeftijd.

4.2.2. Schooltijden

Omdat schooltijden een grote invloed uitoefenen op de tijdsindeling in gezinnen met jonge kinderen en de tijdsorde van de school vaak botst met de andere tijdsordes waarmee een gezin geconfronteerd wordt, gaan we in op de schooltijdregeling van de verschillende landen. We bekijken in tabel 12 de voorschoolse toelatingsleeftijd en de leerplichtleeftijd en het percentage 4-jarigen dat in voorschools onderwijs zit. Onder voorschools onderwijs vallen op onderwijs gerichte voorschoolse instellingen. Zij voorzien onderwijs gerichte opvang voor jonge kinderen en dit hoeft niet noodzakelijk in een schoolse omgeving plaats te vinden.

TABEL 12: TOELATINGSLEEF TIJD – LEERP LICHTLEEF TIJD - % 4-JARIGEN IN ONDERWIJS (2004)

	voorschoolse toelatingsleeftijd	leerplichtleeftijd	% 4-jarigen in voorschoolse opvang
België	2,5	6	99,9
Denemarken	0,5	7	93,4
Duitsland	3	6	84,3
Spanje	0	6	100
Frankrijk	2	6	100
Italië	3	6	100
Nederland	/	5	74
Portugal	3	6	79,9
Finland	0,5	7	46,1
Zweden	1	7	87,7
Verenigd Koninkrijk	3	5	92,9

(Toelatingsleeftijd & leerplichtleeftijd: Eurydice

<http://www.eurydice.org/portal/page/portal/Eurydice/FigurePage?pub=052EN&fig=B1>

% 4-jarigen: Eurostat

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996_39140985&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=de_tailref&language=en&product=Yearlies_new_population&root=Yearlies_new_population/C/C3/C32/cca11024.

De landen worden gekenmerkt door uiteenlopende voorschoolse toelatingsleeftijden en leerplichtleeftijden. Alleen op onderwijs gerichte voorschoolse instellingen die gediplomeerd onderwijspersoneel tewerkstellen zijn opgenomen, onafhankelijk of zij onder

de verantwoordelijkheid van het Ministerie van Onderwijs vallen. Crèches, speelgroepen en dagopvangcentra (waar geen onderwijsdiploma voor het personeel vereist is) worden niet weergegeven. Doorgaans worden kinderen vanaf 3 of 4 jaar toegelaten in voorschoolse instellingen. De inschrijving in een voorschoolse onderwijsinstelling gebeurt in de meeste landen op vrijwillige basis van de ouders. Nederland kent als enige land geen voorschools onderwijssysteem. Kinderen kunnen er wel vanaf 4 jaar een jaar basisonderwijs volgen. De leerplichtleeftijd is er vijf jaar. Samen met het Verenigd Koninkrijk zijn dit de enige landen waar de leerplichtleeftijd zo vroeg in gaat. In de landen van het sociaal-democratische verzorgingsregime (Denemarken, Finland en Zweden) wordt onderwijs pas op de leeftijd van zeven verplicht. We zien echter dat kinderen er van op zeer jonge leeftijd terecht kunnen in voorschoolse opvangsystemen. Een late leerplichtleeftijd kan dus niet gelijkgesteld worden aan een gegarandeerde moeilijke combinatie van zorg voor kleine kinderen met andere levenssferen. Spanje vormt een uitzondering op het vlak van de voorschoolse toelatingsleeftijd ten opzichte van landen uit het conservatieve regime. Kinderen worden er vanaf 0 jaar toegelaten in voorschoolse instellingen. In België kunnen kinderen van 2,5 jaar terecht in kleuterscholen en gaat de leerplichtleeftijd in op 6 jaar.

Via het percentage 4-jarigen die gebruik maken van de voorschoolse onderwijssystemen krijgen we een indicatie van de mate waarin men beroep doet op deze voorzieningen die een land aanbiedt. Voor Nederland is dat het percentage 4-jarigen die basisonderwijs volgen.

Heel wat landen hebben bijna gans de populatie van 4-jarigen in voorschoolse instellingen zitten. In Nederland en Portugal ligt het percentage lager, maar zit het merendeel van de 4-jarigen nog steeds in op onderwijs gerichte voorzieningen. De grote uitzondering is Finland. Minder dan de helft van de 4-jarigen zit in voorschoolse voorzieningen. Dit ondanks het gegeven dat kinderen al vanaf 0,5 jaar toegelaten worden. De situatie in Finland staat dan ook in schril contrast met Zweden en Denemarken, we zagen echter eerder dat in Finland heel lang ouderschapsverlof genomen wordt (gemiddeld 99 weken).

Naast de aanwezigheid van kinderopvang is de beschikbaarheid van scholen eens de leerplichtige leeftijd bereikt wordt belangrijk. De schooltraditie wordt in tabel 13 aan de hand van het aantal uren les per week, de lengte van het schooljaar en het al dan niet aanwezig zijn van continue schooluren (opvang en/of aanbieden van maaltijden tijdens de middag) geduid.

Tabel 13: schooltijdregeling

	Schooluren (per week)	Schooljaar (schooldagen per jaar)	Continue schooltijden?
Denemarken	21	200	Soms
Duitsland	25	213	Nee
Finland	25	190	Ja
Italië	27	220	Soms
Nederland	29	220	Nee
Zweden	30	190	Ja
Verenigd Koninkrijk	33	190	Ja
België	35	185	Ja
Frankrijk	35	175	Nee

(Gornick, Meyers & Ross, 1997: 59 in Dillen, 2005).

Om ouders de mogelijkheid te bieden betaald werk te verrichten, speelt, naast kinderopvangvoorzieningen, de organisatie van het onderwijssysteem een rol in de tijdsordening van veel mensen. Volgens arbeidsaanbodtheorieën stimuleren een uitbreiding van schooluren, meer les op een jaar en schooluren die gelijklopen met typische arbeidsuren een positief effect hebben op de tewerkstellingsgraad van ouders (moeders) die van de school afhankelijk zijn voor opvang van hun kind. Landen met doorlopende schooluren hebben hogere tewerkstellingsgraden voor vrouwen met kinderen tussen 5 en 9 jaar, dan landen met kortere schooldagen en waar er tijdens de middagpauze geen opvang voorzien wordt (Dillen, 2005).

Uit de gegevens in tabel 13 blijken minder lange schooldagen gecompenseerd te worden door een langer schooljaar. De aanwezigheid van opvang of het aanbieden van maaltijden aan schoolkinderen onder de middag, zoals we gewoon zijn vanuit de Belgische context, blijkt niet voor alle landen te gelden. Frankrijk, Nederland en Duitsland hebben geen continue schooltijden. De afwezigheid hiervan kan een heel aantal tijdsproblemen veroorzaken, zeker als dit gepaard gaat met een klein aantal wekelijkse schooluren. Dit gaat dan vooral over tijdsproblemen die in de dag- en weekcyclus veroorzaakt worden. Arbeid en zorg bleken belangrijke thema's te zijn in het kader van tijdsproblemen. De schooltijdregeling kan dus een grote invloed uitoefenen op de verzoening van arbeid en zorg.

4.2.3. Werkzaamheidsgraad en deeltijds werk

De mate waarin en de manier waarop men participeert aan de arbeidsmarkt, en vooral dan vrouwen, beïnvloedt uiteraard de mate waarin men in gezinnen met tijdscoördinatieproblemen geconfronteerd wordt. Om hier enig zicht op te krijgen bekijken we de werkzaamheidsgraad en het aandeel deeltijdse werk van de verschillende landen. We starten met de werkzaamheidsgraad van 15 tot 64-jarigen in totaal en opgesplitst naar

mannen en vrouwen (zie tabel 14). De werkzaamheidsgraad geeft de verhouding weer tussen het aantal personen met een betrekking en de bevolking op beroepsactieve leeftijd.

TABEL 14: WERKZAAMHEIDSGRAAD: TOTAAL – MANNEN – VROUWEN (2005)

	Totaal	Mannen	Vrouwen
België	61,1	68,3	53,8
Frankrijk	63,1	68,8	57,6
Duitsland	65,4	71,2	59,6
Verenigd Koninkrijk	71,7	77,6	65,9
Zweden	72,5	74,4	70,4
Nederland	73,2	79,9	66,4
Denemarken	75,9	79,8	71,9
Spanje	63,3	75,2	51,2
Italië	57,6	69,9	45,3
Portugal	67,5	73,4	61,7
Finland	68,4	70,3	66,5

(Eurostat,

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996_45323734&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=welcomeref&open=/C/C4/C41&language=en&product=Yearlies_new_population&root=Yearlies_new_population&scrollto=390).

Uit tabel 14 komt naar voor dat de totale werkzaamheidsgraad het hoogste ligt in Denemarken (75,9%). Nederland, Zweden en het Verenigd Koninkrijk kennen een werkzaamheidsgraad van boven 70%. De laagste werkzaamheidsgraad wordt vastgesteld in Italië (57,6%). België volgt Italië op met een werkzaamheidsgraad van 61,1%. Frankrijk, Spanje, Duitsland, Portugal en Finland halen eveneens geen werkzaamheidsgraad boven de 70%. Met uitzondering van Nederland zijn de landen met de hoogste werkzaamheidsgraden afkomstig uit het liberale en sociaal-democratische verzorgingsregime. Nemen we de werkzaamheidsgraden naar geslacht onder de loep, dan blijken Denemarken en Nederland opnieuw koplopers te zijn voor de werkzaamheidsgraad bij mannen. Opvallend is dat Denemarken ook de hoogste vrouwelijke werkzaamheidsgraad kent, maar dat deze voor Nederland sterk zakt (66,4%). De hoge mannelijke werkzaamheidsgraad in Nederland veroorzaakt met andere woorden de hoge totaalscore. België heeft de laagste werkzaamheidsgraad voor mannen en een lage score voor de vrouwelijke werkzaamheidsgraad (53,8%).

De sociaal-democratische landen scoren hoog op alle werkzaamheidsgraden, hoewel Finland iets lager scoort. Buiten de vrouwelijke werkzaamheidsgraad bevindt het Verenigd Koninkrijk zich ook aan de hoge kant. De landen uit het conservatieve verzorgingsregime (uitgezonderd Nederland) worden niet meteen gekenmerkt door hoge totale werkzaamheidsgraden. In de meeste van die landen ligt de werkzaamheidsgraad voor mannen vrij hoog, maar gaat dit gepaard met lage werkzaamheidsgraden voor vrouwen.

Het aandeel deeltijds werk (tabel 15), oefent ook een belangrijke invloed uit op het gemak waarmee arbeid en gezin combineerbaar zijn.

TABEL 15: DEELTIJDS WERK, % TEN OPZICHTE VAN TOTALE TEWERKSTELLING (2006)

	Totaal	Mannen	Vrouwen
België	23,2	7,9	42,6
Denemarken	23,6	12,8	35,9
Duitsland	25,9	9,3	45,8
Spanje	12,2	4,5	23,5
Frankrijk	17,3	5,8	30,7
Italië	13,4	4,7	26,7
Nederland	46,3	23,2	74,7
Portugal	11,4	7,5	15,9
Finland	13,6	9,2	18,2
Zweden	25,1	11,7	40,3
Verenigd Koninkrijk	25,5	10,6	42,6

(Eurostat,

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996_39140985&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=de_taliref&language=en&product=Yearlies_new_population&root=Yearlies_new_population/C/C4/C41/ccb22800).

We zien meteen grote verschillen tussen de landen in het totale aandeel deeltijds werk opduiken in tabel 15. De uitschieter is Nederland. Deeltijds werk is er een ruim verspreide werkvorm. Ook het percentage mannen dat deeltijds werkt ligt in Nederland, in vergelijking met de andere landen, zeer hoog. Nederland kent het kortste effectieve ouderschapsverlof, het grootste verschil tussen het verlof en de toelatingsleeftijd voor voorschoolse activiteiten en een gemiddelde dekkingsgraad van kinderopvangfaciliteiten. Ouders in Nederland worden met andere woorden op deze gebieden geconfronteerd met vrij grote afstemmingsproblemen tussen arbeid en gezin. Nederland kent bovendien een gebroken schooldag. Er wordt doorgaans geen opvang of warme maaltijd voorzien 's middags. Dit kan het aandeel deeltijds werk beïnvloeden.

Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Zweden, Denemarken en België zijn landen waar deeltijds werk ruim vertegenwoordigd is en het hoofdzakelijk vrouwen zijn die deeltijds werken. Frankrijk, Italië en Spanje worden gekenmerkt door een laag totaal percentage deeltijds werkenden, waarbij voornamelijk vrouwen verantwoordelijk zijn voor het verrichte deeltijds werk. In Portugal wordt het minste deeltijds werk uitgevoerd van de onderzochte landen. Voor de zuiderse landen kunnen de langere middagpauzes en het frequenter voorkomen van het samenleven in meergeneratiegezinnen de nood aan deeltijds werk mogelijk dempen.

Finland blijft een uitzondering in de groep van de sociaal-democratische landen. Er wordt zeer weinig deeltijds gewerkt in vergelijking met Zweden en Denemarken. Het liberale verzorgingsregime vindt aansluiting bij een eerste groep van conservatieve verzorgingsregies met het Verenigd Koninkrijk. In deze groep wordt veel deeltijds gewerkt vooral onder vrouwen. Frankrijk, Italië, Spanje en Portugal vormen een tweede groep in de conservatieve landen waar veel minder deeltijds werk verricht wordt. Vooral voor Portugal en Italië is dit opvallend. Portugal scoort voor de drie categorieën betreffende de combinatie van arbeid en gezin laag en lijkt op de situatie in Nederland. Italië kent dan weer de laagste dekkingsgraad van kinderopvangmogelijkheden (28%), een gemiddelde

duur van ouderschapsverlof en een gemiddeld verschil tussen het verlof en de voorschoolse toelatingsleeftijd. De reden voor het beperkte voorkomen van deeltijds werk in Portugal, Spanje en Italië konden we niet achterhalen.

Algemeen kan gesteld worden dat vrouwen instaan voor het merendeel van het deeltijdse werk en mannen nog steeds voornamelijk voltijds werken. We veronderstellen dat elementen van de context de mate waarin voor deeltijds werk wordt geopteerd beïnvloeden en dat deeltijds werk vaak als oplossing voor tijdsproblemen wordt gehanteerd.

4.2.4. Genderongelijkheid op de arbeidsmarkt

Uit bovenstaande werd al duidelijk dat het feit dat vrouwen meer geconfronteerd worden met de problematiek van het combineren van werk en gezin hun positie op de arbeidsmarkt verzwakt. De verschillende ratio's deeltijds werk in de verschillende landen doet echter vermoeden dat er wat betreft de genderongelijkheid op de arbeidsmarkt nog heel wat variatie is, wellicht afhankelijk van de aanwezigheid van voorzieningen zoals kinderopvang, ruime schooluren,.... In deze paragraaf bekijken we twee indicatoren in dat verband: contracten van bepaalde duur en de loonkloof. We gaan ervan uit dat een contract van onbepaalde duur meer gegeerd is en meer economische zekerheid geeft dan een contract van bepaalde duur. Tabel 16 geeft het percentage werknemers naar geslacht weer met een contract van bepaalde duur.

TABEL 16: PROPORTIES WERKNEMERS MET EEN CONTRACT VAN BEPAALDE DUUR

	Mannen	Vrouwen	Vershil
Verenigd Koninkrijk	5,2	6,2	-1
België	6,8	11,4	-4,6
Denemarken	8,5	11,3	-2,8
Italië	10,5	14,7	-4,2
Frankrijk	12,6	14	-1,4
Finland	12,9	20	-7,1
Zweden	14,2	17,7	-3,5
Nederland	14,3	16,9	-2,6
Duitsland	14,4	14	0,4
Portugal	18,7	20,4	-1,7
Spanje	31,7	35,7	-4

(Eurostat & European Commission, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-76-06-390/EN/KS-76-06-390-EN.PDF).

Aan de hand van tabel 16 stellen we vast dat men in het Verenigd Koninkrijk het minste gebruikt maakt van contracten van bepaalde duur, zowel voor mannen als voor vrouwen. Voor Spanje geldt het omgekeerde. Daar worden de meeste contracten voor bepaalde duur afgesloten. Voor alle landen, uitgezonderd Duitsland, geldt evenwel dat vrouwen meer dan mannen een contract van bepaalde duur hebben. Dat er in Duitsland op dat vlak nauwelijks of geen verschillen zijn, is een zeer opvallende vaststelling.

Voor de overige landen is het dan interessant het verschil tussen het percentage van mannen en vrouwen nader te bekijken. Deze verschillen onthullen meer informatie over de situatie in het land dan de percentages naar geslacht. Het kleinste verschil in het percentage mannen en vrouwen met een contract van bepaalde duur wordt vastgesteld in het Verenigd Koninkrijk. Dit is eveneens het land waar contracten van bepaalde duur het minste voorkomen. Finland kent het grootste verschil. Hiermee sluit Finland niet aan bij de situatie in Zweden en Denemarken, de andere landen van het sociaal-democratische verzorgingsregime. België heeft het tweede grootste verschil. Vrouwelijke werknemers hebben dus veel vaker een contract van bepaalde duur dan mannelijke werknemers. Als we ons hierop baseren, scoort België dus niet zo goed op het vlak van gendergelijkheid. We voegen hierbij de informatie betreffende het bruto-uurloon dat mannen en vrouwen krijgen. In tabel 17 wordt het verschil in het gemiddelde brutoloon tussen mannen en vrouwen weergegeven, uitgedrukt als het percentage van het gemiddelde loon van mannen. Het uurloon van mannen is met andere woorden 100% en de gegevens in tabel X geven weer welk percentage vrouwen minder verdienen dan mannen of hoe groot het verschil is. Men baseert zich daarbij op alle betaalde werknemers tussen 16 en 64 jaar, die 15 uur of meer per week werken.

TABEL 17: GENDERLOONKLOOF (% DAT VROUWEN MINDER VERDIENEN DAN MANNEN)

	2000	2001	2002	2003	2004
Portugal	8	10	8	9	5
België	13	12	/	/	6
Italië	6	6	/	/	7
Frankrijk	13	14	13	12	12
Spanje	15	17	21	18	15
Zweden	18	18	17	16	17
Denemarken	15	15	18	18	17
Nederland	21	19	19	18	19
Finland	17	17	20	20	/
Verenigd Koninkrijk	21	21	23	22	22
Duitsland	21	21	22	23	23

(Eurostat & European Commission, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-76-06-390/EN/KS-76-06-390-EN.PDF).

Op het vlak van verloning blijkt Portugal de grootste gelijkheid te hebben. Ook België scoort heel goed. Het bruto-uurloon van Belgische vrouwen is slechts 6% lager dan dat van mannen.

In tegenstelling tot de vaststelling dat Duitsland het enige land was waar mannen meer contracten van bepaalde duur hadden dan vrouwen, blijkt nu dat Duitsland de grootste loonkloof tussen mannen en vrouwen heeft. In het Verenigd Koninkrijk werden het kleinste aantal contracten van bepaalde duur afgesloten en was het verschil tussen mannen en vrouwen het kleinste.

Omdat de traditie van een land belangrijk kan zijn in het gebruik van contracten van bepaalde duur, wordt de loonkloof tussen mannen en vrouwen als een meer geschikte indicator voor gender(on)gelijkheid beschouwd. Op basis hiervan stellen we vast dat de

situatie op dit vlak in heel wat landen van het conservatieve verzorgingsregime beter is dan dat van het sociaal-democratische of liberale verzorgingsregime.

4.2.5. Werken op latere leeftijd

In hoofdstuk 2 wezen we op de samengebalde arbeidsloopbaan die we deels verantwoordelijk achten voor de drukte onder mensen van middelbare leeftijd. De mate waarin men langer op de arbeidsmarkt actief is, kan een indicatie zijn voor een meer ontspannen loopbaan waarin het gemakkelijker is de engagementen in verschillende levenssferen te combineren. Als indicator hiervoor nemen we de tewerkstellingsgraad van 55 tot 64-jarigen onder de loep in tabel 18. Deze wordt berekend door het aantal werkende mannen of vrouwen tussen 55 en 64 jaar te delen door het totale aantal 55 tot 64-jarige mannen of vrouwen. We vergelijken deze cijfers met de tewerkstellingsgraad tussen 15 en 64 jaar.

TABEL 18: TEWERKSTELLINGSGRAAD NAAR LEEFTIJD EN GESLACHT (2005)

	15-64 jaar		55-64 jaar	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
Nederland	79,9	66,4	56.9	35.2
Duitsland	71,2	59,6	53.5	37.5
België	68,3	53,8	41.7	22.1
Finland	70,3	66,5	52.8	52.7
Denemarken	79,8	71,9	65.6	53.5
Zweden	74,4	70,4	72.0	66.7
Spanje	75,2	51,2	59.7	27.4
Verenigd Koninkrijk	77,6	65,9	66.0	48.1
Frankrijk	68,8	57,6	40.7	35.2
Italië	69,9	45,3	42.7	20.8
Portugal	73,4	61,7	58.1	43.7

(Eurostat,

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996_45323734&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=welcomeref&open=/&product=STRIND_EMPLOI&depth=2).

Uit tabel 18 blijken er grote verschillen tussen de landen te bestaan op het vlak van de tewerkstellingsgraad van 55 tot 64-jarigen opgesplitst naar gender. De tewerkstellingsgraad van mannen tussen 15 en 64 jaar ligt voor alle landen tussen 68,3% en 79,9%. De range waarbinnen de tewerkstellingsgraden liggen is dus relatief klein. Voor de leeftijdsgroep van 55 tot 64 jaar wordt de range waarin de tewerkstellingsgraden zich bevinden direct veel groter. Deze gaat van 40,7% in Frankrijk tot zelfs 72% in Zweden. Bij de vrouwen vergroot de range nog. Deze gaat van 20,8% in Italië tot 66,7% in opnieuw Zweden. De tewerkstellingsgraad bij vrouwen tussen 55 en 64 jaar is dus zeer verscheiden. Belgische mannen en vrouwen houden ook in deze leeftijdsklasse een lage tewerkstellingsgraad vol, wat wijst op een vroege intrede.

Het aantal tewerkgestelde mannen en vrouwen in België bevindt zich, in vergelijking met de andere landen, gedurende de ganse levensloop aan de lage kant. We zijn een land waarin men relatief laat betaald werk begint te verrichten (studentenarbeid is vrij laag in vergelijking met andere Europese landen) en waar men vrij vroeg de arbeidsmarkt verlaten. Dit is meteen ook de belangrijkste verklaring voor onze relatief lage werkzaamheidsgraad. De bestaande wetgeving (bv. pensioenregelgeving) speelt daarbij uiteraard een belangrijke rol.

4.2.6. Beschikbaarheid van diensten

Eén van de tijdsordeningsproblemen die hierboven aan bod kwam is dat de beschikbaarheid van diensten en winkels in grote mate samenvalt met de werktijden. Het blijkt dan ook moeilijk in gezinnen van tweeverdieners om optimaal gebruik te maken van diensten en te gaan winkelen. Op het vlak van openingsuren van diensten en winkels vonden we geen vergelijkbare informatie. Dit aspect van de context kan dus moeilijk geschetst worden aan de hand van een aantal indicatoren. We vonden echter wel een indicatie van de online beschikbaarheid van diensten in verschillende landen. De online beschikbaarheid van diensten kan beschouwd worden als een tegemoetkoming aan uiteenlopende tijdsproblemen. Men moet geen rekening houden met openingsuren omdat de diensten 24 op 24 uur elke dag van de week toegankelijk zijn en het aantal verplaatsingen vermindert, wat de verkeersdruk en het milieu ten voordele komt.

Tabel 19 geeft voor verschillende landen het percentage weer van 20 basisdiensten⁶ die volledig online beschikbaar zijn en die dus helemaal via het internet afgehandeld kunnen worden. Als er in een land bijvoorbeeld 13 van de 20 diensten 100% elektronisch voorhanden zijn en 1 dienst niet bestaat, dan is de indicator 13/19 of 68,4%. Het in kaart brengen van de diensten gebeurde aan de hand van een steekproef van URL's van openbare websites, waarover een akkoord bestond met de lidstaten die deze relevant achten voor een bepaalde dienst.

⁶ De online beschikbaarheid werd bepaald aan de hand van een 4 stappen classificatie: 1) basisinformatie, 2) interactie in één richting, 3) interactie in twee richtingen, 4) volledige elektronische zaakafhandeling. Ongeveer 8000 URL's werden getest.

TABEL 19: ONLINE BESCHIKBAARHEID VAN E-REGERING (%)

	2003	2004	2005	2006
Finland	89	91	91	93
Denemarken	75	85	87	87
Italië	/	65	73	87
Zweden	89	92	80	80
Nederland	41	47	57	70
Frankrijk	/	/	/	66
Portugal	/	57	58	60
België	/	60	61	59
Spanje	44	50	55	58
Verenigd Koninkrijk	29	34	39	52
Duitsland	35	36	44	49

(Eurostat,

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996.39140985&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=de_tailref&language=en&product=sdi_gg&root=sdi_gg/sdi_gg/sdi_gg/pub/sdi_gg1220).

Uit tabel 19 komt naar voor dat er grote verschillen bestaan tussen de landen in de online beschikbaarheid van een aantal basisdiensten. Finland, Denemarken, Italië en Zweden zijn in staat een zeer groot gedeelte van die 20 basisdiensten elektronisch aan te bieden. Duitsland komt net niet aan de helft en België dekt net geen 60% van de 20 diensten.

Een andere illustratie van een dienst waarvan men gebruik maakt zijn dokters. De beschikbaarheid ervan is belangrijk voor de tijdsproblemen die ervaren worden. Gegevens over de werkdagen van artsen zijn echter niet beschikbaar. We hebben enkel het aantal dokters per 100.000 inwoners voor een aantal landen teruggevonden.

TABEL 20: TOTAAL AANTAL PRAKTISERENDE ARTSEN (PER 100.000 INWONERS)

	2003	2004
Verenigd Koninkrijk	217,7	/
Finland	239,7	243,9
Portugal	267,5	267,8
Denemarken	284,9	/
Spanje	329,2	340,1
Zweden	332,9	/
Duitsland	336,7	338,9
België	393,6	398,8
Frankrijk	/	/
Italië	/	/
Nederland	/	/

(Eurostat,

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996.39140985&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=de_tailref&language=en&product=Yearlies_new_population&root=Yearlies_new_population/C/C2/C25/cbb30480).

Uit tabel 20 blijkt dat het Verenigd Koninkrijk het kleinste aantal artsen per 100.000 inwoners telt. In vergelijking met de andere landen scoort België zeer hoog qua aantal praktiserende artsen. Voor België weten we dat dit hoge aantal artsen gecombineerd wordt met lange werkdagen en avondconsultaties. Dit is iets wat niet gebruikelijk is in bijvoorbeeld Nederland. Het niet beschikbaar zijn van artsen 's avonds schept er dan ook tijdsproblemen die in België minder snel zullen voorkomen.

4.2.7. Ruimte & mobiliteit

De inwoners van een land worden geconfronteerd met een vaststaande hoeveelheid beschikbare ruimte. De bevolkingsdichtheid van een land kan een belangrijk aspect zijn in zowel het mede veroorzaken als het verlichten van tijdsproblemen. De oppervlakte, populatie en de bevolkingsdichtheid van elk land worden in tabel 21 weergegeven.

TABEL 21: OPPERVLAKTE – POPULATIE (01/01/2006) - BEVOLKINGSDICHTHEID

	Oppervlakte (km ²)	Populatie (miljoen)	Bevolkingsdichtheid (inwoners/km ²)
Nederland	41.526	16,3	392
België	32.545	10,5	322
Verenigd Koninkrijk	244.820	60,3	246
Duitsland	357.021	82,4	230
Italië	301.230	58,7	194
Denemarken	43.094	5,4	125
Frankrijk	547.030	62,8	114
Portugal	92.391	10,5	113
Spanje	504.782	43,7	86
Zweden	449.964	9	20
Finland	337.030	5,2	15

(Populatie: Eurostat,

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996_39140985&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=detailref&language=en&product=Yearlies_new_population&root=Yearlies_new_population/C/C1/C11/caa10000;

Oppervlakte: Wikipedia, http://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_onafhankelijke_staten_naar_oppervlak).

Tabel 21 geeft meteen aan dat er zeer grote verschillen bestaan in de bevolkingsdichtheid van de landen. We vermoeden dat landen met een hoge dichtheid met andere tijdsproblemen te maken kunnen hebben, dan landen met een lage dichtheid. Denemarken valt op qua dichtheid in vergelijking met de twee andere sociaal-democratische verzorgingsregimes, Zweden en Finland, die een zeer lage bevolkingsdichtheid hebben. Het Verenigd Koninkrijk bevindt zich samen met Nederland en België hoog op het vlak van bevolkingsdichtheid. Dat de helft van het aantal initiatieven dat actief is rond het thema ruimte plaatsvindt in Nederland doet vermoeden dat door een hoge bevolkingsdichtheid bepaalde tijdsproblemen ontstaan en er initiatieven rond ontwikkeld worden.

TABEL 22: REISTIJD (WOON – WERK) PER DAG, IN MINUTEN

Nederland	46,5
Duitsland	42,1
België	41,4
Finland	40,5
Denemarken	38,3
Zweden	37,6
Spanje	37,5
Verenigd Koninkrijk	37,3
Frankrijk	36,2
Italië	30,4
Portugal	29,2

(Europese stichting tot verbetering van de werk- en levensomstandigheden, s.a.).

Uit tabel 22 blijken Nederlanders de langste reistijd te hebben, ruim drie kwartier zijn ze onderweg van en naar het werk. België scoort ook hoog qua reistijd. Het sociaal-democratische verzorgingsregime ligt met Finland, Denemarken en Zweden net boven het gemiddelde van de Europese Unie. De reistijd van de landen van het conservatieve regime zijn wijd verspreid. Het Verenigd Koninkrijk neigt naar een vrij korte reistijd die per dag besteed wordt om naar en van het werk te gaan. Er kan niet direct een eenduidig verband met de oppervlakte en bevolkingsdichtheid verondersteld worden. Enerzijds is het mogelijk dat de reistijd van landen met een lage bevolkingsdichtheid, veroorzaakt door veel ruimte, juist beïnvloed wordt door de grootte van het land. Als men langere afstanden moet afleggen, is men langer onderweg. Anderzijds kan een hoge bevolkingsdichtheid tot meer verkeerscongestie leiden, wat eveneens bepalend kan zijn voor de reistijd.

4.2.8. Duurzaamheid

We schetsen de context van de landen op het vlak van duurzaamheid, toegespitst op milieu, aan de hand van de Kyoto-norm en de opvattingen over de klimaatverandering en de opwarming van de aarde.

Onder het klimaatprotocol van Kyoto in 1997 kwamen industrielanden overeen om de uitstoot van broeikasgassen in 2008-2012 met gemiddeld 5% te verminderen ten opzichte van het niveau in 1990. De reductiepercentages verschillen van land tot land, naarmate economische kracht en huidige uitstoot. Zo beloofde de Europese Unie een vermindering van 8% in de uitstoot van greenhouse gassen na te streven, ten opzichte van het referentiejaar 1990. Landen mogen echter andere doelen en basisjaren kiezen. De verminderingen van elk van de EU-15 landen werden goedgekeurd middels een Burden Sharing Agreement (Council Decision 2002/358/EC). Dit laat sommige landen toe hun uitstoot te verhogen, gegeven dat andere lidstaten een reductie verwezenlijken. Het protocol bevat de uitstoot van zes greenhouse gassen. Deze zijn gewogen aan de hand van hun potentiële bijdrage aan de opwarming van de aarde en geaggregeerd zodat ze de

totale uitstoot in CO2-equivalenten weergeeft. Het basisjaar komt overeen met 100 (FET, 2003; Eurostat; s.a.).

TABEL 23: TOTALE UITSTOOT GREENHOUSE GASSEN

	1994	1999	2004	Doel	Verschil Doel-2004
België	102.5	100.0	100.7	92.5	-8,2
Denemarken	114.0	105.0	98.2	79.0	-19,2
Duitsland	89.4	83.2	82.5	79.0	-3,5
Spanje	105.7	127.8	147.9	115.0	-32,9
Frankrijk	97.5	100.2	99.2	100.0	+0,8
Italië	97.3	105.7	112.1	93.5	-18,6
Nederland	103.6	100.6	101.6	94.0	-7,6
Portugal	111.3	141.1	141.0	127.0	-14
Finland	105.2	100.9	114.5	100.0	-14,5
Zweden	103.4	96.5	96.4	104.0	+7,6
Verenigd Koninkrijk	93.0	86.3	85.9	87.5	+1,6

(Eurostat,

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996_39140985&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=detailref&language=en&product=Yearlies_new_environment_energy&root=Yearlies_new_environment_energy/H/H1/H13/en010).

Uit tabel 23 blijkt dat Frankrijk en Zweden in 1994 reeds onder hun streefdoel zaten en in staat zijn geweest eronder te blijven. Dat gold ook voor Spanje en Portugal, maar de uitstoot is in die landen sterk toegenomen waardoor Spanje in 2004 het slechtst van alle landen scoorde en ook het bilan van Portugal alles behalve gunstig is. Alleen het Verenigd Koninkrijk is er in geslaagd onder zijn streefdoel te komen. Alle andere landen moeten extra inspanningen leveren om hun doel te bereiken. Duitsland, Nederland en België scoren het beste bij deze landen.

Naast de objectieve uitstoot is het ook interessant de opvattingen te bekijken die leven over het milieu en duurzaamheid. Tabel 24 geeft de opinie weer over de klimaatverandering en de opwarming van de aarde van hoe belangrijk men deze kwesties vindt.

TABEL 24: 'MAAKT U ZICH ZORGEN OVER DE KLIMAATVERANDERING EN DE OPWARMING VAN DE AARDE?'

	Ja, heel veel	Ja, in beperkte mate	Nee	Weet niet/NVT
Spanje	70	23	7	0
Portugal	65	24	9	2
Italië	58	32	10	0
Frankrijk	55	35	10	0
Verenigd Koninkrijk	48	42	10	0
Duitsland	47	42	10	1
België	40	44	17	0
Denemarken	37	49	14	0
Zweden	30	51	19	0
Nederland	28	52	19	1
Finland	24	57	19	0

(Eurobarometer, 2007).

Op basis van tabel 24 wordt duidelijk dat er grote verschillen optreden tussen de landen. Opvallend is dat men in Spanje het meeste belang hecht aan de klimaatverandering en de opwarming van de aarde. Spanje is echter het land dat zeer slecht scoort wat betreft de uitstoot van greenhouse gassen. Men maakt zich het minste zorgen in Finland, slechts 24% maakt zich veel zorgen, alhoewel ook dat land vrij slecht scoort wat betreft de uitstoot van greenhouse gassen. In België maakt ongeveer 40% van de bevolking zich veel zorgen over de klimaatverandering en de opwarming van de aarde. De aandacht die recentelijk aan de opwarming van de aarde besteed wordt (bv. documentaire van Al Gore 'An inconvenient truth') kan echter van invloed zijn op de gegevens.

4.2.9. Besluit contextanalyse

Er bestaan in het algemeen grote verschillen in de onderzochte domeinen van de context van de landen. De context van een land is dan ook een belangrijke factor wat betreft in welke mate en welke soort tijdsproblemen ervaren worden. De eerder beschreven situatie in Italië en Nederland geeft een idee waarom deze landen als eersten aandacht besteedden aan en van start gingen met een expliciet tijdsbeleid. Ondanks dat dit allebei landen zijn die, net als België, onder het *conservatieve verzorgingsregime* thuishoren, zorgen verschillen binnen dit verzorgingsregime voor variatie in het voorkomen van bepaalde tijdsproblematieken. Het beïnvloedt ook de wijze waarop men omgaat met tijdsproblemen. In het conservatieve verzorgingsregime speelt familie een centrale rol in de verzorgingsproductie, de staat ondersteunt het systeem en de markt heeft een relatief marginale rol. De toegang tot collectieve voorzieningen is selectief en hiërarchisch van aard. De beroeps categorie waartoe men behoort verschaft toegang tot bepaalde voorzieningen, die corresponderen met de maatschappelijke positie die men inneemt. De toebehorende toegangsvoorwaarden zijn vrij strikt en de voorzieningen waarop men

beroep kan doen worden bepaald aan de hand van de betaalde premies (het arbeidsverleden). Indien voldoende rechten zijn opgebouwd, kan men gedurende lange tijd aanspraak maken op uitkeringen. Het uitkeringsniveau is hoog en bedraagt doorgaans een percentage van het eerder verdiende inkomen. Er zijn een groot aantal collectieve regelingen en de belastingen zijn vrij hoog. Doordat de collectief geregelde sociale verzekeringen goed uitgebouwd zijn, is de dekkinggraad van private voorzieningen beperkt. Op de arbeidsmarkt is er sprake van een hoog minimumloon, dat wettelijk is vastgesteld of is vastgelegd in collectieve arbeidsovereenkomsten die door de overheid zijn gesanctioneerd (Wildeboer Schut, Vrooman & de Beer, 2000: 14). Landen van het liberale en sociaal-democratische verzorgingsregime worden door een andere invulling van deze elementen gekenmerkt. Het *liberale verzorgingsregime* voorziet slechts voor een beperkte groep behoeftigen collectieve voorzieningen. Deze groep kan op geen andere wijze hun levensonderhoud verzekeren. De toegangsgrenzen zijn zeer strikt: men mag niet in staat zijn arbeid te verrichten en via een middelentoets wordt nagegaan of men behoeftig is. De private voorzieningen zijn sterk uitgebouwd in het liberale regime, maar niet iedereen kan hierop terugvallen. Door middel van aftrekposten en vrijstellingen stimuleert het belastingstelsel het treffen van individuele verzekeringen. Het *sociaal-democratische verzorgingsregime* contrasteert sterk met het liberale regime. De Scandinavische landen streven naar een hoog niveau van sociale bescherming voor alle leden van de samenleving. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen de rechten van arbeiders en welgestelden. Men realiseert dit door een verplichte collectieve verzekering met loonafhankelijke uitkeringen. Een volledige tewerkstelling van zoveel mogelijk mensen is noodzakelijk voor de instandhouding van dit systeem. De arbeidsmarktparticipatie van vrouwen worden aangemoedigd via individuele uitkeringsrechten, verlofregelingen in verband met zorgtaken en veel kinderopvang (Wildeboer Schut, Vrooman & de Beer, 2000: 11, 15).

Binnen eenzelfde verzorgingsregime leidt de specifieke invulling van de contextelementen tot verschillen tussen de landen. Dit kunnen verschillen zijn in onder andere de getroffen voorzieningen, de ervaren tijdsproblematieken, het gevoerde tijdsbeleid en de (burger)initiatieven die ter remediëring ontstaan. De verschillen tussen en binnen verzorgingsregimes worden geïllustreerd door de vergelijking van de landen op het vlak van ouderschapsverlof & voorschoolse kinderopvang, de schooltijden, de werkzaamheidsgraad & het aandeel deeltijds werk, de genderongelijkheid op de arbeidsmarkt, het werken op latere leeftijd, de beschikbaarheid van diensten, ruimte & mobiliteit en duurzaamheid.

Uit de schets van de context van de landen blijkt België een korte duur van het effectieve ouderschapsverlof (gewogen met het vergoedingsniveau) te hebben. Nederland kent op dat vlak een gelijkaardige situatie als België. In tegenstelling tot Nederland kunnen Belgische ouders terugvallen op een sterk uitgebouwd kinderopvangsysteem. De dekkinggraad van kinderopvangvoorzieningen tussen 0 en 3 jaar bedraagt in Wallonië 50% en in Vlaanderen zelfs bijna 100%. De verschillende regelgevingen in België kunnen het grote verschil in dekkinggraad tussen Vlaanderen en Wallonië beïnvloeden. Alle

Belgische kinderen kunnen echter vanaf 2,5 jaar gebruik maken van het kleuteronderwijs. Dit is een belangrijke factor in het ontstaan van tijdsproblemen. Het onderwijssysteem is in de meeste landen dan ook een uitgelezen manier om betaalde arbeid en de zorg voor kinderen te kunnen combineren. Het belang van deze voorziening wordt voor België geïllustreerd door het gegeven dat haast alle 4-jarigen gebruik maken van voorschoolse opvangvoorzieningen. Hiermee sluit België aan bij de situatie in Spanje, Frankrijk en Italië waar alle 4-jarigen voorschoolse opvang genieten. Nederland contrasteert hiermee met slechts 74% van alle 4-jarigen die in voorschoolse voorzieningen zitten. Kinderen al op zeer jonge leeftijd overdragen aan professionele zorg, is iets dat in Nederland ook minder aangemoedigd of aanvaard wordt. In België speelt dit veel minder een rol en verlaten ouders zich sneller op formele opvangnetwerken die beschikbaar zijn. België heeft een lage werkzaamheidsgraad. Met uitzondering van Nederland zijn de landen met de hoogste werkzaamheidsgraden afkomstig uit het liberale en sociaal-democratische verzorgingsregime. De landen uit het conservatieve verzorgingsregime (uitgezonderd Nederland) worden niet meteen gekenmerkt door hoge totale werkzaamheidsgraden. In de meeste van die landen ligt de werkzaamheidsgraad voor mannen vrij hoog, maar gaat dit gepaard met lage werkzaamheidsgraden voor vrouwen. Door een vroege uittrede uit de arbeidsmarkt blijkt de tewerkstellingsgraad voor mannen en vrouwen tussen 55 en 64 jaar in België zeer laag te liggen.

Ondanks dat Nederland en België beide onder het conservatieve regime thuishoren en buurlanden zijn, vertoont de Belgische situatie dus grote verschillen met de Nederlandse situatie. Nederland kent bijvoorbeeld het kortste effectieve ouderschapsverlof, het grootste verschil tussen het totale verlof en de voorschoolse toelatingsleeftijd en dubbel zo veel (46,3%) deeltijds werk als in België. Opvallend is daarbij ook het hoge percentage Nederlandse mannen dat deeltijds werkt (23,2%). Uit de situatie van de andere landen blijkt dat deeltijds werkende mannen uitzonderingen zijn. In de Zuid-Europese landen wordt het minste deeltijds werk verricht. Finland vindt daarbij aansluiting en vormt daardoor een uitzondering in vergelijking met de andere landen van het sociaal-democratische verzorgingsregime. In Duitsland worden ouders, net als in Nederland, geconfronteerd met een gebroken schooldag. Hier zien we dat het percentage deeltijds werk ook hoog ligt. Aspecten van de context zoals een gebroken schooldag of korte lesdagen, kunnen het aandeel deeltijds werk van een land sterk beïnvloeden, indien de uitbouw van formele voorzieningen beperkt is en er niet teruggevallen kan worden op informele opvangnetwerken. Deeltijds werk kan in Nederland dus als oplossing gehanteerd worden voor de tijdsproblemen die voortvloeien uit de afstemming van verschillende levenssferen en de minder sterk uitgebouwde opvangvoorzieningen. Aangezien uit de analyses naar voor kwam dat zorg een van de belangrijkste thema's was waar tijdsknelpunten ervaren werden en families een belangrijke doelgroep uitmaakten, is een degelijk opvang- en onderwijssysteem onontbeerlijk. Deze verschillen kunnen een stimulans vormen voor de formele aandacht die men in Nederland aan tijdsbeleid besteedt en verklaart daarmee de sterke uitbouw en ondersteuning van lokale tijdsinitiatieven.

Langs deze weg tracht men soelaas te bieden voor de tijdsdruk en tijdsproblematieken die ervaren worden.

De fysieke condities die elk land met zich meedraagt spelen ook een rol in het ontstaan of al dan niet bevorderen van tijdsproblemen. De beperkte oppervlakte die België inneemt draagt bijvoorbeeld zowel voor- als nadelen met zich mee. We veronderstellen dat door de beperktheid diensten en voorzieningen zich vaak dicht bij mensen bevinden, dan het geval is in landen met een uitgestrekte oppervlakte (bv. Finland). De hoge bevolkingsdichtheid van België leidt er echter toe dat zeer veel mensen zich op die beperkte oppervlakte moeten bewegen. Dit leidt op zijn beurt tot tijdsproblemen zoals verkeerscongestie, lange wachtrijen en een hoge druk op het milieu.

De tijdsproblemen in België komen enerzijds overeen met de problemen die in andere landen van Europa ervaren worden, voor die vlakken kan onderzocht worden welke lessen eruit getrokken kunnen worden. Anderzijds is de uiteenlopende invulling van de contextgegevens van belang. De Belgische context zorgt er voor dat aan bepaalde tijdsproblemen tegemoet wordt gekomen via institutionele arrangementen, waar dit in andere landen ontbreekt. Hierdoor wordt in België op die vlakken de voedingsbodem voor een nood aan burgerinitiatieven ingetoomd.

In het volgende gedeelte bekijken we bestaande initiatieven in België nader, wordt dit afgezet tegen de Belgische context en gaan we op zoek naar lessen die uit de buitenlandse initiatieven getrokken kunnen worden.

4.3. TERUGKOPPELING NAAR BELGIË

Om lessen te trekken uit de buitenlandse initiatieven voor de Belgische situatie linken we ze aan de tijdsproblematieken die we in hoofdstuk 2 behandelden. We besteden hierbij ook aandacht aan initiatieven of maatregelen die al bestaan in België. Als een beeld hebben van de huidige situatie in België, onderzoeken we welke buitenlandse initiatieven perspectieven bieden voor België om tegemoet te komen aan de gedetecteerde tijdsproblematieken. Zowel voor de tijdsproblematieken als de oplossingen en bestaande initiatieven in België geldt dat er geen sprake is van een strikte aflijning tussen de verschillende tijdsproblemen. Tijdsproblemen ontstaan juist door het samenkomen van levenssferen. Een oplossing bij een bepaald probleem kan met andere woorden regelmatig ook aangedragen worden bij andere tijdsproblemen. Daarom wordt onderzocht of het überhaupt zinvol is dergelijke initiatieven over te nemen, onder welke voorwaarden of aanpassingen dit eventueel moet gebeuren en welke initiatiefnemers moeten erbij betrokken worden.

De opkomst van de werkende vrouw stelde gezinnen voor een aantal tijdsproblemen die voorheen opgevangen werden door huisvrouwen. De verminderde aanwezigheid van vrouwen in het huishouden leidde echter niet tot een meer gendergelijke verdeling van huishoudelijke taken. De vrouw bleef de hoofdverantwoordelijke om de levenssferen die bijeenkomen in goede banen te leiden. We vonden dan ook heel wat projecten die een soepele overgang tussen verschillende levenssferen trachten te garanderen. Vrouwenbewegingen waren trouwens de eersten die oplossingen formuleerden voor tijdsproblemen en het belang van tijdsbeleid benadrukten.

In België wordt de vraag naar oplossingen voor tijdsproblemen op het niveau van de huishoudens onder andere aangewakkerd door de toename van eenoudergezinnen. Deze groep kent meer obstakels om een voltijdse baan te combineren met zorgtaken en loopt een verhoogd risico op armoede en sociale uitsluiting. In Vlaanderen kunnen vanaf eind oktober 2006 alleenstaande ouders, hulpverleners en geïnteresseerden op een website terecht voor allerhande informatie. De website is een initiatief van het Documentatiecentrum Rol en Samenleving (RoSa) omdat er steeds meer eenoudergezinnen ontstaan. Meer dan één op de tien gezinnen is een eenoudergezin, waarbij alleenstaande moeders oververtegenwoordigd zijn. Deze groep heeft meer kans om in armoede terecht te komen, doordat dezelfde kosten door één inkomen gedragen moeten worden. Ter illustratie: slechts 65% van de alleenstaande moeders heeft een inkomen afkomstig van arbeid, ten opzichte van 80% bij alleenstaande vaders. De website brengt informatie op een begrijpelijke manier bijeen over uiteenlopende onderwerpen (RoSa, 2006). Dit type van initiatief is uiteraard ook realiseerbaar in het Frans, waardoor Franstalige eenoudergezinnen in Brussel en Wallonië ook toegang krijgen tot bijeengebrachte informatie die tijdsproblemen tracht te verminderen of voorkomen.

Een probleem waar veel gezinnen mee geconfronteerd worden zijn zieke kinderen. Vanuit de buitenlandse initiatieven zagen we reeds dat rond dit gegeven regelmatig gewerkt wordt. Dit hield bijvoorbeeld in dat informatie op één locatie verzameld werd, waardoor ouders van langdurig zieke kinderen tijd bespaarden (FIN-01). In België bestaan er voor dit probleem reeds een heel aantal mogelijkheden. Sommige ziekenfondsen, OCMW's en gemeenten bieden thuisopvang voor zieke kinderen aan. Een bedrijf kan ook thuisopvang voor zieke kinderen van werknemers voorzien. Zij sluiten daarvoor een contract af met een verzekeringsbedrijf (Kind & Gezin, s.a.). In Vlaanderen en Brussel is de vzw Familiehulp actief op veel gebieden. Niet alleen kinderopvang voor zieke kinderen wordt binnen 24 uur na de aanvraag aangeboden, ook gezins- en bejaardenzorg (verzorging en hulp in het huishouden: dagelijks en wekelijks toilet, de lichaamsverzorging, het bereiden van maaltijden, was en strijk, onderhoud van de woning), kraamzorg, een oppasdienst voor zieken, bejaarden en andersvaliden, palliatieve zorg, een poetsdienst en een karweidienst (dringende herstellingen en beperkte opfriswerken in en rond de woning en voor tuinwerk) behoren tot de mogelijkheden in de meeste afdelingen (Familiehulp, s.a.). Inwoners van Wallonië en Brussel hebben toegang tot gelijkaardige diensten via de 'Fédération Aide &

Soins à Domicile'. Afdelingen voorzien diensten zoals het uitvoeren van huishoudelijke taken (bereiden van maaltijden, boodschappen, de afwas en strijk doen, de persoonlijke hygiëne, het uitvoeren van administratieve verrichtingen, onderhouden van contact met de buitenwereld) voor ouderen, zieken, invaliden en families in moeilijke situaties. Andere diensten zijn toezicht op een zieke ouder of een ziek kind en het aanbieden van een polyvalente klusjesdienst (tuinwerk, behangen, verven, reparaties,...) (Aide Soins à Domicile, s.a.). Er bestaan uiteraard nog meer formele voorzieningen die de tijdsproblemen die voortvloeien uit de confrontatie met een zorgbehoevend kind verlichten. Daarnaast kan men ook regelmatig beroep doen op een informeel netwerk.

België heeft met andere woorden een aantal formele mogelijkheden om om te gaan met tijdsproblemen veroorzaakt door zieke kinderen. Als de druk van verschillende levenssferen te groot wordt, kan beroep gedaan worden op andere diensten. Een verdere uitbouw en afstemming op de noden van de gebruikers van bestaande diensten moet verder nagestreefd worden. Zo moet men bijvoorbeeld bij Familiehulp, om gebruik te maken van een oppas voor zieke kinderen, voor 16 uur de aanvraag indienen. Wordt een kind tijdens de nacht ziek, dan behoort een oppas voor de volgende ochtend niet tot de mogelijkheden.

Uit de initiatieven bleek dat er verschillende manieren bestaan om de combinatie tussen zorg en betaalde arbeid te vergemakkelijken. De beschikbaarheid van kinderopvangdiensten en schoolopvang en/of de openingstijden ervan stonden vaak centraal. Zoals uit de contextanalyse naar voren kwam bestaan er tussen Vlaanderen en Wallonië aanzienlijke verschillen in de organisatie van kinderopvang. Dit gegeven kan het aanzienlijke verschil tussen Wallonië en Vlaanderen wat betreft de dekkingsgraad van kinderopvang tussen 0 en 3 jaar, rekening houdend met de verlofregeling, verklaren. Wallonië bezit namelijk een dekkingsgraad van 50% en Vlaanderen van bijna 100%. Wat een opvallend verschil is voor de beperkte oppervlakte die België beslaat. In Wallonië kan het optrekken van het aanbod van kinderopvangfaciliteiten met andere woorden al een verlichting betekenen van de druk uitgaande van de combinatie arbeid-gezin. Dit verklaart waarom de Groupe d'animation de la Basse-Sambre in Wallonië een initiatief zoals de Bébé Bus Basse-Sambre opstart. Dit betreft mobiele kinderopvang (voor kort verblijf) voor kinderen tussen 0 en 3 jaar in de Franse gemeenschap. Het busje is actief in drie geografische zones en vult bestaande diensten aan. Het richt zich op ouders, vooral moeders die deeltijds of thuis werken, en grootouders en geeft hen de mogelijkheid op adem te komen, administratieve stappen te ondernemen, werk te zoeken of een vorming te volgen. Dit initiatief wordt gesteund door de Koning Boudewijnstichting in het kader van de ontwikkeling van buurt- en nabijheidsdiensten (<http://www.altereduc.be/article.php?art=6013>, 23/11/06).

In Vlaanderen zijn de kinderdagverblijven 11 uur per dag open. Uit het OECD-verslag van 1999 bleek dat België vanuit Europees perspectief een van de meest omvattende zorgsystemen en voorschoolse educatie bezit (OECD, 2006: 283). Dit betekent dat de

Belgische situatie op het vlak van kinderopvang en voorschoolse onderwijsvoorzieningen al zeer gunstig is, zeker in vergelijking met andere Europese landen.

Het uitbesteden van bepaalde taken door middel van dienstencheques is een ander goed uitgebouwd Belgisch systeem om de combinatie arbeid en gezin te vergemakkelijken. De federale regering financiert voor elke dienstencheque het verschil tussen de aankoopprijs (€6,70) en de terugbetalingswaarde (€20). Hiermee kunnen huishoudens taken zoals schoonmaken, ramen lappen, wassen en strijken, het bereiden van maaltijden en kleine occasionele naaiwerken uitbesteden. Werkzaamheden zoals de herstelling van een gootsteen of van elektrische toestellen, het behangen of schilderen van een kamer, tuinonderhoud of kinderopvang zijn niet toegelaten (www.titres-services.be, 02/04/07). Dienstencheques kunnen in heel België gebruikt worden en kunnen een hele verlichting voor de tijdsdruk van huishoudens betekenen. Huishoudens zijn hier niet alleen tweeverdieners of alleenstaande ouders, maar ook ouderen die middels de dienstencheques in staat zijn om in hun eigen huis te blijven wonen. Het optrekken van activiteiten waarvoor dienstencheques gebruikt mogen worden, bijvoorbeeld voor kinderopvang, zou het toepassingsgebied ervan waarschijnlijk enorm vergroten. We vermoeden dat het verder uitbouwen van deze piste interessante resultaten kan opleveren voor België. We kunnen hierbij vermelden dat het systeem van de dienstencheques een initiatief is van de federale overheid met als doel nieuwe arbeidsplaatsen te creëren en zwartwerk te bestrijden. Een verlichting van de tijdsdruk die huishoudens ervaren is zeker niet een van de hoofddoelstellingen van dit initiatief. Desondanks wordt er impliciet ingegrepen op de combinatie van levenssferen en de tijdsordering.

Uit de initiatieven kwam naar voor dat in Nederland geëxperimenteerd wordt met het soort arbeidscontracten om de combinatie arbeid en gezin te faciliteren. Men heeft er bijvoorbeeld moedercontracten (NL-10) en duo-jobs (NL-18) in het leven geroepen. Een andere invulling van het arbeidscontract biedt veel mogelijkheden om een groter aantal mensen (vooral vrouwen) langere tijd actief te laten deelnemen op de arbeidsmarkt. In België kan de nood aan een aanpassing van contracten minder hoog zijn dan in Nederland. Op basis van de dekkinggraad van kinderopvangvoorzieningen (0-3 jaar), rekening houdend met de verlofregeling, zagen we dat de dekkinggraad in Wallonië net 50% bedroeg en dat Nederland zich daar net onder bevond. Een groot verschil is echter het feit dat kinderen vanaf 2,5 jaar in Wallonië naar een kleuterschool kunnen, terwijl Nederland geen voorschools onderwijssysteem aanbiedt. Pas vanaf de leeftijd van vier jaar kunnen Nederlandse kinderen een jaar basisschool volgen. De invloed van deze verschillende context komt tot uiting in het percentage 4-jarigen dat gebruik maakt van voorschoolse opvang. In België is dit 99,9% en in Nederland slechts 74%. Hoewel de dekkinggraad van kinderopvangfaciliteiten dicht bij elkaar ligt voor Wallonië en Nederland, veronderstellen we dat Waalse ouders zich meer op voorschoolse voorzieningen kunnen verlaten, waardoor de combinatie van arbeid en zorg minder problemen schept dan het geval is in Nederland. Op het moment dat kinderen de leerplichtleeftijd bereiken, worden Nederlandse ouders bovendien nog geconfronteerd met schoolweken van 29 uur en met doorgaans niet continue schooltijden. Dit houdt in dat Nederlandse kinderen minder lang op school zitten,

in vergelijking met de schoolweken van 35 uur in België, waar tijdens de middag wel opvang of een middagmaal door de school wordt voorzien. Belgische kinderen worden met andere woorden langer en tijdens de middag op school opgevangen. Bovendien is er op de meeste Belgische scholen voor- en naschoolse opvang, wat ook niet het geval is in Nederland. In het algemeen hebben ouders in België het gemakkelijker dan Nederlandse ouders om zorg en betaalde arbeid op elkaar af te stemmen in het dagdagelijkse functioneren. Ouders in Nederland moeten met andere woorden dagelijks meer uitdagingen het hoofd bieden en ervaren frequenter tijdsproblemen die betrekking hebben op de dagcyclus. Op basis van de gegevens ervaren Belgische ouders minder tijdsproblemen die te maken hebben met de dagcyclus, maar eerder met de jaarcyclus. Door het groter aantal lesuren per week bedraagt het aantal schooldagen in België 185 dagen, ten opzichte van 220 dagen in Nederland. De vakanties in België duren dus langer en ouders moeten tijdens deze periodes opvang voor hun kind regelen. Verschillende organisaties (ziekenfondsen, de gezinsbond, gemeenten, speelpleinwerking,...) bieden echter opvangmogelijkheden aan tijdens deze periodes, waardoor tijdsproblemen (grotendeels) opgevangen kunnen worden.

De Nederlandse context verklaart in grote mate waarom de combinatie van arbeid en zorg niet vanzelfsprekend verloopt. We veronderstellen dat het zeer hoge voorkomen van deeltijds werk, zowel bij vrouwen als bij mannen, een manier is waarop men er tijdsproblemen tracht op te vangen. In Nederland zoekt men dan ook actief naar oplossingen om ouders langer op de arbeidsmarkt te houden. Hoewel de situatie in België minder prangend lijkt, kan het uitbouwen van concepten zoals het moedercontract en duo jobs mogelijkheden scheppen bij het verminderen van het tijdsdrukgevoel. Alternatieve arbeidscontracten kunnen wel mogelijkheden bieden tijdens een bepaalde periode van de levensloop.

4.3.2 Genderongelijkheid

Hierboven werd al duidelijk dat de intrede van de vrouw op de arbeidsmarkt niet meteen uitmondde in een meer gelijke verdeling van huishoudelijke taken tussen mannen en vrouwen. Ook op het vlak van tewerkstelling blijven er op de Europese arbeidsmarkt en werkplekken grote verschillen tussen mannen en vrouwen bestaan. De verschillen in bezoldiging zijn aanzienlijk en weinig vrouwen bekleden een functie in het topmanagement van bedrijven. Indien de bezoldigde arbeidsuren en de tijd geïnvesteerd in verplaatsingen van en naar het werk, de zorg voor kinderen en ouderen en huishoudelijk werk samen worden genomen, dan werken tewerkgestelde Europese vrouwen meer dan mannen. Mannen verrichten meer bezoldigde arbeid dan vrouwen, maar vrouwen besteden meer tijd aan onbezoldigde arbeid dan mannen (Eurofound, 2007⁷).

⁷ Persbericht: Eurofound 'Werkende vrouwen nog steeds geconfronteerd met grote genderverschillen in de EU'. 08/03/2007

Een initiatief dat opgestart is in België is het twee jaar lopende project van een mobiele gendercel. Dit is een resultaat van een ander project 'Vrouwen en ArbeidsMarktParticipatie: sleutels tot werk en flexibiliteit' (V&) dat eind 2000 van start ging. Het V& project werd gesteund door het Europees Sociaal Fonds en het Vlaams Economisch Sociaal Overlegcomité. In het kader van het project werden bedrijven aangezet creatief om te springen met arbeidstijden en flexibele banen aan te bieden aan zowel vrouwen als mannen. Hierbij werden jobs opengebrouwen in het kader van een optimale combinatie van arbeid en gezin/vrije tijd. De begeleiding in deze bedrijven strekte zich uit van een vrouwvriendelijk, gezinsvriendelijk tot een mensvriendelijk personeelsbeleid. Via het V& project kwam tot uiting dat veel bedrijven en organisaties in Vlaanderen zoeken naar informatie en voorbeelden over maatregelen die de combinatie arbeid-privé voor werknemers vergemakkelijkt. Dit mondde uit in het opstellen van een inventaris van maatregelen en instrumenten die reeds door bedrijven gebruikt worden (Mobiele Gendercel, s.a.).

De mobiele gendercel heeft als doelgroep werkgevers, personeelsverantwoordelijken, sectorconsulenten en projectontwikkelaars of iedereen die wil werken rond gender en de combinatie werk-privé. Men streeft naar een gendervriendelijk personeelsbeleid, met oog voor de verschillen tussen mannen en vrouwen, en aandacht voor de combinatie werk-gezin. Men stelt dat er drie voorwaarden voor een succesvol gendervriendelijk personeelsbeleid zijn. Een belangrijk beginpunt is een behoefteonderzoek bij het personeel. Ten tweede is communicatie een essentiële stap zodat iedereen van de doelstellingen en werkwijze op de hoogte is en deze begrijpt. Ten derde moet het gendervriendelijke personeelsbeleid in harmonie staan met de strategie, kernwaarden, en mogelijkheden van het bedrijf. Indien dit bereikt wordt, resulteert dit in een werknemer die meer kansen krijgt om zijn job en privéleven op elkaar af te stemmen. Hij of zij voelt zich meer betrokken bij het bedrijf, wat een positief effect op het ziekteverzuim, het verloop, en de prestaties van werknemers heeft. Men is meer gemotiveerd en zal zich sneller engageren in het voordeel van het bedrijf. Door extra flexibiliteit te geven als werkgever, krijgt men extra flexibiliteit terug. Als gendervriendelijk bedrijf creëert men bovendien een positief imago. Het vergroot het rekruteringsgebied van het bedrijf, omdat vrouwen en mannen dezelfde kansen krijgen (Mobiele Gendercel, s.a.).

De mobiele gendercel ontwikkelde een aantal instrumenten: een vragenlijst voor de werkgever; een fiche per maatregel; een vragenlijst voor de werknemer en voor de vakbond. Om de vergaarde kennis en informatie niet verloren te laten gaan werd deze op een website bijeen gebracht. De website www.genderwerkt.be is een gesystematiseerde vorm van verzamelde informatie, specifiek herwerkt om bruikbaar te zijn als inspiratiebron en informatiesite voor geïnteresseerden. De databank bestaat uit een reeks gendervriendelijke maatregelen die gebruikt worden in Vlaamse ondernemingen en organisaties en die ter inspiratiebron voor anderen kunnen dienen (Mobiele Gendercel, s.a.). Hoewel vanuit de beschrijving van de context bleek dat België helemaal niet slecht presteerde op het vlak van de loonkloof tussen mannen en vrouwen, mag dit zeker niet betekenen dat er minder aandacht besteed moet worden aan gendergelijkheid. Qua

tijdsbesteding kwam al naar voor dat er nog aanzienlijk verschillen bestaan tussen mannen en vrouwen op het vlak van tewerkstelling. Omdat vanuit de analyses bleek dat vooral rond de thema's zorg en arbeid gewerkt werd in het buitenland, lijkt het verder zetten van het project de Mobiele Gendercel en het bestaan ervan verspreiden onder een groter publiek geen overbodige luxe. Op dit moment bestaat de mobiele gendercel uitsluitend in het Nederlands. Het aanbieden van dezelfde informatie in het Frans lijkt slechts een kleine moeite om ook Brusselse en Waalse bedrijven en organisaties op die manier verder aan te moedigen tot een gendervriendelijk personeelsbeleid, met oog voor de verschillen tussen mannen en vrouwen en aandacht voor de combinatie werk-gezin. Doordat geïnteresseerden een selectie kunnen maken uit maatregelen die geschikt zijn voor hun specifieke situatie of aan de hand van een probleemstelling waarmee een werkgever geconfronteerd wordt, een aantal oplossingen aangeboden krijgt heeft dit project uiteenlopende toepassingsgebieden. Indien men als werkgever een hoog ziekteverzuim onder werknemers vaststelt, dan stelt men op de website een aantal oplossingen voor zoals het aanpassen van de werktijden aan het co-ouderschap van werknemers, arbeidsuren op maat, het flexibel onderling wisselen van werkuren, gezinsvriendelijke vergaderuren, thuiswerken bij zieke kinderen mogelijk maken en moederschapsbeschermende maatregelen treffen.

Er zijn ook enkele van de buitenlandse initiatieven die perspectieven bieden voor België. Vanaf 1 juli 2002 hebben Belgische vaders recht op 10 wekdagen ouderschapsverlof in plaats van drie, binnen dertig dagen na de bevalling. Hiermee streeft men een betere verzoening van werk en levenskwaliteit na (Federale Overheidsdienst Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg, s.a.). In Finland bedraagt het vaderschapsverlof 18 wekdagen tijdens het moederschaps- of ouderschapsverlof. Sinds begin 2003 krijgen vaders 12 extra wekdagen toegekend als verlenging van het ouderschapsverlof. De voorwaarde om hier beroep op te kunnen doen is dat vaders de laatste twee weken van het ouderschapsverlof opnemen. Hiermee tracht men ouders aan te zetten tot een meer gelijke verdeling van de verloven en vaders aan te moedigen meer zorgverantwoordelijkheden op zich te nemen. Tegen het einde van 2003 hadden meer dan 2000 vaders van het verlengde vaderschapsverlof gebruik gemaakt. De belangrijkste hinderpaal bleek evenwel de heersende opvattingen over vaderschapsverlof te zijn. Het verspreiden van informatie over en het promoten van het vaderschapsverlof was de belangrijkste werkwijze om de opnamegraad van de verlenging van 12 wekdagen te verhogen (Ministry of Social Affairs and Health, 2004). Het belonen van het opnemen van vaderschapsverlof met een verlenging van het verlof lijkt een doeltreffende manier om vaders meer te betrekken bij de zorg voor hun kind. Het bekend maken van wat mogelijk is en in de informatiecampagne aandacht besteden aan de heersende opvattingen over moeder- en vaderrollen zijn daarbij essentiële elementen. Met een project van deze aard wordt dus een grotere gelijkheid tussen mannen en vrouwen nagestreefd op het vlak van zorgverloven en zorgverantwoordelijkheden.

In Rennes, Frankrijk (FR-10) richt men zich met een campagne op een meer gelijke tijdsbesteding tussen mannen en vrouwen. Om dit te bereiken moet aan de traditionele

genderrollen en de stereotypen die leven bij werkgevers en in de algemene opinie gesleuteld worden. Om tot een open debat te komen werd samengewerkt met het tv-netwerk van Rennes. In vijf documentaires werden personages getoond die verschillende levenssferen en verantwoordelijkheden moeten verzoenen. Openbare debatten, bijeenkomsten en lezingen werden georganiseerd die verschillende aspecten van de tijdsbesteding belichtten. Qua werkwijze sluit dit initiatief aan bij dat van Finland (FIN-05). Via het verspreiden van informatie beoogt men een gedragsverandering. Op het vlak van vaderschapsverlof kan er gemakkelijk een positieve bekrachtiging aan verbonden worden (verlenging van het verlof). Dit is niet even vanzelfsprekend voor de tijdsbesteding van mannen en vrouwen. Bovendien kan het effect van dergelijke campagnes zeer moeilijk geschat of opgemeten worden.

Men is zich wel bewust van het potentieel en de grote reikwijdte die het gebruik van media met zich meedraagt. De televisieserie 'Emma' op de Vlaamse televisie illustreert dit. Emma is een dagelijkse reeks waarbij een maatschappelijk relevant thema centraal staat. Emma maakt deel uit van het project 'MV-United. Perfect in balans'. Dit project kadert in het Europese jaar voor Gelijke Kansen voor Iedereen dat in 2007 plaatsvindt. MV-United is een samenwerking tussen de Vlaamse minister van Gelijke Kansen, Kathleen Van Brempt, het Europees Sociaal Fonds, VRT, Sanoma Magazines / Comeva en nog enkele andere partners. Het doel van dit project is gelijke kansen voor mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt en thuis op de agenda te zetten. Met Emma wil men inzicht geven in de mechanismes van discriminatie, emancipatie en stereotiep denken, zonder die boodschappen expliciet te benadrukken (MV-United. Perfect in balans, 2006). Over de mate waarin men de doelstellingen achter Emma kan overbrengen bij het publiek of bereikt met de uitwerking van de serie, laten we ons niet uit. We stellen enkel vast dat men door het gebruik van media aan opvattingen tracht te sleutelen. Het voorbeeld van de mobiele gendercel in België is eveneens een indicatie dat aan deze problematiek wel degelijk aandacht besteed wordt. Het verder verspreiden van het bestaan en de mogelijkheden van de Mobiele Gendercel en het bewustmaken van bestaande genderverschillen of opvattingen rond gender zijn dan ook mogelijkheden die voor heel België verder verkend kunnen worden.

4.3.3 Tijdsarm – tijdsrijk

Consumenten vereist zowel tijd als geld en naargelang de hoeveelheid die men ter beschikking heeft, onderscheidt men mensen met veel tijd en weinig geld; weinig tijd en veel geld; veel tijd en geld; weinig tijd en geld. Er spelen niet veel projecten specifiek in op deze problematiek. Een voorbeeld dat zich richt op de groepen met weinig tijd & weinig geld en veel tijd & weinig geld vinden we terug in het Verenigd Koninkrijk. Het Genesis project (VK-03) heeft als doel de economische activiteit van ouders in achtergestelde gebieden te verhogen en het aantal kinderen beïnvloed door armoede te verminderen. Men helpt ouders bij het ontdekken van hun arbeid- of onderwijswensen door gratis

kinderopvang te voorzien. Deze kinderopvang wordt in een bepaald gebied aangeboden aan ieder die training of onderwijs wil volgen of werkmogelijkheden wil ontdekken (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2006).

Dat de context van een land in deze een zeer belangrijke rol speelt wordt geïllustreerd door de buurt- en nabijheidsdiensten die in België bestaan. De eerste buurt- en nabijheidsdiensten ontstonden in de jaren '90. Deze initiatieven werden vaak aangestuurd vanuit lokale besturen of vanuit het opbouwwerk. Ze waren het resultaat van een veranderende demografische, sociaal-economische en culturele situatie en hadden als doel een antwoord te bieden op nieuwe individuele of collectieve behoeften. Enerzijds vielen er verschillende mensen uit de boot in een erg productieve, maar ook competitieve arbeidsmarkt. Anderzijds waren er een aantal personen, gezinnen en buurten die verstoken bleven van vitale diensten en welzijnsnoden. De jonge buurt- en nabijheidsdiensten boden een oplossing voor deze beide behoeften. De overheid toonde voor het eerst aandacht voor de buurt- en nabijheidsdiensten onder de eerste paars-groene federale en Vlaamse regering. In de beleidsnota 2000-2004 van Renaat Landuyt (toen Vlaams minister van Werkgelegenheid en Toerisme) werden de buurt- en nabijheidsdiensten voor de eerste keer genoemd als pijler van de sociale economie, naast de sociale inschakelingseconomie en het maatschappelijk verantwoord ondernemen. Op federaal vlak werden de verschillende beleidsnota's van de gewesten en de Duitstalige gemeenschap omtrent sociale economie vergeleken. Het resultaat hiervan was een samenwerkingsakkoord 'sociale economie', met als onderdeel de buurt- en nabijheidsdiensten, dat werd ondertekend op 4 juli 2000. Aanvankelijk kregen enkel de centrumsteden extra middelen om pilootprojecten te ontwikkelen. Deze eerste stap naar de verdere uitbouw en groei van de buurt- en nabijheidsdiensten werd voorzien in het Lokaal Actieplan Gesubsidieerde Diensteneconomie. De centrumsteden kregen extra Vlaamse middelen om pilootprojecten op te zetten, op voorwaarde dat er lokaal een cofinanciering werd geboden. Kort daarna, in 2001 werd een 'Experimentenfonds Buurt- en Nabijheidsdiensten' in het leven geroepen om projecten, ook los van de centrumsteden, te subsidiëren met middelen van de federale, Vlaamse, Waalse en Duitstalige regeringen. De Koning Boudewijnstichting beheerde dit Experimentenfonds (Sociale Economie, 2004).

In oktober 2003 organiseerde de Koning Boudewijnstichting als beheerder van het Experimentenfonds Buurt- en Nabijheidsdiensten enkele rondetafelgesprekken. De Koning Boudewijnstichting definieerde hier de buurt- en nabijheidsdiensten als volgt: "Een buurt- of nabijheidsdienst is een dienstverlenende voorziening met de volgende geïntegreerde kenmerken: ze verhoogt de leefkwaliteit van de gebruikers door in te spelen op relevante collectieve en persoonlijke behoeften; ze creëert duurzame arbeidsplaatsen voor alle medewerkers – waarvan minstens de helft gerekruteerd wordt uit kansengroepen; ze betreft medewerkers en andere belanghebbenden op een participatieve wijze bij zowel de interne organisatie als de externe dienstverlening. Deze drie kenmerken zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, zodat de voorziening meer is dan een gewone som van de onderdelen" (Europees Sociaal Fonds, 2003). Voorbeelden van activiteiten waarin buurt- en nabijheidsdiensten actief zijn: aanvullende thuiszorg,

aanvullende kinderopvang en oppas, groen- en buurtonderhoud, vervoer- en boodschappendiensten, fietsenstalling en verhuur, klus- en poetsdiensten, naai-, was- en strijkateliers, een sociaal restaurant, sociaal-culturele activiteiten, ICT-technologie om de digitale kloof te overbruggen en sociaal-toerisme (Sociale Economie, 2004).

De buurt- en nabijheidsdiensten hebben dus niet alleen betrekking op de kloof tussen tijdsrijk en tijdsarm, maar zijn daarnaast ook actief op veel andere vlakken. Doordat deze diensten ondertussen voor een deel geïnstitutionaliseerd zijn, maar de verbondenheid met de buurt of de directe omgeving waarin ze actief zijn niet verloren heeft, is deze formule uitermate geschikt voor tijdsingrepen op verschillende vlakken. Geldof (2001: 157) wijst er namelijk op dat tijdsbeleid niet uitsluitend een kwestie voor de overheid is. Het beleid is meer dan regeringsbeslissingen en wetten en vereist een wisselwerking tussen alle maatschappelijke actoren. Het concept van de buurt- en nabijheidsdiensten brengt verschillende actoren bijeen en kan daardoor uiteenlopende richtingen uitgaan. Het verspreiden van de werking van en de mogelijkheden die de buurt- en nabijheidsdiensten bieden onder een breder publiek kan niet alleen de kloof tussen tijdsrijken en tijdsarmen verkleinen, maar ook via lokale projecten als oplossing fungeren voor de tijdsdruk die huishoudens ervaren. De buurt- en nabijheidsdiensten kunnen met het concept van een tijdsbank vergeleken worden. Met dit verschil dat tijd niet als ruilmiddel gehanteerd wordt en dat de buurt- en nabijheidsdiensten zich expliciet richten op het tewerkstellen van lage kansengroepen zoals laaggeschoolde werklozen en senioren. De buurt- en nabijheidsdiensten dragen veel potentieel met zich mee om op uiteenlopende domeinen een verschil uit te maken en moeten zeker behouden worden als deel van de Belgische voorzieningen.

4.3.4 Een samengebalde levensloop

De huidige invulling van de levensloop leidt ertoe dat men in de richting geduwd wordt op een 25 à 30 jaar (voltijds) te werken en een carrière uit te bouwen, een huis te kopen, een gezin te stichten,... De lage tewerkstellingsgraad die België kent in de leeftijdsklasse van 55 tot 64 jaar illustreert deze ontwikkeling. Zowel de mannelijke als de vrouwelijke tewerkstellingsgraad bevindt zich bij de laagste van de onderzochte landen, respectievelijk 41.7% en 22.1%. Dit in vergelijking met Zweden waar de hoogste tewerkstellingsgraad werd vastgesteld, namelijk 72% voor mannen en 66.7% voor vrouwen tussen 55 en 64 jaar. Een samengebalde levensloop houdt met andere woorden in dat men verwacht wordt op alle levenssferen tegelijkertijd actief te zijn en omgaat met de coördinatie- en tijdsproblemen die uit de combinatie ervan voortvloeien. Ook in andere landen wordt men met dit fenomeen geconfronteerd. In Nederland is er bijvoorbeeld een initiatief dat zich toespitst op werknemers in de drukke levensfase (NL-19). Bedrijven richten er workshops, lezingen en consulten in waardoor ze werknemers stimuleren een evenwicht te vinden tussen gezinstijd, werktijd en persoonlijke tijd. Omdat deze tijdsproblematiek België niet vreemd is, zou dit hier ook door bedrijven toegepast kunnen worden.

Het is lijkt ons noodzakelijk dat er in ons land grondig werk gemaakt wordt van het ontwikkelen van een transitionele arbeidsmarkt en een meer flexibele levensloop, waarbij arbeid, zorg, ontspanning, studie enzovoort, beter gespreid worden over de levensloop. Een betere spreiding van de arbeidstijd over de levenscyclus is essentieel om de drukke levensfase te ontlasten. Daarom lijkt het ons raadzaam dat er naar gestreefd wordt dat jongeren vroeger de arbeidsmarkt betreden en meer 50-plussers actief blijven. In het kader van het generatiepact wordt dat laatste nagestreefd, maar wellicht is dat niet voldoende voor de ontwikkeling van een meer ontspannen levenloop. Volgens ons moet er echt dringend worden nagedacht over maatregelen die de levensloop 'opbreken'. Mensen moeten reële kansen krijgen om levenslang te leren, om diploma's te halen op latere leeftijd, om tijdelijk uit het arbeidsproces te stappen zonder dat dit de verdere loopbaan te sterk hypothekeert. De werk-, zorg-, leertijd en vrije tijd zouden evenwichtiger over de levensloop verdeeld moeten worden. Hiervoor moet echter in eerste instantie een wettelijk kader uitgewerkt worden en dat is vooral een zaak voor de centrale regering. De rol van burgerinitiatieven in deze lijkt ons eerder beperkt. Het middenveld kan echter wel een rol spelen in het nadenken over nieuwe modellen.

De idee van een levensloopbaanmodel, geïnitieerd door het Vlaams Economisch Verbond, pleit voor een herverdeling van de arbeid over de levenscyclus. Hiermee streeft men er dus naar een oorzaak van tijdsdruk, namelijk de hoge activiteitsgraad in verschillende levenssferen, aan te pakken. Met het levensloopbaanmodel streeft men er naar de combinatie van arbeid en gezin te bevorderen en de totale arbeidscapaciteit te verhogen (het langer aan het werk houden van oudere werknemers, het aanzetten van jongeren om studeren en werken te combineren en het activeren van de stille arbeidsreserve). Een goede combinatie tussen arbeid en privéleven kan een stimulans zijn om de werkzaamheidsgraad omhoog te krijgen. Voorwaarde is dat bedrijven een combinatiebeleid op maat voeren, dat de overheid niet het uitstappen, maar de combinatie van werk en gezin stimuleert, en dat elk individu zijn verantwoordelijkheid opneemt. Het levensloopbaanmodel gaat er van uit dat werknemers in hun loopbaan de strikte grenzen tussen de tijd voor opleiding, arbeid en (pensioen)rust zien vervagen. Dit creëert mogelijkheden om beroepsactiviteiten gemakkelijker te combineren met privéactiviteiten en vaker af te wisselen met een tijdelijke vermindering of stop van arbeidsactiviteiten. Het is een herverdeling van de arbeid over de levenscyclus. Zo kunnen ouders gedurende cruciale periodes in hun levensloop tijd hebben om (minder) werk te combineren met andere activiteiten zoals zorg, vrije tijd of opleiding. In plaats van langer werken, kunnen we kiezen voor anders werken: meer keuzemogelijkheden om arbeid aan te passen, afhankelijk van de levensloop, waarbij de hoeveelheid gepresterde uren over de loopbaan niet hoeft te stijgen.

In het levensloopbaanmodel zal iemand die de band met zijn loopbaan in bepaalde periodes losser kan maken om ze in andere periodes te verstrakken, minder geneigd zijn om die band vroegtijdig door te knippen. Het uitgangspunt is hier dat individuele

keuzevrijheid gepaard gaat met individuele verantwoordelijkheid en het aanvaarden van gevolgen op financieel vlak, tijdsbesteding, sociale relaties, ... Dit impliceert dat een individu ook de ruimte krijgt om zijn verantwoordelijkheid op te nemen en niet betutteld wordt door overheidsoptreden. Werkgevers hebben verschillende instrumenten ter beschikking om hun medewerkers in staat te stellen arbeids- en privéactiviteiten vlotter te combineren. De arbeidsduur kan flexibel gemaakt worden met bijvoorbeeld deeltijds werk, tijdskrediet, jobsplitsing of zorgverlof. Ook het ogenblik waarop de arbeidsprestatie geleverd wordt, kan variabel gemaakt worden, met bijvoorbeeld glijdende arbeidsuren of een gecompriëerde werkweek. Ook de vermindering van het aantal verplaatsingen van en naar de werkplek - met thuiswerken of telewerk - kan bevorderlijk zijn voor een vrijere dagindeling en afstemming van werk en privé (<http://www.voka.be/>, 04/01/07; <http://www.gezinsbond.be/html/actuele-standpunten/2005/Standpunt%20Eindeloopbaan.pdf>, 04/01/07).

Ook het Belgische systeem van tijdskrediet kan de tijdsdruk in het spitsuur van het leven milderden. Elke werknemer die een jaar heeft gewerkt heeft recht op tijdskrediet. Onder tijdskrediet vallen drie formules die vanaf 2002 het vroegere stelsel van loopbaanonderbreking in de privésector hebben vervangen. Ten eerste is er het eigenlijke tijdskrediet dat werknemers de mogelijkheid biedt hun loopbaan volledig te onderbreken of hun arbeidsprestaties te verminderen tot de helft van een voltijdse baan voor een duur van minimum 3 maanden tot maximum een jaar. De maximumduur kan verlengd worden tot 5 jaar indien een CAO op sectoraal of ondernemingsniveau dit regelt. Ten tweede is er de loopbaanvermindering waardoor voltijds tewerkgestelde werknemers hun arbeidsprestaties kunnen verminderen met een vijfde van de voltijdse arbeidsregeling (1 volledige dag of 2 halve dagen per week) voor een periode van minimum 6 maanden tot maximum 5 jaar. Ten slotte is er de vermindering van de arbeidsprestaties voor werknemers van 50 jaar en ouder. Werknemers kunnen ofwel hun arbeidsprestaties met een vijfde verminderen voor minimum 6 maanden tot aan het begin van het pensioen, ofwel tot de helft van een voltijdse betrekking voor minimum 3 maanden tot aan het begin van het pensioen. Op Vlaams niveau is het mogelijk nog aanmoedigingspremies te ontvangen indien men zorg- of opleidingskrediet opneemt. De aanmoedigingspremies dienen enkel als aanvullende uitkering bovenop het eigenlijke tijdskrediet en hebben als doel de drempel tot het opnemen van tijdskrediet te verkleinen.

Naast het algemene tijdskrediet kent de federale regelgeving nog drie bijzondere vormen van onderbreking van de beroepsloopbaan. Het ouderschapsverlof biedt werknemers de mogelijkheid hun loopbaan volledig of gedeeltelijk te onderbreken zodat men zich kan richten op de opvoeding van kinderen tot de leeftijd van 6 jaar (gehandicapte kinderen tot de leeftijd van 8 jaar). Bij het verlof voor medische bijstand kunnen werknemers hun loopbaan volledig of gedeeltelijk onderbreken voor het verlenen van bijstand of verzorging aan een gezins- of familielid tot de tweede graad, dat lijdt aan een zware ziekte. Bij palliatief verlof kunnen werknemers hun loopbaan volledig of gedeeltelijk onderbreken voor het verlenen van palliatieve zorgen. Onder palliatieve zorgen wordt elke vorm van bijstand (medisch, sociaal, administratief of psychologisch) of verzorging van personen, die lijden aan een ongeneeslijke ziekte en zich in een terminale fase bevinden, verstaan. Ook voor

deze drie thematische verloven is een bijkomende aanmoedigingspremie mogelijk in Vlaanderen. In de praktijk komen de Vlaamse aanmoedigingpremies vooral tegemoet aan de behoefte van vrouwelijke werknemers tussen 26 en 35 jaar om de combinatie tussen werk (vaak deeltijds) en de zorg voor jonge kinderen (of een ziek familielid) mogelijk te maken (Vlaams Subsidieagentschap voor Werk en Sociale Economie, 2006: 60). Op deze manier reikt men vanuit de institutionele context instrumenten aan om een evenwicht te vinden tussen de eisen die verschillende levenssferen stellen. Het tijdskrediet en de thematische verloven die opgenomen kunnen worden, zijn reeds een stap in het mogelijk maken van een levensloopbaanmodel. Een bijkomende maatregel zoals de aanmoedigingspremies in Vlaanderen kan daarbij de opnamegraad van tijdskrediet en/of thematisch verlof vergroten.

Het Federaal regeerakkoord van Verhofstadt II (2003) heeft geen grootse plannen voor de stelsels van loopbaanonderbreking en tijdskrediet. Het beoogt de verlenging van het ouderschapsverlof (en het zwangerschapsverlof) en de invoering van een nieuw stelsel om gezin en werk beter op elkaar af te stemmen; door middel van het tijdsparen⁸. In een dergelijk stelsel krijgt elke werknemer een tijdspaarrekening waarop bijvoorbeeld niet opgebruikte vakantiedagen of gepresteerde overuren kunnen worden geplaatst. Deze opgespaarde dagen zou de werknemer dan kunnen opnemen op een zelfgekozen moment in zijn loopbaan (Regeringsverklaring en regeerakkoord, 2003: 26). Dit potentieel nieuw stelsel vertrekt vanuit een alternatieve filosofie omtrent het afstemmen van de loopbaan en het gezinsleven. Bij tijdsparen verdient men vrije tijd door overuren te presteren. De mogelijkheid bestaat dus om periodes van overwerk af te wisselen met periodes met meer vrije tijd. Een belangrijk nadeel van tijdsparen kan zijn dat men verlof wil opnemen, maar nog geen of weinig uren gespaard heeft, bijvoorbeeld aan het begin van de carrière wanneer het gezinsleven vorm krijgt (kopen van/werken aan een huis, krijgen van kinderen). Het loopbaanonderbreking/tijdskrediet stelsel neemt aan dat een beroepsloopbaan op zich veeleisend is en men om veelerlei redenen de mogelijkheid moet hebben om een vermindering of onderbreking van de arbeidsparticipatie te verkrijgen. Het regeerakkoord meldt ook de oprichting van een overlegplatform in het kader van het federale gezinsbeleid, de Staten-Generaal van het Gezin (www.degezinnen.be). De Staten-Generaal van het Gezin is een overlegplatform waarin de vertegenwoordigers van de federale regering, van de gewesten en de gemeenschappen, van de verenigingssector, van de universitaire wereld, evenals de sociale partners samenkomen met als doel concrete voorstellen uit te werken voor het gezinsbeleid. Binnen dit platform stipten reeds meerdere experts het belang van loopbaanonderbreking/tijdskrediet aan om een betere afstemming van het gezinsleven en beroepsleven te bewerkstelligen (Desmet, Glorieux & Vandeweyer, 2007).

⁸ Beide maatregelen zijn anno januari 2007 nog niet uitgevoerd.

De Staten-Generaal van het Gezin leent zich op het Belgische niveau zeer goed om het tijdsdrukgevoel te verminderen door het bijeen brengen van informatie en te sleutelen aan het gezinsbeleid. Uit de analyses kwam naar voor dat zorg het belangrijkste thema was en familie de doelgroep was waar het meeste op ingewerkt werd. Het is opvallend dat dit type van initiatief voortspuit uit de institutionele context. Dit leidt er toe dat aan tijdnoden die burgers op dit vlak ervaren reeds gewerkt wordt, waardoor de nood aan burgerinitiatieven verminderd wordt.

Naast het creëren van formele mogelijkheden zijn de heersende opvattingen een uitermate belangrijk aspect dat niet verwaarloosd mag worden. Opvattingen spelen een belangrijke rol in het stellen van bepaald gedrag. Mensen moeten aangemoedigd worden in het spreiden van de hoeveelheid betaalde arbeid over een langer gedeelte van hun levensloop. Door een grotere spreiding van verschillende activiteiten over de levensloop mogelijk te maken, kunnen mannen gestimuleerd worden meer zorgverantwoordelijkheden op te nemen. Een verminderde arbeidsmarktparticipatie is één van de uitgelezen manieren om de hoge tijdsdruk die in de drukke leeftijd ervaren wordt aan te pakken. De Finse manier om het vaderschapsverlof te promoten via een verlenging ervan als de vader de laatste twee weken van het ouderschapsverlof opneemt (FIN-05) kan als voorbeeld genomen worden. Het positief bekrachtigen van keuzes die in de richting leiden van een levensloopbaan lijkt een goede werkwijze om tot veranderingen in opvattingen en gedrag te komen. De Vlaamse aanmoedigingspremies zijn daarin bijvoorbeeld een eerste stap. Extra aandacht moet daarbij besteed worden aan de aanmoediging van mannen tot het uitbouwen van een meer ontspannen levensloopbaan. Een verlenging van bepaalde verlofperiodes indien mannen een bepaald gedeelte opnemen, lijkt hierbij een beloftevolle piste te zijn.

4.3.5 Een meer flexibele tijdsorde

De eerder beschreven tijdsproblemen leiden ondermeer tot een zekere vraag naar een minder rigide omgang met de tijd. Aan deze verzuchting wordt vaak tegemoet gekomen door een verruiming van de openingsuren door te voeren of een burgerdag in te stellen. Qua openingsuren gaat dit van winkels en administratieve diensten tot kinderopvangdiensten. Een burgerdag betreft meestal gemeentelijke of stedelijke diensten, hoewel particuliere instellingen (bv. een bank) kunnen meedoen. Om voorzieningen langer open te houden is evenwel personeel noodzakelijk. Dit kan een groep zijn die veel tijd en weinig geld ter beschikking heeft. Om hen niet op te laten opdraaien voor verruimde openingstijden en opnieuw tijdsproblemen te creëren, kan dit opgelost worden door bijvoorbeeld een verruiming van de werk- of openingstijden van 8 naar 12 uur per dag, gepaard gaande met de invoering van een tweeploegenstelsel met diensten van 6 uur. Dit leidt ertoe dat de efficiëntie en het welzijn van de werknemers verbeterd wordt en meer werkgelegenheid gecreëerd worden (zie FIN-03).

Een tegengesteld voorbeeld van een meer flexibele omgang met de tijd is het initiatief waarbij de schoolkalenders van Verona (IT-13) op de agenda stonden. Elke school had voorheen de vrijheid de eigen vakanties vast te leggen. Dit schiep echter problemen voor ouders waarvan kinderen in verschillende scholen ingeschreven waren. Het project had tot doel de schoolvakanties centraal per regio vast te leggen. Dit houdt met andere woorden een minder flexibele omgang met de tijd in. In België stelt dit probleem zich echter niet omdat de schoolvakanties per gemeenschap bepaald worden. Een ander initiatief in Verona (IT-14) dat daarentegen een meer flexibele omgang impliceert is de zomeropenstelling van winkels. Dit houdt in dat winkels in het historische centrum tijdens de maand september tot 23 uur geopend zijn. Dit initiatief houdt in dat met tijd (openingstijden) op een soepelere wijze wordt omgesprongen. Men stapt tijdens een bepaalde periode af van de traditionele openingstijden van winkels.

Doordat Milaan (IT-09) door de vakantie tijdens augustus een grote leegloop kent, worden achterblijvende bewoners geconfronteerd met vakantiesluitingen van vele voorzieningen en diensten. Om dit probleem op te vangen wordt zoveel mogelijk informatie betreffende de beschikbaarheid van voorzieningen bijeen gebracht in een gids. Dit is een initiatief dat in Milaan resultaten oplevert. Op sommige plaatsen in België wordt reeds op lokaal niveau een lijst opgesteld met de vakantiesluitingen en openingen van voorzieningen. Als een bepaalde stad of streek geconfronteerd wordt met een vakantie-uitloop in de mate dat het een belemmering wordt voor het dagelijkse functioneren wordt, dan kan men gebruik maken van de ervaring die men in Milaan op dit vlak al opbouwde. Eveneens in Milaan is een communicatiesysteem uitgewerkt tussen promotors van events en openbare diensten waardoor activiteiten met elkaar in overeenstemming gebracht kunnen worden. Indien op dit vlak problemen ervaren worden in België kan deze harmonisering van de stadskalender als voorbeeld genomen worden.

Ook in België flakkert het debat rond openingstijden van winkels en dienst de laatste decennia geregeld op. Afgelopen jaar was er binnen de regering zowel discussie rond het aantal zondagen per jaar dat winkels hun zaak mogen open, als over de afbakening van de toeristische zones waarin winkels wel de toestemming krijgen om op zondag open te zijn. Het is duidelijk dat de strikte wetgeving rond openingsuren van winkels en diensten de afstemming met andere tijdsordes niet vergemakkelijkt, het is echter de vraag of een versoepeling van deze wetgeving geen andere coördinatieproblemen zal genereren.

4.3.6 Mobiliteit verstart

Het mobiliteitsprobleem is doorgaans een kwestie dat te veel mensen zich op hetzelfde moment op dezelfde plaats bevinden. Een probleem waarmee we in België dagelijks geconfronteerd worden. Dit is dan ook een tijdsprobleem bij uitstek waar bijna iedereen mee in contact komt.

Tussen de buitenlandse initiatieven kwamen een aantal mobiliteitsproblemen naar voren die te maken hadden met schoolomgevingen. Scholen leiden namelijk tot een concentratie

van verkeer op bepaalde momenten van de dag en bleken regelmatig onderwerp van een tijdsinitiatief uit te maken. In Milaan (IT-05) onderzocht men de frequentie van het verkeer bij schoolactiviteiten, veilige wegen voor de leerlingen en verbeteringen van publieke diensten. In Cremona (IT-11) resulteerde een initiatief, met als aanleiding verkeersknelpunten veroorzaakt door een school, in: een verbod op motorvoertuigen op bepaalde tijdstippen (piekmomenten) van de dag, de realisatie van een beschermd fietspad, een nieuw tijdgereguleerde parkeerzone waar korte stoppen toegelaten zijn, een beperkte verkeerszone in een aantal naburige straten van via Palestro, een duurzaam mobiliteitmanagement in publieke en private parkeerzones, bewustwordings- en educatieve acties aangaande het privégebruik van de auto, een communicatieprogramma, surveys en studies ter aanvulling van het project. Voor tijdsproblemen op het vlak van verkeer die voortvloeien uit de aanwezigheid van scholen kunnen buitenlandse oplossingen ook in België worden toegepast. Het initiatief in Nederland (NL-09) dat de verkeersdruk vermindert door middel van kindlinten kan eveneens bij verkeersproblemen in de buurt van scholen uitgevoerd worden in België. Men creëert de mogelijkheid dat kinderen zelfstandig van de ene locatie naar de andere kunnen gaan. Hierdoor moeten ouders niet altijd instaan voor vervoer van de ene naar de andere activiteit en vermindert dit de verkeersdruk. Door de op sommige plaatsen minder overzichtelijke ruimtelijke ordening kan de realisatie van kindlinten een grotere uitdaging vormen, dan het geval is in Nederland.

In België worden uiteraard reeds stappen ondernomen om verkeersproblemen aan te pakken. Taxistop Carpooling bestaat reeds bijna 30 jaar en sinds kort is er ook een systeem van autodelen (Cambio). Cambio autodelen zorgt voor minder privébezit van auto's en is het beter voor het milieu. Het gebruik kan gecombineerd worden in combinatie met het openbaar vervoer (Cambio, <http://www.cambio.be/cambio/carsharing/nl/2/index.html>, 03/04/07). Het openbaar vervoer voert tracht via acties zoals het krijgen van een abonnement van bepaalde duur bij inlevering van een nummerplaat bij de desbetreffende vervoersmaatschappij, en bij de MIVB ook nog een Cambio start abonnement of een fietspremie, meer gebruikers aan te trekken.

Uit de initiatieven kwam naar voor dat de concentratie van diensten en voorzieningen een effectieve manier is om de verkeers- en tijdsdruk te verminderen. Hoewel centralisatie steeds meer wordt toegepast, is dit een piste die nog veel te ontginnen mogelijkheden bevat. Dit kan gecombineerd worden met het doorvoeren van een digitalisering van bepaalde diensten. Beide opties bezitten potentieel op het vlak van mobiliteit en duurzaamheid.

4.3.7 Duurzaam energiegebruik en consumptie

Een ander belangrijk thema in dit onderzoek is duurzaamheid. Voorheen kwamen het meervoudig ruimtegebruik van bedrijventerreinen, scholen in combinatie met andere activiteiten, duurzame gemaksdiensten, een routehulp en carpoolen aan bod. Dit zijn uitgelezen initiatieven om resultaat te boeken op het vlak van duurzaamheid. Nog te veel staan gebouwen (bedrijven, scholen,...) 's avonds leeg en blijft de ruimte en infrastructuur onbenut.

Uit het onderzoek kwam naar voor dat qua tijdsbeleid het aspect duurzaamheid zelden als hoofddoelstelling geformuleerd werd. Duurzame effecten bleken vooral als neveneffect van initiatieven op te treden. Het aanpassen van mobiliteit, het multifunctionele gebruik van ruimte en grootschalig gemaksdiensten aanbieden blijken uitgelezen mogelijkheden te vormen om aandacht te besteden aan duurzaamheid. Opvallend is dat in de initiatieven voorlopig zeer weinig gebruik wordt gemaakt van de oplossing digitalisering om zowel tijdsproblemen (er moet niet langer rekening gehouden worden met openingsuren) als mobiliteitskwesties (minder verplaatsingen) aan te pakken en aandacht te besteden aan duurzaamheid. We vermoeden dat dit de komende jaren snel zal veranderen.

5 Besluit

Dit onderzoek beoogde in eerste instantie het blootleggen van een aantal dominante maatschappelijke tijdsproblemen waarmee men heden ten dage geconfronteerd wordt (zie hoofdstuk 2). Wanneer tijdsnormen minder strikt worden en/of wanneer teveel actoren deelnemen aan verschillende activiteiten en levenssferen, worden mensen geconfronteerd met botsende tijdsordes en een moeizame afstemming met anderen. Temporele normen die minder collectief zijn maken tijdsordening minder evident en houden niet langer een eenduidige norm voor iedereen in. Het proces van differentiatie bleek een belangrijke rol te spelen in de toegenomen complexiteit van de tijdsordening. Maatschappelijke ontwikkelingen zoals de flexibilisering van de arbeid, de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, de veranderingen in de huishoudenstructuur leidden tot een toename van rolconflicten. De druk op huishoudens vergrootte, er is nog steeds sprake van genderongelijkheid, de kloof tussen tijdsarmen en tijdsrijken werd explicieter, mobiliteitsproblemen worden dagelijks ervaren en een samengebalde levensloop zorgt voor heel wat tijdsdruk. De inventarisatie van de maatschappelijke ontwikkelingen die de afgelopen decennia hebben bijgedragen tot een gewijzigde tijdsordening toonde aan dat de tijdsordening steeds meer als problematisch ervaren wordt.

Na de schets van de tijdsproblemen, werden Europese initiatieven met betrekking tot tijdsordening bestudeerd die inspeelden op de geïdentificeerde problemen (zie hoofdstuk 3). Vertrekkende van de vaststelling dat de tijdsordening in Westerse samenlevingen drastisch veranderde de afgelopen jaren en steeds meer individuen in het dagelijkse leven worden geconfronteerd met tijdsproblemen, ontstonden in verschillende Westerse landen initiatieven van tijdsbeleid. In tegenstelling tot België, zijn er in verschillende Europese landen op verschillende bestuurlijke niveaus en met verschillende doelen voor ogen, projecten rond tijdsbeleid lopende. We maakten een inventarisatie van verschillende Europese initiatieven rond tijdsordening. Deze inventarisatie had niet tot doel exhaustief te zijn, maar verschaft hopelijk wel een goed beeld over de verschillende tijdsproblematieken en de verschillende oplossingen die aangedragen werden. Op basis daarvan werd gestreefd naar een overzicht van goede praktijken uit het buitenland.

Uit de analyses van de buitenlandse initiatieven bleek dat zorg, tijd en ruimte de belangrijkste thema's waren, waar het meeste rond gewerkt werd. De meest gehanteerde oplossingen situeerden zich op het vlak van de aanpassing van de openingstijden van school- en kinderopvangvoorzieningen, van openbare diensten, het instellen van een tijdbank of bureau en centralisatie. Het is opvallend dat centralisatie als oplossing aangedragen wordt, omdat dit ingaat tegen het proces van differentiatie dat zich op haast alle domeinen van het dagelijkse leven voltrok. De belangrijkste doelgroep bleek familie te zijn. Dit komt overeen met de vaststelling dat zorg het vaakste voorkwam als thema van de initiatieven. Dit werd gestaafd doordat het merendeel van de projecten actief was op de dagcyclus. Er bleek een niet echt verrassende samenhang tussen de behandelde thema's in de projecten en de oplossingen die voorgesteld worden te bestaan: het aanpassen van

openingstijden en soms centralisatie om zorg en diensten beter bereikbaar te maken, het aanpassen van werktijden om problemen rond arbeid aan te pakken, aanpassingen van ruimte en mobiliteit en soms centralisatie om problemen rond ruimte en duurzaamheid te remediëren en tijdsbanken om algemene tijdsproblemen op te lossen. We achterhaalden dat bepaalde thema's belangrijker zijn voor sommige doelgroepen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij projecten rond 'ruimte' die gericht zijn op burgers & gemeenschap en families, het thema 'zorg' dat zich uitsluitend richt op families en het thema 'diensten' dat de gebruikers ervan en families beoogt. Dit is een duidelijke indicatie dat verschillende thematieken inherent verbonden zijn met bepaalde doelgroepen.

We onderzochten in welke mate de verzamelde projecten aansluiting vonden bij de doelstellingen van het federale plan duurzame ontwikkeling 2004-2008. Hoewel geen van de zes thema's van het plan van duurzame ontwikkeling centraal staat in de onderzochte tijdsprojecten stellen we toch vast dat in het overzicht van tijdsinitiatieven vier van de zes thema's van het plan voorkomen. Het opvangen van de vergrijzing van de bevolking en het beperken van gevaren voor de volksgezondheid vinden we niet (expliciet) terug. De strijd tegen armoede en voor sociale inclusie; een verantwoordelijker beheer van natuurlijke hulpbronnen; beperking van klimaatveranderingen en een intensiever gebruik van schone energie en het vervoerssysteem verbeteren zijn wel aanwezig, mits de laatste drie thema's samen werden gevoegd. De thema's van het plan duurzame ontwikkeling spitsten zich echter weinig toe op het aspect tijd en het lijkt dat tijdsinitiatieven zelf vaak niet bewust zijn van de duurzame effecten die ze met zich meedragen. Dit is te wijten aan het feit dat de initiatieven gericht zijn op het verlichten van tijdsproblemen die voortvloeien uit het samenkomen of het op elkaar afstemmen van verschillende levenssferen. De vaststelling dat initiatieven vooral op de vlakken zorg, tijd en ruimte actief zijn ondersteunt dit. Ontwikkelingen zoals de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en het stijgende aantal eenpersoonshuishoudens hebben (nieuwe) tijdsproblemen gecreëerd en het is vooral op deze problemen dat de onderzochte initiatieven zich richten. Duurzaamheid is geen probleem waaraan men dagelijks het hoofd moet bieden, voor de tijdsproblemen waarop de onderzochte initiatieven zich richten is dat wel in grote mate het geval. Aandacht voor duurzaamheid trad wel regelmatig als neveneffect op van initiatieven.

We onderzochten ook de context van de landen waaruit initiatieven afkomstig waren (zie hoofdstuk 4). Omdat de landen gekenmerkt werden door uiteenlopende contextgegevens, konden de buitenlandse voorbeelden niet zomaar worden vertaald naar de Belgische situatie. Daarom gingen we na in welke mate de Belgische situatie vergelijkbaar is met de buitenlandse situatie. Daartoe werd België met de andere landen vergeleken aan de hand van een reeks indicatoren, zoals de tewerkstellinggraad van mannen en vrouwen, het aandeel van deeltijds werk in een land, de mogelijkheden wat betreft ouderschapsverlof en kinderopvang, de schooltijden, de wetgeving inzake werk- en openingstijden, het voorzieningenaanbod... Dit werd gekaderd in de analyse van Esping-Andersen aangaande verzorgingsregimes.

Ten slotte werd nagegaan in welke mate die buitenlandse initiatieven geïmplementeerd kunnen worden in België ter remediëring van de eerder geïdentificeerde problemen. Hiermee werd getracht een aantal krijtlijnen rond het denken over tijdsbeleid uit te tekenen voor België. De tijdsproblemen in België kwamen enerzijds overeen met de problemen die in andere landen van Europa ervaren werden. Voor deze domeinen konden we onderzoeken welke lessen eruit getrokken kunnen worden voor België. Anderzijds is de uiteenlopende invulling van de contextgegevens van belang. De Belgische context zorgt er namelijk voor dat aan bepaalde tijdsproblemen tegemoet wordt gekomen via institutionele arrangementen, waar dit in andere landen minder het geval is of ontbreekt. Hierdoor wordt in België op die vlakken de voedingsbodem voor en nood aan burgerinitiatieven ingetoomd.

Hoewel er zeker aandacht besteed moet worden aan tijdsbeleid in België, bleek het bestaande tijdsbeleid voornamelijk impliciet van aard te zijn. De huidige vorm van de buurt- en nabijheidsdiensten, de mobiele gendercel, diensten van organisaties zoals Familiehulp of Aide Soins à Domicile, de mogelijkheid van dienstencheques, de aandacht voor het levensloopbaanmodel, de opname van tijds krediet, het potentieel van media,... zijn allemaal elementen die vandaag de dag al bestaan of uitgebouwd worden. Het ruim uitgebouwde aanbod van kinderopvangmogelijkheden en de vroege toelatingsleeftijd voor kleuterscholen leiden er toe dat er minder tijdsproblemen op dit vlak ervaren worden dan in sommige andere landen. Het komt regelmatig voor in België dat getroffen maatregelen hun band met tijd niet expliciteren, maar dat ze wel een (grote) impact hebben op de wijze waarop met tijd en tijdsdruk wordt omgegaan.

Voor alle landen geldt dat duurzaamheid doorgaans als neveneffect van initiatieven naar voor kwam. Het aanpassen van mobiliteit, het multifunctionele gebruik van ruimte en grootschalig gemaksdiensten aanbieden bleken uitgelezen mogelijkheden te vormen om aandacht te besteden aan duurzaamheid. Opvallend was de geringe aandacht in de initiatieven om digitalisering aan te wenden ter remediëring van tijdsproblemen. Digitalisering lost zowel tijdsproblemen (er moet niet langer rekening gehouden worden met openingsuren) als mobiliteitkwesties (minder verplaatsingen) op en besteedt op die manier aandacht aan duurzaamheid. We vermoeden dat hier de komende jaren snel verandering in zal komen.

Uit ons beperkt onderzoek komt duidelijk naar voor dat er nood is aan nieuwe oplossingen en nieuwe initiatieven om tegemoet te komen aan nieuwe problemen die voortvloeien uit de veranderende tijdsorde. Het lijkt ons dan ook belangrijk om deze nieuwe initiatieven te blijven opvolgen. We pleiten er dan ook voor om net zoals in andere landen het geval is centraal informatie over diverse initiatieven, kennis en ervaring te bundelen en uit te wisselen (cfr. het bureau Dagindeling en het Kennisplatform Dagindeling, Ruimte en Tijd in Nederland). In België staan we op dit vlak nog nergens, vandaar wellicht dat heel wat initiatieven verborgen blijven of niet onder de noemer 'tijdsinitiatieven' bekend staan. In Nederland worden de krachten gebundeld om projecten in te dienen bij het Europees

Sociaal Fonds. Tussen 2002 en 2007 is er uit het Nederlands ESF-3 budget € 24 miljoen beschikbaar gesteld voor vernieuwende projecten dagindeling en voor het implementeren van behaalde resultaten. Geregeld wordt de kennis en de ervaring die opgedaan wordt in het kader van deze projecten uitgewisseld. Het lijkt ons zinvol om ook in België een dergelijk kennisplatform te ontwikkelen.

Ook internationaal is er nood aan uitwisseling, maar ook op dit vlak worden reeds initiatieven ontwikkeld. Tot slot van dit rapport willen dan ook kort stilstaan bij een internationaal project (SURE) dat een aanzet tot internationale expertisevorming beoogt. SURE is een onderzoeksproject over stedelijke transformatie gecombineerd met een tijd-ruimte perspectief dat van start ging in 2002 in het kader van het 'Fifth Framework Program' van de Europese Commissie. Elf partners uit Italië, Frankrijk, Duitsland, Spanje, Polen en op Europees vlak zijn hierbij betrokken. Via innovatieve experimenten in deze landen tracht men de multifunctionaliteit van achtergestelde gebieden te verzekeren door de toegankelijkheid, diensten, infrastructuur, economische en sociale gezondheid en bestuur binnen de algemene transformaties en evoluties van steden en regio's te herbekijken. Dit houdt bijvoorbeeld het in kaart brengen van werktijden, tijdtabellen van locaties, de morfologie van mobiele populaties, patronen van dagelijkse bewegingen, het tijdsgebruik en tijdbudget, collectieve stedelijke ritmes en de dynamiek van stedelijke transformaties in. Tijdgeografen interpreteren stedelijke ruimtes als chronotopen. Chronotopen zijn fysieke gebieden, gekarakteriseerd door gebruikspatronen van verschillende populaties zoals bewoners, tijdelijke bewoners, pendelaars en verschillende leeftijdsgroepen met verschillende mobiliteitsvoorwaarden. Deze gebieden zijn tezelfdertijd knooppunten waar tijd en ruimte samenkomen en versmelten. Het concept van een chronotop en de interpretatie ervan zijn cruciaal in de tijdsgeoriënteerde stedelijke vormgeving.

SURE is in het leven geroepen om tegemoet te komen aan verschillende noden van Europese steden en hun bewoners. In het bijzonder gebieden waar economische en sociale veranderingen tot nieuwe sociale, omgevings- of stedelijke problemen leiden. Dit zijn problemen zoals het verloren gaan van werkgelegenheid en een stijging van werkloosheid, een vermindering van openbare diensten, onveilige buurten, een hoog niveau van vervuiling en verloedering van openbare ruimtes. Omdat voor deze gebieden belangrijke keuzes gemaakt moeten worden wat betreft het herdefiniëren van hun karakter tracht SURE de lokale overheden en stakeholders bij te staan door technische en organisatorische instrumenten aan te bieden in het bepalen van hun ontwikkelingskeuzes. Innovatief aan de aanpak van SURE is dat men stedelijk tijdsbeleid en stedelijke heroplevingsstrategieën samenvoegt. Deze hebben een aantal gemeenschappelijke kenmerken: hun uiteindelijke doel is de levenskwaliteit en stadspatronen te verbeteren, de kwaliteit van een stad wordt als een aspect van economische groei beschouwd. Beiden zijn gestoeld op en hechten veel waarde aan duurzame ontwikkeling. Ze beroepen zich in hun benadering op meerdere disciplines en actoren en men tracht burgers bij het proces te betrekken (Milano Metropoli Development Agency, 2005; SURE, 2006).

6 Bibliografie

Alle referenties met betrekking tot de projectbeschrijvingen in Europa zijn opgenomen in de bibliografie van de bijlage.

Achterhuis, H. (2003) Werelden van tijd. Amsterdam, Stichting Maand van de Filosofie en Hans Achterhuis

Adam, B. (1995) Timewatch. The social analysis of time. Cambridge, Polity Press

Aide Soins à Domicile (s.a.) <http://www.fasd.be/brabantwallon/>, 29/03/07

Aymard, M., C. Grignon, F. Sabban (1993) Le temps de manger: alimentation, emploi du temps et rythmes sociaux. Paris, Editions de la Maison des sciences de l'homme, Institut National de la Recherche Agronomique, 323 p.

Bargeman, B. & W. Knulst (2003) Outsourcing and self-provisioning by different household types using time budget data. International Association of Time Use-conference, Brussel

Beckers, T. (2004) De hyperactieve samenleving: op zoek naar de verloren tijd. Tilburg, Universiteit van Tilburg, 52 p.

Beckers, T. & H. van der Poel (1990) Vrijetijd tussen vorming en vermaak. Leiden/Antwerpen, Stenfert Kroese Uitgevers

Bittman, M. (1998) 'The Land of the Lost Long Weekend? Trends in Free Time Among Working Age Australians, 1974-1992.' Loisir et Société/Society and Leisure **21**: 353-378

Bittman, M. (1999) Social Participation and Family Welfare: The Money and Time Costs of Leisure. Sydney, Social Policy Research Centre. University of New South Wales: 29

Bouillin-Dartevelle, R. (1992). 'Femmes actives et temps libre: un nouvel enjeu social.' Loisir et société **15**(1): 291-302

Boulin, J. & U. Mückenberger (1999) 'Times in the city and quality of life'. Dublin, Europe Foundation for the improvement of living and working conditions, 84 p., <http://eurofound.europa.eu/pubdocs/1999/40/en/1/ef9940en.pdf>, 28/11/2006

Boulin, J. & U. Mückenberger (2002) La ville à mille temps. Les politiques des temps de la ville en France et en Europe. Géménos, Editions de l'aube, 221 p.

Boulin, J., P. Dommergues & F. Godard (2003) La nouvelle aire du temps. Réflexions et expériences de politiques temporelles en France. Editions de l'aube, 278 p.

Breedveld, K. (1996) 'Post-Fordist leisure and work'. Loisir et Société / Society and Leisure, **19**(1): 67-90

Breedveld, K. (1998) 'The double myth of flexibilization? Trends in scattered work hours, and differences in time-sovereignty'. Time & Society, **7**(1), p. 129-143

- Breedveld, K. (1999a) Dag in, dag uit. Routines in het doordeweekse handelen. In: van den Broeck, A., W. Knulst & K. Breedveld (eds.), Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland 1975 – 1995. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 123-156
- Breedveld, K. (1999b) Regelmatig onregelmatig: Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor vrijetijd en recreatie. Amsterdam, Thela Thesis
- Breedveld, K. & A. van den Broek (2002) De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderende sociaal-culturele context. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau
- Breedveld, K., M. Cloin, A. van den Broek (2002) Ruimte voor tijd. Op weg naar een monitor tijdsordening. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau
- Cantillon, B., M. Elchardus, et al. (2003) De nieuwe sociale kwesties. Antwerpen/Apeldoorn, Garant
- Cerulus, L. (2006) 'Voor combinatie arbeid en gezin. Topmanager gevraagd!' http://www.vld-parlement.be/pdf/C3_MVG.pdf, VLD-studiedienst, p.26
- Clarkberg, M. & P. Moen (2001) "Understanding the Time-Squeeze: Married Couples' Preferred and Actual Work-Hour Strategies." American Behavioral Scientist **44**(7): 1115-1135
- Corijn, E. (1998) De onmogelijke geboorte van een wetenschap: verkenningen in de ontwikkeling van de studie van de vrijetijd. Brussel, VUB-Press
- Corijn, E. (2000) Vrije tijd werkt ook. Over de verhouding tussen arbeid en vrije tijd in de twintigste eeuw. Brussel, Koning Boudewijn Stichting
- Coser, R. L. (1991) In Defense of Modernity: Role Complexity and Individual Autonomy. Stanford, Stanford University Press
- Coser, L. A. & R. L. Coser (1974) Greedy Institutions. Patterns of Undivided Commitment. New York, Free Press
- Cowan, R. S. (1983) More work for mother: the ironies of household technology from the open hearth to microwave. New York, Basic Books
- de Haan, J., A. van den Broek & P. Schnabel (2001) Het nieuwe consumeren. Een vooruitblik vanuit demografie en individualisering. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 30 p.
- Dekker, P. & S. Ederveen (red.) (2006) 'Europese tijden. De publieke opinie over Europa & Arbeidstijden, vergeleken en verklaard'. Europese Verkenning 3, Bijlage bij Staat van de Europese Unie 2006, http://scp.nl/publicaties/boeken/2005092001/Europese_tijden.pdf, 28/11/2006
- De Lathouwer, L. (2005), Cursus arbeidsmarkt en beleid: reader en slides, Antwerpen, UA

Desmet, B., I. Glorieux & J. Vandeweyer (2007) Wie zijn de loopbaanonderbrekers. Socio-demografische kenmerken, motivaties en arbeidshoudeing van loopbaanonderbrekers. Loopbaanonderbrekersonderzoek LBO'04: deelrapport 1.

Deutsches Institut für Urbanistik (s.a.) 'Times of the city'.
http://www.difu.de/english/occasional/timestructures/4time_of_the_city.shtml,
11/12/06

Dillen, H. (2005) 'Naar een ontspannen arbeidsmarkt. Over een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg'. Antwerpen, Universiteit Antwerpen, (Licentiaatsverhandeling Sociale Wetenschappen),
http://www.thesis.net/arbeidsmarkt/arbeidsmarkt_inhoud.htm,
28/11/2006

Di Martino, V. & L. Wirth (1990) 'Telework: a new way of working and living'. International Labour Review, 129(5), p. 529-554

Dobbelaere, K. (2003) 'Trends in katholieke godsdienstigheid eind 20ste eeuw: België vergeleken met West- en Centraal-Europese landen'. Tijdschrift voor Sociologie, 24 (1), p.9-35

Durkheim, E. (1973) De la division du travail social. Paris, PUF

Elchardus, M. (1983) Van vrijetijdsbeleid naar een politiek van tijdsordening. Arbeid en vrije tijd. Morgen anders. Brussel, CSC Vormingswerk

Elchardus, M. (1991) 'Flexible men and women. The changing temporal organisation of work and culture: an empirical analysis.' Social Science Information **30**(4): 701-725

Elchardus, M. (1992) "Over de Verdeling van het Werk tussen de Seksen. Een Onderzoeksnota." Tijdschrift voor Sociologie **13**(2): 263-294

Elchardus, M. (1994) Op de ruïnes van de waarheid. Lezingen over tijd, politiek en cultuur. Leuven, Kritak

Elchardus, M. (1996) De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd. Brussel, Koning Boudewijnstichting

Elchardus, M. & I. Glorieux (1987) 'De tijd als zingevoer: Onderzoek naar de gevolgen van de verdaaglijking van de uurwerktijd'. Tijdschrift voor Sociologie, s8 (4), p. 53-87

Elchardus, M. & I. Glorieux et al (1988) 'Signification du temps et temps de la signification'. In: Mercure, D. & A. Wallemacq (eds.) Les temps sociaux. Brussel, De Boeck Université, p. 97-118

Elchardus, M. & I. Glorieux (1994) Over de verdeling van het werk. Een empirische en methodologische analyse van de verdeling van de werklast tussen mannen en vrouwen. Handboek Vrouwenstudies. M. Van Nuland. Brussel, Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden: 121-159

Elchardus, M. & I. Glorieux (2002) De symbolische samenleving. Tielt, Lannoo

- Elchardus, M. & P. Heyvaert (1990) Soepel, flexibel en ongebonden: een vergelijking van twee laat-moderne generaties. Brussel, VUB-Press
- Ellingsaeter, A. L. (1990) Fathers working long hours: trends, causes and consequences. Oslo, Institutt for sanfunnsforshning
- Esping-Andersen, G. (1990) The three worlds of welfare capitalism. Cambridge, Polity Press, 248 p.
- Esping-Andersen, G. (2000) Social foundations of postindustrial economies. Oxford, University Press, 207 p.
- Essers, G., C. Vanmoerkerke, G. Desimone & N. Conter (2007) 'Hoe het juiste evenwicht tussen arbeids- en gezinsleven te vinden?'. s.l., Stichting FNV Pers, 36p., http://www.abvv.be/code/nl/fram015.htm#C15_06e00.htm#Bch200609, 30/03/07
- Eurobarometer (2007) 'Attitudes on issues related to EU energy policy'. http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_206_slides_en.pdf, 12/03/07
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2006) 'Employment developments in childcare services for school-age children. United Kingdom'. <http://www.eurofound.eu.int/pubdocs/2006/231/en/1/ef06231en.pdf>, 13/12/06
- Europees Sociaal Fonds (2003) <http://www.buurtdienst.be/index.cfm?link=cover.cfm>, 12/02/07
- Europese Commissie (2002) 'Zesde milieuactieprogramma: Milieu 2010: onze toekomst, onze keuze'. <http://www.europa.eu.int/comm/environment/newprg/index.htm>. In: FPDO (2004)
- Europese stichting tot verbetering van de werk- en levensomstandigheden (s.a.) 'Nederland werkt en forenst erop los'. In: Administratie, Planning en Statistiek (s.a.) 'Archief nieuwsberichten'. http://aps.vlaanderen.be/statistiek/nieuws/arbeidsmarkt/2001-04_forenst.htm, 21/03/07
- Familiehulp (s.a.) 'Diensten Familiehulp'. <http://www.familiehulp.be/diensten/dienstverlening.php>, 29/03/07
- Federale Overheidsdienst Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg, (s.a.) 'Vaderschapsverlof'. <http://www.werk.belgie.be/defaultTab.aspx?id=554>, 29/03/07
- Financieel Economische Tijd (2003) 'EU dwaalt verder af van de Kyotonorm'. <http://aps.vlaanderen.be/statistiek/nieuws/milieu/2003-05-kyoto.htm>, 13/03/07
- FPDO (2004) 'Federaal Plan inzake Duurzame Ontwikkeling 2004-2008'. Brussel, POD Duurzame Ontwikkeling, 35 p., http://www.plan2004.be/pdfs/brochure_nl.pdf, 26/01/07
- Fuchs Epstein, C. & A. L. Kalleberg (2001) 'Time and sociology of work: issues and implications'. Work and Occupations, 28 (1), p. 5-16
- Ganzeboom, H. (1989) Cultuurdeelname in Nederland. Assen, Van Gorcum

- Garhammer, M. (1995) 'Changes in working hours in Germany. The resulting impact in every day life'. Time & Society, 4(2), p. 167-203
- Garhammer, M. (1998) 'Time pressure in modern Germany'. Loisir et société, 21 (2), p. 327-352
- Gershuny, J. (2000) Changing times: work and leisure in postindustrial society. Oxford, Oxford University Press
- Giddens, A. (1991) Modernity and self-identity: Self and Society in the Late Modern Age. Stanford, Stanford University Press
- Glorieux, I. (1985) 'Vakantiespreiding als modus van tijdsordening: ontwerp van een theoretisch referentiekader'. Brussel, Centrum voor Sociologie VUB, TOR, p.142-198
- Glorieux, I. (1995) Arbeid als zingeving. Een onderzoek naar de betekenis van arbeid in het leven van mannen en vrouwen. Brussel, VUB-Press
- Glorieux, I. & J. Vandeweyer (2001) Time Use in Belgium. Results of the TUS 1999 carried out by Statistics Belgium. Statistics Belgium, Brussels
- Glorieux, I., S. Koelet, et al. (2001) Vlamingen in tienduizend en tachtig minuten: een tijdsbudget-onderzoek. Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001. J. Lemaître and H. Van Geel. Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap: 157-184
- Glorieux, I., J. Minnen, L. Van Thielen (2004) Moeder, wanneer werken wij? Arbeidsmarktconclusies uit het Vlaams tijdsbestedingsonderzoek 1988-1999. Leuven, Garant
- Glorieux, I., J. Minnen, et al (2005) De tijd staat niet stil. Veranderingen in de tijdsbesteding van Vlamingen tussen 1999 en 2004. Brussel, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR, VUB
- Glorieux, I., S. Koelet, I. Mestdag, J. Minnen, M. Moens & J. Vandeweyer (2006) De 24 uur van Vlaanderen. Het dagelijkse leven van minuut tot minuut. Leuven, LannooCampus, 239 p.
- Gornick, J.C.; Meyers, M.K. & ROSS, K. (1997) 'Supporting the employment of mothers: Policy variation across fourteen welfare states' in Journal of European Social Policy, 7 (1): p. 45-70. In: Dillen, H. (2005) 'Naar een ontspannen arbeidsmarkt. Over een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg'. Antwerpen, Universiteit Antwerpen, (Licentiaatsverhandeling Sociale Wetenschappen), http://www.thesis.net/arbeidsmarkt/arbeidsmarkt_inhoud.htm, 28/11/2006
- Greenhaus, J. H. & N. J. Beutell (1985) "Sources of conflict between work and family roles." Academy of management review **10**(1): 76-88
- Gunthorpe, W. & K. Lyons (2004) "A Predictive Model of Chronic Time Pressure in the Australian Population: Implications for Leisure Research." Leisure Sciences **26**(2): 201-214

- Harrington, A. M. (1991) "Time After Work: Constraints on the Leisure of Working Women." Loisir et Société / Society and Leisure **14**(1): 115-132
- Harvey, A. S., M. E. Taylor, et al. (1997) 'Chapter II: Implications of change: Information technology, work hours, shopping hours. Final Report: 24-hour society and passenger travel. Halifax, Canada, Saint Mary's University, 19
- Hochschild, A. (1989) The Second Shift. New York, Avon
- Hochschild, A. (1997) The time bind: when work becomes home and home becomes work. New York, Metropolitan Books
- Hodgson, J., A. Dienhart, et al. (2001) "Time juggling: single mother's experience of time-pressure following divorce." Journal of divorce and remarriage **35**(1/2): 1-27
- Hogenhuis, C., E. Van der Panne & T. Hoekstra (2001) Een nieuwe economie, een bevrijde tijd? De rol van ICT in versnelling én onthaasting. Kampen, Kok
- Karasek, R. A. (1979) 'Job demands, job decision latitude, and mental strain: implications for job redesign'. Administrative science quarterly, 24
- Karsten, L. (1995) 'Women's leisure: divergence, reconceptualization and change - the case of the Netherlands.' Leisure Studies **14**: 186-201
- Kay, T. (1996) 'Women's work and women's worth: the leisure implications of women's changing employment patterns.' Leisure Studies **15**: 49-64
- Kind & Gezin (s.a.) 'Soorten opvang'
http://www.kindengezin.be/KG/Themas/Kinderopvang/soorten_opvang/default.jsp#tcm:149-38071, 29/03/07
- Knijin, T. & Kremer, M. (1998) 'Zorgen in verzorgingsstaten' in Beleid en Maatschappij, 25 (4), p. 201-214. In: Dillen, H. (2005) 'Naar een ontspannen arbeidsmarkt. Over een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg'. Antwerpen, Universiteit Antwerpen, (Licentiaatsverhandeling Sociale Wetenschappen), http://www.thesis.net/arbeidsmarkt/arbeidsmarkt_inhoud.htm, 28/11/2006
- Knulst, W.P. (1989) Van Vaudeville tot video. Empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig. s.l., Rijksuniversiteit Utrecht
- Knulst, W. P. (1999) Werk, rust en sociaal leven op zondag sinds de jaren zeventig. Tilburg, Katholieke Universiteit Brabant - Departement Vrijetijdwetenschappen: 39
- Knulst, W. & P. Van Beek (1990) Tijd komt met de jaren. Rijswijk/Den Haag, VUGA
- Koelet, S. (2005) 'Standvastige verschillen. Een analyse van theoretische benaderingen over de verdeling van het huishoudelijke werk tussen vrouwen en mannen op basis van tijdsbudgetonderzoek'. Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR. Brussel, Vrije Universiteit Brussel

- Kraaykamp, G. (1993) Over lezen gesproken. Een studie naar sociale differentiatie in leesgedrag. Utrecht, Utrecht University Press
- Lechner, F. J. (1985) Modernity and its discontents. In: Alexander, J. (ed.), Neofunctionalism. Beverly Hills, Sage, p. 157-176
- Letho, A. (1998) 'Time pressure as a stress factor'. Loisir et société/ Society and leisure, 21 (2), p. 791-511
- Linder, S. B. (1971) Arme elite! Toekomst en tijdgebrek, Amersfoort, Wolters-Noordhoff, Werkgroep 2000
- Milano Metropoli Development Agency (2005) 'A time-oriented EU model for sustainable urban regeneration working for the future'. http://www.milanomet.it/asmm_ita/approfondimento/SURE.pdf, 15/02/07
- Ministerie SZW (2002) 'Daily routine arrangements. Experiments in The Netherlands'. Den Haag, 77p., <http://www.emancipatieweb.nl/uploads/1531/DailyRoutine2002.pdf>, 12/01/07
- Ministry of Social Affairs and Health (2004) 'Paternity Leave Campaign 2002-2003'. <http://www.stm.fi/Resource.phx/eng/public/summa/paternity.htx>, 29/03/07
- Mobiele Gendercel (s.a.) 'Gender werkt'. <http://www.genderwerkt.be/>, 15/12/06
- Moen, P. & D. Dempster-McClain (1987) "Employed Parents: Role Strain, Work Time and Preferences for Working Less." Journal of Marriage and the Family 49(august): 579-590
- Moens, M. (2004) 'Handelen onder druk. Tijd en tijdsdruk in Vlaanderen'. Tijdschrift voor Sociologie, (4)
- Moens, M. (2006) Handelen onder druk. Een sociologische analyse van tijdsdruk als meervoudige ervaring. Brussel, V.U.B. Faculteit Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen (doctoraatsverhandeling sociologie), 295 p.
- Mommaas, H. (1993) Moderniteit, vrijetijd en de stad. Sporen van maatschappelijke transformatie en continuïteit. Amsterdam, Jan van Arkel
- Mommaas, H. (2000) De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen. Den Haag, Sdu Uitgevers
- MV-United. Perfect in balans (2006) 'Over Emma'. http://multiblog.vrt.be/mv-united/emma_over/#more-92, 05/04/07
- OECD (2006) 'Starting Strong II: Early Childhood Education and Care'. <http://www.oecd.org/dataoecd/16/46/37423290.pdf>, 14/03/07
- Parsons, T. (1951) The social system. London, Tavistock Publications
- Parsons, T. (1965) Theories of society: Foundations of modern sociological theory. New York, The Free Press
- Parsons, T. (1971) The system of modern societies. Englewood Cliffs, Prentice-Hall

- Pelfrene, E., P. Vlerick, et al (2002) 'Scale reliability and validity of the Karasek'. Job Demand-Control-Support model of the Belstress study. Work and stress, 15, p. 297-313
- Peters, P. (1999) 'Time allocation in times of structural transformation: a synchronic view in (gender)differences in The Netherlands'. Time & Society, 8(2), p. 329-356
- Peters, P. (2000) The vulnerable hours of leisure. New patterns of work and free time in the Netherlands. Amsterdam, Thela Thesis
- Peters, P. (2001) 'Tijdsdruk en de individualisering van het Nederlandse work-and-spendmechanisme'. Vrijetijd studies, 19(1), p. 5-20
- Peters, P. & S. Raaijmakers (1998) 'Time Crunch and the Perception of Control over Time from a Gendered Perspective: The Dutch Case.' Loisir et société/Society and Leisure **21**(2): 417-433
- Perlow, L. A. (2001) 'Time to coordinate'. Work and Occupations, 28 (1), p. 91-111
- Plantenga, J. & M. Siegel (2004) 'Childcare in a changing world. Part I: European childcare strategies'. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen, 54 p., http://www.childcareinachangingworld.nl/downloads/position_paper_part1.pdf, 25/01/07
- Pleck, J. H. (1987) Working Wives/Working Husbands. Beverly Hills, Sage
- Rapoport, R. & R. N. Rapoport (1971) Dual-Career Families. Bungay, Suffolk, Penguin Books
- Regeringsverklaring en regeerakkoord (2003) 'Zuurstof voor het land. Een creatief en solidair België'. Brussel, Algemene directie externe communicatie, 109 p.
- Ritzer, G. (1993) The McDonaldisation of society: an investigation into the changing character of contemporary social life. Thousand Oaks, Pine Forge Press
- Roberts, K. (1990) 'Leisure and Sociological Theory in Britain.' Loisir et Société / Leisure and Society **13**(1): 105-127
- Robinson, J. P. & G. Godbey (1997) Time for Life: The Surprising Ways Americans Use Their Time, The Pennsylvania State University Press
- RoSa (2006) 'Alleenstaande ouders op het net'. <http://www.alleenstaandeouder.be/index.htm>, 26/02/07
- Rosseel, E. & J. Vilrocx (1992) Atypisch Belgisch. Personeelsflexibilisering in het Belgisch bedrijfsleven: 1975-1990. leuven, Acco
- Sabelis, I. (2001) 'Time management. Paradoxes and patterns'. Time & Society, 10 (2/3), p. 387-400
- Schor, J. B. (1991) The overworked American. The unexpected decline of leisure. New York, BasicBooks
- Schor, J. (1998) 'Work, Free Time and Consumption. Time, Labour and Consumption: Guest Editor's Introduction.' Time & Society **7**(1): 119-127

- Selye, H. (1976) Leven met stress. Bussum, Van Holkema & Warendorf
- Sennet, R. (2001) De flexibele mens. Amsterdam, Muntiga
- Sociale Economie (2004) 'Buurt- en Nabijheidsdiensten'. http://socialeconomy.be/NL/themes/BN_Diensten/buurtdiensten.htm, 12/02/07
- Southerton, D. & M. Tomlinson (2005) 'Pressed for time – the differential impacts of a 'time-squeeze'.' The Sociological Review, 53(2), p.215-239
- Steg, L. & N. Kalfs (2000) Altijd weer die auto! Sociaal- en gedragswetenschappelijk onderzoek en het verkeers- en vervoersbeleid. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau
- Sure (2006) 'A time oriented model for sustainable urban regeneration. Sure'. <http://www.sure-project.com/index.htm>, 15/02/07
- Tijdens, K. (1999) 'Flexibilisering in het Nederlandse bedrijfsleven. Ontwikkelingen in de jaren negentig'. Bedrijfskunde, 71(3)
- Tremblay, D.-G. & D. Villeneuve (1997) "Aménagement et réduction du temps de travail: réconcilier employ, famille et vie professionnelle." Loisir et Société / Society and Leisure **20**(1): 107-157
- Vandekerckhove, K. (2001) Beter omgaan met je tijd. Zo besteed je zinvoller je tijd. Tips van een tijdsconsulente. Tielt, Lannoo
- van den Broek, A. (1999) Van specialisten naar generalisten. Ontspecialisering en rolvervaging in het dagelijkse leven. Paper voor de Marktdag Sociologie, Utrecht, 27 mei 1999
- van den Broek, A., W. Knulst & K. Breedveld (1999) Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau
- van der Lippe, T. (1998) Trends in men and woman's time use: an international comparison. New strategies for everyday life: work, free time and consumption. Vrijetijdsstudies. K. Breedveld and E. Corijn. Meppel, Boom. **1**: 35-48
- van der Lippe, T., A. Jager, et al. (2003) Combination pressure: the work family balance in European countries. NSV-VVS Marktdag Sociologie, Nijmegen
- Van Dongen, W. & D. Danau (2003) Maatschappelijke gelijkheid als basiswaarde van de democratie. Actualisering van het combinatiemodel inzake tijds- en inkomensverdeling van mannen en vrouwen, als basis voor een geïntegreerd beleid. Brussel, Een onderzoek in opdracht van de Vlaamse minister voor Welzijn, Gezondheid en Gelijke kansen en Gelijke kansen in Vlaanderen, 268 p.
- Vanek, J. (1974) "Time spent in housework." Scientific American(231): 116-120
- van Hoof, J. (2002) 'Veranderingen in de plaats van de arbeid en de toekomst van het arbeidsbestel'. OVER.WERK. Tijdschrift van het steunpunt WAV, 4, p. 13-18
- Vlaams Subsidieagentschap voor Werk en Sociale Economie (2006) 'Aanmoedigingspremies bij loopbaanonderbreking en tijdskrediet. Jaarrapport 2005'.

http://www2.vlaanderen.be/ned/sites/werk/documenten/prim_jaarrapport2005.pdf,

02/04/07

VRIND (2002) Vlaamse Regionale Indicatoren. Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Planning & Statistiek

Wildeboer Schut, J.M., J.C. Vrooman & P.T. de Beer (2000) 'De maat van de verzorgingsstaat. Inrichting en werking van het sociaal-economisch bestel in elf westerse landen'. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 84 p., http://scp.nl/publicaties/boeken/9037700144/De_maat_van_de_verzorgingsstaat.pdf,

12/04/07

Zerubavel, E. (1979) 'Private time and public time: The temporal structure of social accessibility and professional commitments'. Social Forces, 58 (1), p. 38-58

Zerubavel, E. (1980) 'The Benedictine ethic and the modern spirit of scheduling'. Sociological Inquiry. 50 (2), p. 157-169

Zerubavel, E. (1981) Hidden rhythms: schedules and calendars in social life. Chicago/London

Zuzanek, J. & B. J. A. Smale (1997) "More Work-Less Leisure? Changing Allocations of Time in Canada, 1981 to 1992." Loisir et Société / Society and Leisure 20(1): 73-106